

3. NÉPESSÉG ÉS GAZDASÁGI SZEREPKÖR

3.1. A székelyföldi városok népessége

Csetri Elek és Imreh István – az erdélyi városok 1786–1848 közötti népességéről írva – felhívták a figyelmet, hogy bár a népességszám alakulása fontos tényező, amely rávilágít arra, hogy az illető település fejlődött-e vagy stagnált egy adott periódusban, ám ennek meghatározása a 19. század közepe előtt igen nehéz feladat, mivel a „számadatok eléggé kétségesek, bizonytalanok”.¹ Ezzel a nehézséggel tehát kezdettől fogva számolnia kell annak, aki az 1850 előtti erdélyi demográfiai viszonyokat kívánja tanulmányozni. Bár kutatásom alapvetően a 19. századi urbanizációs folyamattal foglalkozik, úgy vélem, hogy a népességszám alakulása olyan folyamat, amelynek fő tendenciái hosszabb időszak esetén bontakoznak ki igazán, ezért ebben a fejezetben visszanyúltam 17. századi adatokhoz is, és igyekeztem több évszázad fejlődési tendenciáit körvonalazni.

Az első igazán értékes és használható demográfiai források a fejedelemség korából megmaradt székely népesség-összeírások, amelyek általában katonai céllal készültek. Közülük is a legteljesebb a Bethlen Gábor által 1614-ben elrendelt összeírás.² A 18. században – a Habsburg-uralom kiterjesztésével együtt – egyre fontosabbá vált az adózók nyilvántartása. Ennek érdekében periodikusan összeírták az adózókat, de elsődleges céljukat tekintve, ezek nem voltak teljes népességösszeírások, hiszen legtöbbször nem tartalmazták az adó alól felmentett rétegeket: elsősorban a nemességet, de az *exemptusok* igen változó kategóriáit sem, amelyek különböző okokból és különböző időtartamra fel voltak mentve az adózás alól. Ezek száma néha igen tekintélyes összegre rúgott. A 18. század második felétől újabb nehézséget okoz a határőrezredek szervezése. Csík- és Háromszék lakosságának nagy

része, Aranyosszék és Udvarhelyszék egy része a határőrezredek kötelekébe került, beleértve a mezővárosok lakosságát is. A határőrök és a civilek a továbbiakban külön joghatóság alá tartoztak, így nyilvántartásuk is külön történt. A II. József idejében készült első erdélyi népszámlálás sem tartalmazza a határőröket, és ezek nem szerepelnek a 18. század második felének és a 19. század első felének összeírásaiban sem. A határőrök nyilvántartása a katonai hatóságok feladata volt, de az első világháború után a határőrvidék levéltárainak hányatott sors jutott részül, és az iratanyag jó részének nyoma veszett. Emiatt aztán a határőrvidék kebelébe került mezővárosok lakosságának túlnyomó többségére nézve egy évszázadon keresztül hiányoznak a források, így a demográfiai helyzet rekonstruálása itt még nagyobb nehézségekbe ütközik a másodlagos források használata és a gyakori becslések miatt. A 19. század közepe előtt egy másik nehézséget a társadalmi csoportokba való besorolás okoz, amely igencsak bizonytalan és változó a korabeli forrásokban. Ugyanakkor majdnem a teljes periódusra hiányoznak a viszonyítási alapok, ami az eredmények értékének csökkenését vonja maga után.

Mind a források, mind a társadalmi-politikai helyzet, és az ennek függvényében bekövetkező társadalmi szerkezetváltás két nagy szakasz elkülönítését indokolják: a) az 1848–1850 előtti; b) az 1850–1914 közötti időszakra. 1848 jelentette az átmenetet a rendi társadalomról a polgári társadalomra, megszűnt a jobbágy-ság és a határőrezredek, hogy csak a két legszembeűnőbb változást említsük. A 19. század közepe ugyanakkor a források szempontjából is fordulópontot jelent: a különböző népesség-összeírások helyét átveszik az egyre inkább tudományos igényű készült népszámlálások, egyre több és változatosabb adattal, amelyek nagy segítséget jelentenek a lakosság társadalmi, foglalkozási, nemzetiségi, vallási stb. szerkezetének rekonstruálásában.

3.1.1 A székely városok népessége a 19. század közepéig

A székely székekre nézve az első igazán használható demográfiai forrást a fejedelemség kori népesség-összeírások jelentik, amelyek közül a Bethlen Gábor-féle 1614-es összeírás a legteljesebb. Ekkorra már a székely nemzeti társadalom felbomlott, a vagyoni és társadalmi különbségek elmélyültek, és a 16. századi társadalmi forrongások – amelyek több felkelésben (1562, 1595-1596) csúcsozódtak ki – következtében a székely társadalom még az átalakulás folyamatában volt. A hagyományos székely katonaelem fogyása a jobbágyosodás következtében szükségessé tette a családfők időszakonkénti összeírását a hadi szemlék (mustrák) alkalmával, így jöttek létre az ún. lustrák. Demény Lajos elemezte létrejöttük körülményeit: „Szélesebb értelemben tehát ezek az összeírások a székely társadalomfejlődés és a központi hatalom székely politikájának termékei. Jellemző, hogy megjelenésük és összeállításuk szoros összefüggésben áll a székely társadalomfejlődés válságos mozzanataival, azokkal az időszakokkal, amikor a székely szabad katonaelemet a felszámolás veszélyeztette. A központi hatalomnak kellett közbelépnie, hogy a folyamatot fékezze és leállítsa, s az összeírások lebonyolítása talán egyik legfontosabb eszköze volt ennek.”³

Bethlen Gábor különös figyelmet fordított a székely kérdésre. Így nem meglepő, hogy ő készítette el a székelyföldi népesség családfőnkénti első általános összeírását. Az 1614-es összeírás 380 településre terjed ki: Aranyosszék, Csíkszereda és Marosvásárhely hiányoznak. Az összeírásban jelentős székenkénti eltérések tapasztalhatók. Ez részben abból adódik, hogy a fejedelmi biztosok különbözőképpen értelmezték az utasításokat, részben azonban valószínűleg a székek közti eltérések, a különböző adottságok is szerepet játszottak ebben. Ez elsősorban a függő állapotban levő lakosság összeírását érintette.⁴ Ami a településhálózatot illeti, a székenkénti eltérések ebben az esetben is nagyok voltak: Maros- és Udvarhelyszékre a kistelepülések sűrűbb hálózata volt a jellem-

ző, míg Csík-, Gyergyó-, Kászon- és Háromszéken a falvak száma alacsonyabb volt, de ezek népesebbek voltak. A falvakénti leggyakoribb családszám 50-75 között alakult (átlag 51), ami azt jelentette, hogy egy átlagos település népessége 250 fő körül mozgott.⁵

Bár a székelyföldi mezővárosok egy része még Luxemburgi Zsigmondtól kapta a kiváltságait, másfél évszázad alatt is meglehetősen lassan fejlődtek, ahogy ezt a demográfiai adatok is tükrözik. A mezővárosok lakosság száma viszonylag kis mértékben emelkedett ki a falvak átlagából; számos falunak jóval több lakosa volt, mint egyes mezővárosoknak, például Székelykeresztúr 33 családdal szerepelt az 1614-es összeírásban, míg Csíkszentgyörgyön 207 családfőt, Zágónban pedig 281 családfőt írtak össze. A legfejlettebb város, Marosvásárhely – amely két évvel az összeírás után szabad királyi városi rangra emelkedett – adatai hiányoznak. Az 1614-es összeírásban a következő települések szerepelnek városként (zárójelben a családok száma): Sepsiszentgyörgy (128), Illyefalva (138), Kézdivásárhely (155), Bereck (63), Székelyudvarhely (174) és Székelykeresztúr (33). A családok számát tekintve tehát még a népesebb mezővárosok lakossága is csak mintegy 2,5-3-szor haladta meg a falvak népességének átlagát. A kora újkorban különben a magyarországi városok lélekszáma is viszonylag alacsony maradt, sőt gyakran a városi népesség számának csökkenése volt megfigyelhető.⁶

A társadalom szerkezete – legalábbis első ránézésre – már jobban különbözik a falvakétól. A háromszéki mezővárosok esetében a lakosság zömét a „városi rend” rovatába írták be, valószínűleg ezt takarja a többiek esetében a szokatlanul népes „egyéb” kategória: Kézdivásárhelyen 140 család (összes család 90,3%-a), Illyefalván 90 (65,2%), Sepsiszentgyörgyön 76 (59,4%), Bereckben 62 (98,4%), Székelyudvarhelyen 115 (66,1%) és Székelykeresztúron 13 család (39,4%).⁷ Bár az illető településeken a városi rend aránya magas volt (átlag 71,8%), de az összes székely családnak mindössze 2,4%-át alkották, és még ha a kiváltságos településeken élő teljes lakosságot is számítjuk, akkor is csak a székelyföldi összlakosság

3,4%-át tették ki. Nehézséget jelent az is, hogy nem tudjuk, valójában mit is takart a „városi rend” megnevezés: mennyiben voltak ezek valóban „városiak”, milyen mértékben foglalkoztak kézművességgel vagy kereskedelemmel, vagy a kategória pusztán egy kiváltságos státust jelölt, amely a helység privilegizált mivoltához kapcsolódott. Imreh István és Pataki József úgy vélték: „Az ipar térhódításának, a társadalmi munkamegosztás fejlődésének tehát a székely székeken belül ekkor még csupáncsak a feltételei alakultak ki; a feudális gazdasági szerkezet nem bontakozott ki alapvetően önellátó formájából, a naturális gazdaság kereteiből, vagy helyesebben: a már igényelt piacát és iparcikkgyártó városias kiegészülését a székek határain túl növelte.”⁸ Ami kétségtelenül a mezővárosok sajátosságához tartozott, az a szabad elemek túlsúlya volt: ezeken a településeken a családfőnek csak mintegy 12%-a tartozott az alávetett kategóriákhoz, míg a székely székeken ez átlag 39,9% volt.

Összehasonlítva az 1614-es állapotokat a II. Rákóczi György idejében készült 1635-ös összeírással, előre kell bocsátanunk, hogy az utóbbi kizárólag a hadköteles férfiak összeírása volt, így az alávetett rétegeket nem tartalmazza. A jobbágyokról külön regestrumot állítottak össze, de ez nem maradt ránk.⁹ Illyefalván például a következő eredményt kapjuk: az 1614-ben összeírt 138 családfőhöz képest két évtizeddel később 119 családfőt tartottak számon, amelyből 9 már nem élt a településen. Ez akkor is fogyást jelent, ha levonjuk az 1614-ben összeírt 11 jobbágycsaládot. Ebből 69 (58,9%) tartozott a városiak kategóriájába, a többi nemes (3) és lófő (32) volt. Tehát a városi rend aránya is csökkent a településen belül. Ha a városi rend névsorát hasonlítjuk össze, akkor megállapíthatjuk, hogy a nevek többsége egyezik a két listán: az 1614-es lista családneveinek mintegy 16,6%-a „tűnik el”, és 14,5% az új nevek aránya az 1635-ös összeírásban. Érdekes az utóbbi összeírás néhány bejegyzése is: több esetben feljegyezték, hogy a városiak vagy gyermekeik más városba mentek lakni – Brassóba, Tordára, Sepsiszentgyörgyre – és ez utóbbiról azt is tudjuk, hogy „ott is városi ember” volt.¹⁰

Sepsiszentgyörgyön 130 családfőt találunk 1635-ben, tehát a lakosságszám két évtized alatt állandó maradt, a városiak száma viszont 85-re emelkedett (65,38%), bár a valóság ennél kedvezőlenebb lehetett: több esetben is feljegyezték, hogy az illető városi örökséget a nemes Daczó László „megígérte az városiaknak, hogy megadja, de most is bírja”.¹¹

A másik két háromszéki város – Kézdivásárhely és Bereck – nem szerepelnek az összeírásban. Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Csíkszereda és Felvinc szintén hiányzik, az előző annál is inkább, mert ekkor már szabad királyi város volt. Székelykeresztúr esetében ezúttal is külön írták össze a falut és a várost. A „városon” összesen 14 családfőt találtak, de egyiket sem a „városi” rendhez tartozónak írták.¹² Nyárádszeredán a 28 családfő közül szintén egy sem szerepel a „városiak” között.¹³

Csíkszereda népességéről az 1643-as, töredékesen fennmaradt lustrából kaphatunk képet. Az összeírás jóval szűkszavúbb, mint a fentebb tárgyalt két másik, így „Csíkszereda városa” címszó alatt pusztán csak 45 családfő neve sorakozik.¹⁴ 1642-ből maradt ránk egy felvinci összeírás is, ebben a családfők között 8 nemest, 11 lófőt, 65 puskás gyalogot, 1 hadi szolgálatra alkalmatlant és 5 kóborlót írtak össze, összesen tehát 90 családfőt.

A következő fél évszázad már jóval szegényebb demográfiai forrásokban, ezek majd a 18. században, a Habsburg-uralom bevezetésével szaporodtak meg ismét. Az osztrák adminisztráció számára az adóbevételek optimalizálásának a kérdése volt elsősorban fontos, ezért már kezdetben szükségessé vált az adóalanyok minél pontosabb összeírása, hogy ennek alapján lehessen tökéletesíteni az adózási rendszert. A fejedelemség korából örökölt portális adórendszer nem felelt meg ugyanis a modernebb követelményeknek, ezért igyekeztek azt a földterület nagysága és az adóalanyok tényleges vagyoni helyzete alapján módosítani. A pontos kimutatások hiánya és a három bevett „nemzet” állandó panasza miatt azonban nem volt könnyű dolga a Habsburg-adminisztrációnak. Ezt mutatják az állandó változások is: az 1730-ban

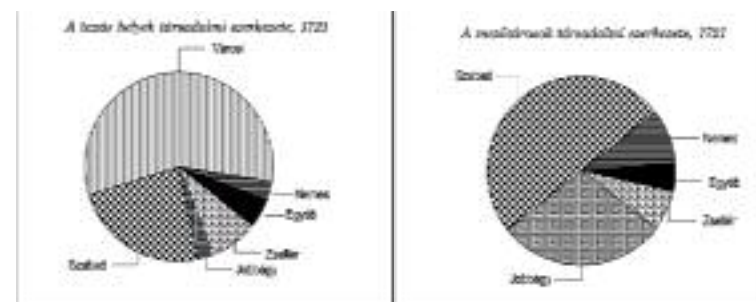
bevezetett calculus-rendszert az 1750. évi általános összeírást követően 1754-ben egy új adórendszer (a *Systhema Bethlenianum*) váltotta fel, de rövidesen, 1769-ben ezt is módosították (*Systhema Brukenthalianum*), míg végül egészen 1848-ig lényegében ez maradt érvényben. Ez egy kettős rendszert jelentett: részben az adózó gazdaságára, részben pedig a személyére vetették ki az adót. Az adózás gyakorlatilag úgy történt, hogy az adóösszeírók (*rectificatorok*) évente felkeresték a helységeket, és ott a falusbíró és az esküdtek, illetve a városi előljárók jelenlétében feljegyezték az adó megállapításához szükséges adatokat. Az így összegyűjtött adatokat a különböző hatóságok – vármegyék, székek, városok stb. – összesítették, majd felküldték a Guberniumhoz. Itt a perceptorátus tisztviselői összehasonlították ezeket az előző évi lajstromokkal, és elkészítették az összesítő tabellákat, amelyek magukba foglalták az adózó népességet.¹⁵

Mivel adóösszeírásokról van szó, ezek a tabellák nem tartalmazzák a teljes népességet: hiányzik a nemesek jó része – a birtokos és több mint egy-két jobbággal bíró nemesek, mivel az armalistákat a tiltakozások ellenére általában összeírták és adófizetésre kötelezték –, az allodiális földön dolgozó ún. curialisták, 1767 után a határőrkatona, akiket a katonai hatóságok tartottak nyilván, és nem utolsósorban a különböző jogcímen adómentességet élvezők (*exemptusok*) néha igencsak tekintélyes száma. Ezekben az adólajstromokban és más népesség-összeírásokban az adóalanyok általában társadalmi, de néha foglalkozási, sőt etnikai vagy vallási rétegződésük alapján vannak besorolva; ez a besorolás igencsak változó, bizonytalan, jól tükrözve Erdély társadalmát ebben az átmeneti időszakban. Az összeírások rovatai tehát nem állandók, hanem még egyazon összeíráson belül is eltéréseket tapasztalhatunk az összeírást végző személyek megítélése vagy más tényezők következtében. (Az adómentességek esetében a megvesztegetés is szerepet játszott.) Összességében nézve ezek az eltérések némileg kiegyenlítődnek, azonban az egyes konkrét eseteket tekintve zavaróak lehetnek, és megnehezítik a munkát.

Minden hiba és nehézség ellenére azonban ezek a népesség-összeírások és adólajstromok Erdély újkori történelmének alapvető demográfiai forrásanyagát képezik és nélkülözhetetlenek a kutatás számára.

A Habsburg-korszakból az első általános összeírás 1720–21-ből maradt ránk. Ebben a népességösszeírás mellett a különböző helységek gazdasági helyzetéről is találunk adatokat. Az első szembeötlő változás az egy évszázaddal korábbi állapotokhoz képest a néhány helységet jellemző jelentős népességfogyás. Ez, amellett, hogy az 1720–21-es összeírás nem teljesen megbízható, és az adómentességek száma ekkor nagyon magas volt, objektív okoknak is tulajdonítható: a 17. század közepének és a 18. század elejének zavaros viszonyai, a háborúk, a török- és tatárdúlások, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc, a pestisjárványok és éhínség.

Érdekes azonban, hogy egy évszázad múltán is a társadalmi szerkezet nagyjából változatlan maradt: továbbra is a szabad elemek túlsúlya volt a meghatározó (ezeknek aránya az 1614-es 88%-ról 82%-ra csökkent, míg a jobbágyok és zsellérek aránya 12%-ról 14,5%-ra emelkedett. Látszólag csökkent a „városiak” aránya (csak a taxás helyeket véve figyelembe) mintegy 72%-ról 58,5%-ra, ha azonban figyelembe vesszük, hogy Udvarhelyen és Felvincen ez a kategória teljesen hiányzik az összeírásból – ami

egy újabb bizonyíték ezek nem egyszer szubjektív jellegére –, ezt a két helységet leszámítva a „városiak” aránya 81%-ot tesz ki.¹⁶ Ez azonban még mindig igen alacsony számot takart, ha meggondoljuk, hogy a „városiak” a székely székek lakosságának mindössze 3,7%-át alkották (a városok teljes lakosságának is csak 6,8%-át).

A 18. század második feléből egy sor adótabella, valamint a II. József idejében végrehajtott első erdélyi népszámlálás eredményei állnak rendelkezésünkre.¹⁷ A század közepén, 1762–1765 között azonban jelentős változás következett be a Székelyföld életében, amelynek hatásai voltak a demográfiai forrásokra is; ekkor szervezték meg ugyanis a székely (és román) határőrezredeket. A csíki és háromszéki taxás helyek – tiltakozásuk dacára – e határőrvidék kötelékébe kerültek. Tovább bonyolódott tehát a helyzet: Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Illyefalva, Bereck, Csíkszereda (valamint a kiváltságokkal nem rendelkező Gyergyószentmiklós) „határőrvárosok” lettek. A szabad lakosság túlnyomó többsége ezekben a helységekben határőrkatona lett, és mivel ezek külön joghatóság alatt álltak, külön is tartották őket nyilván a katonai hatóságok.¹⁸ A civil lakosság adóösszeírásai ezért ezekre a helységekre nézve – a határőrök hiánya miatt – nagyon hiányosak, és ebből adódóan a társadalmi szerkezetről kibontakozó kép teljesen deformált. A korszak elejéről azonban van két olyan adótabellánk (1765-ből és 1769/70-ből), amelyek a határőröket is tartalmazzák; az 1830/31-es adótabellát pedig Ignaz Lenk von Treuenfeld adataival egészítettem ki.¹⁹

Közvetlenül a határőrezredek megszervezése után a határőrvidéki taxás helyeken a szabad elemek mind a határőrök között szerepelnek, kivételt csak a berecki 47 „libertinus” családfő (valószínűleg szabad románok) képez.²⁰ Ezekben a helységekben a határőrök aránya 82,9% volt, a jobbágyok és zsellérek együttesen a lakosság 7%-át alkották, a cigányok és kóborlók pedig 4,3%-át.²¹ A többi kiváltságos helyen – főképp Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen – megmaradt a kategóriák sokszínűsége, de jelentősen csökkent a szabadok aránya: a lakosság több mint fele zsellér volt.²² Általában a társadalmi rétegződés megegyezik az Erdély

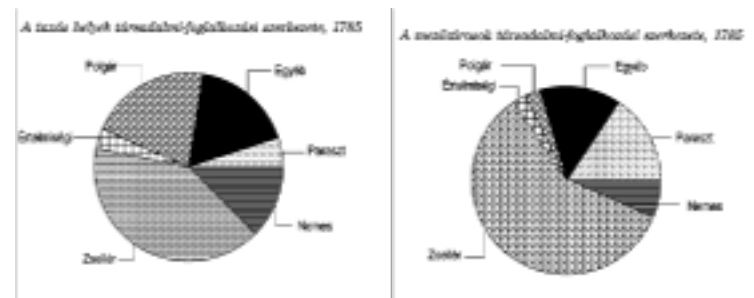
többi taxás helyein tapasztaltakkal néhány kisebb eltéréssel: a „városiak” aránya a Székelyföldön kisebb (27,6% az erdélyi városi átlag 39,3%-hoz képest),²³ míg a katonák aránya – érthető okokból – lényegesen magasabb (36,7% az erdélyi átlag 11,5%-hoz képest).²⁴ Az egyszerű mezővárosok esetében nőtt a jobbágyok aránya (24,5%), de a szabadok továbbra is megőrizték többségüket.²⁵ Oláhfaluban és Felvincen a helységek kiváltságos volta miatt a szabad lakosság túlnyomó részét a nemesek közé sorolták, így a nemesek tették ki az egyszerű mezővárosok lakosságának 41,3%-át. Szintén a szabadok számát gyarapította az a gyergyószentmiklói 152 örmény család, akik kézművesek és kereskedők voltak. Ugyanezt a képet kapjuk az 1770. évi adótabellák nyomán is. Ebben – utoljára – szerepelnek a határőrök is, akik a határőrvidéken fekvő taxás helyek lakosságának 86,2%-át alkották.²⁶

A 18. század végi tabellákból ismét torz kép bontakozik ki a határőrök hiánya miatt, így a statisztikákban a szabad elem drámai csökkenése tapasztalható.²⁷ Sokkal érdekesebb viszont az első erdélyi népszámlálás, amelyet a populacionista politika számára elkötelezett II. József parancsára hajtottak végre 1784–87 között. Ebből egy átmeneti társadalom képe bontakozik ki. A nagyfejedelemség lakosságának 5,2%-a lakott szabad királyi városokban, 9,2%-a pedig mezővárosokban, tehát összesen 14,4% lakott városon (legalábbis jogi értelemben városnak számító és kiváltságokkal bíró településeken). Magyarországon ekkor 28,1% volt a városi lakosság aránya, Európa nyugatibb részein is mindenhol 20% fölött volt az arány, míg a kontinens északi és keleti részén 10% körül. Az erdélyi települések mindössze 2,8%-a volt szabad királyi vagy mezőváros. Ez még Magyarországhoz képest is rendkívül alacsony arány, ott ugyanis a helységek 5,1%-a tartozott ehhez a két kategóriához.²⁸ Ekkor a legnépesebb városnak, Marosvásárhelynek mintegy 5200 lakosa volt, Udvarhelynek 2500, míg a legnagyobb magyarországi városnak, Debrecennek több mint 29.000.

A II. József-féle népszámlálásban jelennek meg az első adatok a népességmozgásról, a családok nagyságáról és más demográfiai

jelenségekről, amelyek eddig hiányoztak az összeírásokból és adótabellákból. A tanulmányozott helységekben a jogi lakosság 2,2%-a hiányzott, a taxás helyek 2,4%-a, az egyszerű mezővárosok lakosságának 1,6%-a (Bereckben ez majdnem 11%-ot tett ki, de az itteni románok transzhumáló pásztorokodást folytattak, így az év nagy részét a román fejedelemségekben töltötték). Az idegenek a tényleges lakosság 8%-át alkották a taxás helyeken, és csupán 0,9%-át az egyszerű mezővárosokban. Az idegenek arányát urbanizációs mutatónak szokták tekinteni; ezt megerősíti az a tény is, hogy ténylegesen a legfejlettebb helységekben volt a legmagasabb az idegenek aránya (Marosvásárhelyen 14,3%, Kézdivásárhelyen 5,6%). Egy átlagos családnak 4,8 tagja volt. Egy házban átlag 6,4 személy élt együtt, a mezővárosokban ez a szám valamivel magasabb volt; különleges esetet jelentett Kézdivásárhely, ahol egy tűzvész megsemmisítette a város nagy részét, itt 24,7 személy lakott egy házban. Elképzelhető az is, hogy itt az udvarteret vettek egy egységnek. Erdélyben akkor az átlagos családnagyság 5,2 volt, tehát nagyobb, mint a székelyföldi kiváltságos településeken.²⁹ A számokból az egyszerű családok háztartás általános elterjedtségére következtethetünk.

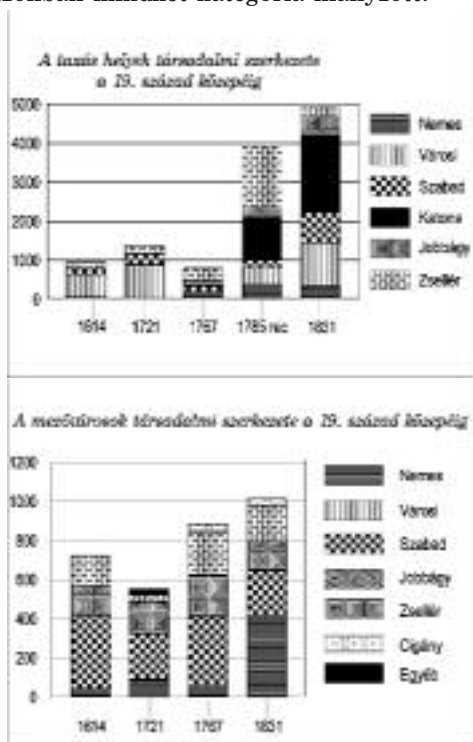
A társadalmi rétegződés esetében a legnagyobb gondot a zsellér kategória tisztázatlan helyzete okozza, ide ugyanis változatos rétegeket, köztük szabad elemeket is besoroltak. Ezzel magyarázható ennek a csoportnak a látványos megugrása, főként a taxás helyeken (47,7%, ha a határőröket is beleszámítjuk akkor kb. 35%). A nemesek szintén felülreprezentáltak (11,4%, illetve 8,5%), a „városiak” 14,3% (illetve 10,7%),³⁰ megjelennek az „értelmiségiek” is (*honoratiores*) 3%-kal (illetve 2,3%-kal), a határőrök kb. 25%-át alkotják a lakosságnak és az „egyéb” kategória is meglehetősen népes (16,3%, illetve 12,2%).³¹ Figyelemre méltó a *honoratiores* kategória magas aránya Székelyudvarhelyen (7,1%) és Marosvásárhelyen (5,1%). Ez a két település viszonylag magas urbanizációs szintjéből adódik, valamint az oktatás terén betöltött központi szerepkörükből. Különösen Udvarhely a maga két kollégiumával valódi „iskolaváros” volt, a székely székek oktatási központja.

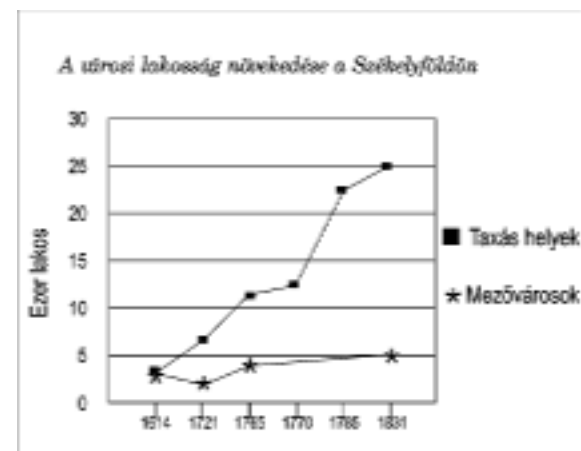
A 19. század első feléből az 1831. évi adótabellát választottam ki elemzés végett, mivel 1830-ból van egy lista, amely helységenként a teljes lakosság számát adja meg, a határőrök számát pedig Ignaz Lenk von Treuenfeld lexikona alapján lehet kiegészíteni, amely időben szintén viszonylag közeli.³² Az 1831. évi adótabella a mindkét nembeli gyermekeket is tartalmazza, az adatok azonban annyira hiányosak (átlag 0,2 gyermek esik eszerint egy családra), hogy semmiféle következtetést nem vonhatunk le belőle.

A továbbiakban is a szabad, illetve az alávett kategóriák aránya nagyjából állandó maradt, de a szabadok körében a „városiak” aránya fokozatosan tovább csökkent. „Városiakat” csak Marosvásárhely (53,5%), Sepsiszentgyörgy (20%), Székelyudvarhely (19,4%) és Székelykeresztúr (89,8%) esetében említettek, összesen ezek a székelyföldi taxás helyek lakosságának 20,8%-át képezték, míg az egész Erdély taxás helyeiben ez az arány 42,3% volt (Erdély teljes lakosságának 3,98%-a).³³ A nemesek továbbra is a ténylegesnél magasabb arányban szerepelnek a már említett okok miatt: a taxás helyek többségéből hiányoznak, de Oláhfalva teljes lakossága, Felvinc lakosságának 87%-a, Nyárádszeredának pedig 41%-a a nemesek között szerepel. A szabadok nagy része határőr: 41,6% a teljes városi lakossághoz arányítva, 70,9%, ha csak az érintett városok lakosságát tekintjük (például Csíkszeredában 91,16%). A határőrvidéken kívül eső részeken is megmaradt

a szabadok magas aránya (átlag 45,5%, Marosvásárhelyen például 44,1%). Kézdivásárhelyen vagy Illyefalván teljesen hiányoztak a szabadok, itt ugyanis minden szabad határőr volt. Az örményeknek nagy szerep jutott továbbra is Gyergyószentmiklós fejlődésében, ahol a lakosság negyedét alkották. A jobbágyok a vizsgált települések lakosságának 7,3%-át, a zsellérek 5,5%-át képezték. Arányuk magasabb volt az egyszerű mezővárosokban, de Sepsiszentgyörgy lakosságának is 27,8%-a, Illyefalváéának 34,5%-a volt jobbágy (bár az említett két településen külön írták őket össze, mint a „faluhoz” tartozókat), Székelyudvarhelynek 35,2%-a pedig zsellér, Marosvásárhelyről azonban mindkét kategória hiányzott.³⁴

A fenti adatokat sajnos nem tudjuk kiegészíteni finomabb demográfiai mutatókkal, például a nupcialitásra vagy a házasságteremtésre nézve, az alap kutatások hiánya miatt. Egyetlen települést dolgoztak fel,³⁵ de ez talán éppen a legelmaradottabb, leghagyományőrzőbb, ezért adatait nem általánosíthatjuk. Oláhfalva esetében egy hagyományos, még a demográfiai átmenet előtt álló társadalom képe bontakozik ki, és ez a kép alig változott 1750–1850 között. A nők 20 év körül, a férfiak 25 év körül házasodtak, az átlagos gyermekszám 5 (pontosabban 4,8 és 6,2) körül mozgott. A születéskorlátozás nem volt elterjedt, magas volt viszont a halandóság, és ezen belül a gyermekhalandóság. Ahhoz azonban, hogy további következtetéseket vonhassunk le, meg kellene vizsgálni legalább egy városiasabb települést is.

A népesség számának alakulására nézve tehát a 18. század elején hanyatlást tapasztalhatunk az egy évszázaddal korábbi állapotokhoz képest. Ennek okait már fennebb felsoroltam, bár a források megbízhatatlansága is némileg hozzájárul az eredményekhez. Székelykeresztúr lakossága 1721-ben az 1614-esnek mindössze 24%-a volt, a Nyárádszeredéé 42%, a Sepsiszentgyörgyé 74%,

az Illyefalvái 77%, az Udvarhely és Kézdivásárhelyé 86%. A helyzet komolyságát mutatja azonban az, hogy 1721-ben átlagban a telkek egynegyede pusztta, de Sepsiszentgyörgyön például ez az arány 56%.³⁶ Jelentősebb népességnövekedéssel egyedül Gyergyószentmiklós esetében találkozunk, ahová a 17. század második felében költöztek be nagyobb számban az örmények (1721-ben már 66 családot írtak össze).

A 18. század folyamán kezdetben egy szerényebb, majd a század közepétől egyre erőteljesebb növekedéssel számolhatunk.³⁷ A 19. század első felét általában véve stagnálás jellemzi demográfiai szempontból, néhány kivételtől eltekintve.³⁸ A legjobb példa Marosvásárhely, amelyik végig töretlenül fejlődik. Városaink még a magyarországi helyzettel való összehasonlításban is kisvárosok maradtak. Ott 1848-ban – a realitásokat figyelembe véve – törvényben is 12 ezer fő alatt határozták meg a kisvárosokat. Nyugat-Európához viszonyítva ez még inkább alacsony értéknek számított.³⁹ Ha megnézzük az 1850. évi állapotokat, a Székelyföld legnagyobb települése, Marosvásárhely is mindössze 7855 lelket számlált, nem is beszélve Csíkszereda 961 lakosáról. Az igazi fejlődés azonban a század második felében indult meg, párhuzamosan az urbanizációs folyamat felgyorsulásával.

3.1.2 A székely városok népessége a 19. század második felében

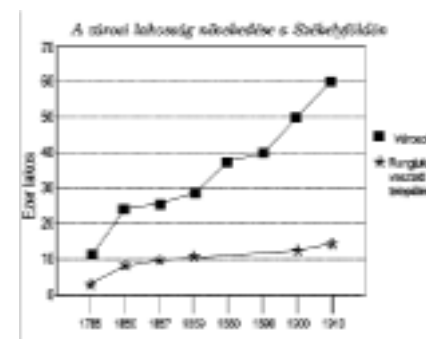
Az 1848-as forradalmat követően egy sor jelentős változás következett be az erdélyi társadalom szerkezetében. A század közepétől megindult a közigazgatás modernizálása is, és ennek nyomán a 19. század második felében több, addig kiváltságos település elvesztette városi rangját. Ennek függvényében átcsoportosítottam a vizsgált településeket. Az első csoportba azok kerültek, amelyeknek sikerült megőrizniük városi rangjukat: Marosvásárhely, amely Kolozsvár mellett Erdélyben a két törvényhatósági jogú város egyike volt; Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Székelyudvarhely és Csíkszereda rendezett tanácsú városokká alakultak,

és ezekhez csatlakozott 1907-től Gyergyószentmiklós is. A másik csoportot – amely mintegy kontrollcsoportként is szerepel – a kiváltságaikat elvesztett települések alkotják: Bereck, Illyefalva, Székelykeresztúr, Oláhfalva, Felvinc és Nyárádszereda. Bár az átmeneti periódus igencsak elhúzódott – több mint három évtizedig az 1848-as fordulatot követően – mégis az átcsoportosítást már 1850-től kezdődően végrehajtottam, mivel a települések státusának megváltozása egy hosszú folyamat eredménye volt, és általában tükrözte a valós gazdasági-társadalmi folyamatokat, a városiasság szintjét, hiszen a legtöbb esetben ezeknek volt a következménye.

A források terén szintén változás következik be 1850-nel kezdődően. Ekkortól már rendelkezésünkre állnak a rendszeres időközönként végrehajtott népszámlások eredményei. Bár a rovatok – különösen az első időben – meglehetősen változók, az adatok fokozatosan egyre változatosabbak és megbízhatóbbak lesznek.⁴⁰

A népességnövekedés

A 19. század második fele kedvezett a városfejlődésnek. Nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy a vizsgált települések nagyobb része ekkor nyert igazán városias külsőt. Ez a fejlődés érezhető volt demográfiai vonatkozásban is. A települések népességének nagysága a fontos urbanizációs mutatók között szerepel.

Közvetlenül a levert forradalmat és szabadságharcot követően a Habsburg-adminisztráció 1850-ben népszámlálást hajtott végre. A II. József-féle népszámlálást követően ez volt az első modern népesség-felmérés Erdélyben, amely már tükrözte a nemrég végbement – és sokszor még az új törvények által nem is szentesített – változásokat. Ebben tehát nem találjuk az évszázadokon keresztül megszokott kategóriákat.

Erdély településhálózatát a 19. század közepén még mindig az jellemezte, hogy nagyon sok volt az apró falu és igen kevés a nagyobb lélekszámú település. Minden tizedik település 250 lakosnál kisebb volt, egyharmaduk a félezernél, míg a kétezer főnél népesebb települések aránya mindössze 4,3% volt.⁴¹ Ebbe a képbe illeszkednek városaink is, ennek figyelembe vételével kell növekedésüket értékelnünk. Érdekes, hogy ekkor még a második csoportba sorolt települések lakossága nőtt nagyobb mértékben (35,5%-kal) 1831-hez képest, míg a városoké csak 13,4%-kal.⁴² 1850–1857 között a növekedés 6%-os volt, 1857–1870 között 23,7%-kal nőtt a városok lakossága és 36,4%-kal a kiváltságaikat hamarosan elvesztő településeké, és mindkettő messze meghaladta az erdélyi átlagot (7,4%). A következő évtizedre a stagnálás jellemző, ebben a gazdasági válság mellett az 1873-as – utolsó – nagy kolerajárvány is szerepet játszott. Az ebben az időszakban végrehajtott közigazgatási rendezés következtében rangjukat veszített települések esetében a lakosság jelentős mértékben csökkent: 1880-ban a tíz év előttiének csak 84,2%-át találjuk (Erdély egészére nézve ez 99,16%). Még a következő évtized sem hoz látványos növekedést: 1880–1890 között a székelyföldi városok növekedési értéke az erdélyi mutató alatt maradt (6,97% az erdélyi átlag 8%-kal szemben). Ez főként a Romániával kitört vámháború következménye volt, amely egyes városok gazdaságát negatívan befolyásolta, de különösen Kézdivásárhelyt érintette végzetesen.

Az első világháború előtti két és fél évtized azonban látványos fejlődést hozott, az általános tendenciáknak megfelelően. 1890–

1900 között a városok lakossága 27,9%-kal nőtt, míg 1900–1910 között 20,5%-kal. A rangjukat veszített települések már nem tudták behozni hátrányukat, növekedési mutatójuk ismét az erdélyi átlag közelében vagy éppenséggel alatta maradt (1880–1890 között 3,6%-kal nőtt lakosságuk, míg Erdély népessége 9,1%-kal; 1900–1910 között 10,6%-kal, míg Erdélyé 8,2%-kal). Az 1869–1910 közti időszakban a városok éves növekedési rátája 20,9‰ volt, a rangjukat veszített településeké 0,7‰, míg Erdély össznépességéé 6,5‰ (Magyarországé mintegy 7‰). Magyarországi viszonylatban is 1869–1880 között a kolerajárvány miatt alig volt szaporodás; 1880–1890 között viszont a népesség megújódása következett be. 1890–1900 között az ország lakossága változatlan ütemben tovább gyarapodott (évi 9,8 ‰-kel), 1900–1910 között pedig a természetes szaporodás kedvező aránya ellenére – a kivándorlás miatt – a népesség gyarapodása elmaradt az előző évtizedhez képest. A legnagyobb kivándorlás a Székelyföldről a nyolcvanas évekre tehető, amikor a Kárpátokon túlra kivándorló 50 ezer ember közül 15 ezer a Székelyföldről származott.⁴³ A Székelyföldön a természetes és a tényleges szaporodás közti hiány 1870–1910 között több mint 72 ezer fő volt; ennek nagy része a negatív vándorlási mérleg, azaz a kivándorlás számlájára írható.⁴⁴

Ha összehasonlítjuk a székelyföldi városok fejlődését Erdély városi lakosságának alakulásával, megfigyelhetjük, hogy a 19. század közepén, 1830–1857 között annak alatta maradt (a növekedés 19,6%-os volt, míg az erdélyi városok összességben 28%-kal növekedtek). 1857–1880 között a székely városok lakossága növekedett erőteljesebben (1857–1869 között 23,7%-kal az összerdélyi 21,9%-kal szemben, 1870–1880 között pedig 12,5%-kal, míg az erdélyi városok 5,6%-kal). A stagnálás évtizede, 1880–1890 után, amikor a növekedés mindössze 6,9%-os volt az erdélyi átlag 16,3%-hoz képest, a gyors növekedés következett. 1890–1900 között 27,9%-os a gyarapodás (az erdélyi városoké 21,5%-os), 1900–1910 között pedig bár tovább tartott a felfele ívelő szakasz, mégis a regionális átlag alatt marad az ütem

(20,5% az erdélyi 26,7%-hoz képest).⁴⁵ Az 1869–1910 közti időszakban magyarországi összehasonlításban is a gyorsabban gyarapodó városok közé tartoztak a székelyföldi megyeszékhelyek. Míg Kézdivásárhely az egész időszakra nézve a mérsékelt gyarapodású városok közé sorolható (33,1%-kal), addig Gyergyószentmiklós (56,8%) és Sepsiszentgyörgy (67,8%) élénkebben fejlődtek, Székelyudvarhely és Marosvásárhely megközelítették a 100%-os gyarapodást, Csíkszereda pedig 190%-os növekedéssel a legdinamikusabban fejlődő vidéki városok közé tartozott, igaz jórészt kezdeti igen alacsony népességének köszönhetően.⁴⁶ A történeti Erdélyben Csíkszereda lakossága növekedett a leggyorsabban ebben az időszakban, de Udvarhely és Marosvásárhely is az élvonalhoz tartoztak (4-5.), és magyarországi viszonylatban is előkelő helyen álltak.⁴⁷

A népességmozgásra nézve először a II. József-féle népszámlálásban találunk adatokat, ahogy ezt fentebb láttuk. 1857-ben a lakosság 3,9% nem volt helyben (az erdélyi átlag 2,5% volt). Az „idegenek” aránya 1857-ben a székelyföldi városokban 13,3% volt (az erdélyi átlag 2,4%). 1900-ben pedig az emigrációs hullám ellenére a városokban mindössze a lakosság 0,5% hiányzott, a többi településen 3,1% (az erdélyi átlag 1,6% volt). Az emigrációs hullám inkább a falusi lakosságot érintette, ahol a gazdasági lehetőségek még szűkebbek voltak, míg a városokban a – bár szerény keretek között – fejlődő gazdaság sokkal inkább fel tudta szívni a munkaerő-fölösleget, részben még a környező településekről is. Udvarhelyről írták a 20. század elején, hogy „a lakosság másik részét a vidékről évről-évre beözönlő s leginkább a város külső részein letelepülő földművelő székelyek teszik”.⁴⁸ Kézdivásárhelyről viszont a vámháború következtében a lakosság 10%-a vándorolt ki Romániába az 1880–1890 közti évtizedben.⁴⁹

Nagyon érdekes és némileg meglepő az az adatsor, amit Dányi Dezső közölt a magyarországi belső vándorlásról. Az 1910. évi népszámlálás eddig publikálatlan adataiból képet kapunk, hogy honnan származott a városokba betelepült lakosság. A táblázatok-

ban a vizsgált települések közül Marosvásárhelyt, Sepsiszentgyörgyöt, Kézdivásárhelyt, Csíkszeredát és Gyergyószentmiklóst találjuk meg.⁵⁰

Bevándorlás a városokba 1910-ben⁵¹

	Össz-lakosság	Helyben született	%	Bevándorolt összesen	%	Külföldről
M.vásárhely	25517	10113	39,6	15404	60,4	341+298 ⁵²
Szentgyörgy	8554	3721	43,5	4833	56,5	188
K.vásárhely	5892	2626	44,6	3266	55,4	89
Csíkszereda	3517	1110	31,6	2407	68,4	84
Gy.sz.miklós	8905	5968	67	2937	33	106

A fenti városok – Gyergyószentmiklós kivételével – lakosságának tehát több mint fele bevándorló volt. A leginkább vonzotta az új embereket Marosvásárhely, a legfejlettebb város és Csíkszereda, a legdinamikusabban fejlődő megyeközpont (ez utóbbi olyan alacsony népességszámról indult, hogy fejlődésében lekörözte a többieket). Dányi öt csoportot különböztetett meg a mobilitás hierarchiája⁵³ alapján: Gyergyószentmiklós a legkevésbé mobilis első csoportban volt, Csíkszereda a közepes mobilitású harmadikban, Székelyudvarhely pedig a nagy mobilitású negyedikben (a többiek nem szerepelnek ezen a listán). A bevándorlók nagy része azonban az adott megye területéről jött (ezt nevezi Dányi kvázimobilis népességnek). Marosvásárhely lakosságának 34,5%-a viszont nem Maros-Torda vármegyéből származott, hanem Erdély és Magyarország különböző megyéiből. A legnagyobb számban nyilván Maros-Torda megyéből jöttek (6596), de szintén népes csoportot képeztek a Kis-Küküllő (3038), Udvarhely (586), Torda-Aranyos (534), Csík (497), Alsó-Fehér (430), Szilágy (427) és Szolnok-Doboka (374) megyeiek. Kisebbségben kivétel nélkül Magyarország minden vármegyéből találunk betelepülőket. Ez jól mutatja a város nagyobb vonzáskörzetét. Jellemző a város vonzerejére az is, hogy lakosságának 35,5%-a tartozott a 20-39 évig

terjedő korcsoportba, míg Magyarország össznépeességének 27,7%-a. Ez az országos átlagot jóval meghaladó arány a nagyobb városokra és új ipartelepekre volt jellemző. Csíkszereda lakosságának 36,1%-a Csíkszeredéből származott, ez az összes betelepülő 52,7%-a volt; Gyergyószentmiklósnak 18,8%-a (a betelepülők 57,2%-a) származott Csíkszeredéből; Sepsiszentgyörgy lakosságának 34,35%-a Háromszék vármegyéből (a betelepülők 60,8%-a); Kézdivásárhelynek pedig 37,9%-a ugyanonnan (a betelepülők 68,5%-a). Ezeknek a városoknak a vonzáskörzete tehát inkább csak saját megyéjükre, leginkább a környező településekre terjedt ki, máshonnan viszonylag kis számban érkeztek.

A lakosság nemzetiségi és vallási megoszlása

Erdélyben az 1850-es népszámlálás volt az első, amelyik feltűntette mind a nemzetiségi, mind a vallási hovatartozást. A továbbiakban aztán ezek a rovatok rendszeressé váltak – ha nem is minden esetben –, így például az 1900-as és az 1910-es népszámlálás alkalmával a nemzetiség helyett csak az anyanyelvet jegyezték fel.

A vizsgált települések nemzetiségi és vallási szerkezete nagyjából megegyezik a Székelyföld egészével, itt is a magyarok (székelyek) képezték a lakosság túlnyomó többségét: 1850-ben 85,5%-át, 1900-ban pedig már 95,2%-át (ezzel szemben Erdélyben, 1850-ben a magyarok aránya 26,1% volt, 1900 pedig 32,5%). Ez alatt a fél évszázad alatt a németek – amúgy csekély – aránya alig módosult (1,6%-ról 1,8%-ra nőtt), míg a románok aránya 4,6%-ról 2,4%-ra csökkent (Erdélyben 58,3%-ról 56,1%-ra). Az egyedül Gyergyószentmiklóson nagyobb számban élő örmények kimutatása ekkor már nehézségekbe ütközik, ugyanis a 19. század végére teljesen elmagyarosodtak. A többi nemzetiség számára is – a magyarok ilyen mérvű túlsúlya esetében – az asszimiláció természetes folyamatnak tekinthető.

A felekezeti megoszlás tekintetében elmondhatjuk, hogy az 1850–1900 közötti időszakban csökkent a katolikusok (49,9%-ról 45,7%-ra) és a reformátusok (42,6%-ról 37,3%-ra) aránya, enyhén

csökkent a görög katolikusoké is (4,6%-ról 4,1%-ra), ezzel szemben emelkedett a görögkeletieké (0,4%-ról 3,3%-ra) és az izraelitáké (1,2%-ról 5%-ra).

Ha most összehasonlítjuk a két adatsort – a nemzetiségit, illetve anyanyelvit és a vallásit –, kitűnik, hogy a zsidók is, akárcsak az örmények, megindultak az asszimiláció útján. Ugyanez történt a románok egy részével is. 1900-ban a görög katolikusok és görögkeletiek együttes aránya 7,4% volt, ezzel szemben a román anyanyelvűeké csupán 2,3%. Ez visszatükrözi egyrészt az általános székelyföldi tendenciát,⁵⁴ másrészt a dualizmus kori Magyarországon mindenhol a városok voltak a nemzetiségek asszimilációjának leghatékonyabb közegei.

A lakosság társadalmi és foglalkozási szerkezete

A lakosság társadalmi és főleg foglalkozási szerkezetére nézve – amely egy település városiassága egyik fontos mutatójának számít – hosszú időn keresztül nincsenek megfelelő adataink: ezek vagy teljes mértékben hiányoznak, illetve hiányosak vagy megbízhatatlanok. A II. József-féle népszámlálás szintén csak részben hasznosítható ilyen téren. A hiányosságaira már fentebb rámutattunk: a határőrök hiánya, a kategóriák bizonytalansága stb. Ez a népszámlálás tartalmaz egy „polgár” rovatot, de erre is érvényesek a fenti észrevételek, nem egyértelmű, hogy mit takar. Ráadásul tudjuk, hogy a polgári elemek – kézművesek, kereskedők stb. – gyermekeit, ha azok még nem éltek önálló háztartásban a „zsellérek” közé sorolták be. A népszámlálás a taxás helyeken 12,5%, az egyszerű mezővárosokon 19% „polgárt” mutatott ki; ez utóbbiak magasabb aránya a gyergyószentmiklósi örményeknek köszönhető.

Az 1850-es népszámlálás nem tartalmaz ilyen adatokat, az 1857-es pedig már egy modernizálódó társadalmat tükröz; a beosztásnál a tulajdonhoz való viszonyt tekintették döntőnek. Megfigyelhető a városi rangjukat megőrző és azt hamarosan elvesztő települések közti különbség a társadalmi szerkezetet

illetően is. Mindkét csoporton belül nőtt az értelmiségiek aránya 1785-höz képest (a taxás helyeken ekkor 3,5% volt): a városokban 10%-kal, a többi helységben 4,2%-kal (Erdélyben 2,5%-kal). A „lecsúszó” települések társadalmi szerkezete alig különbözik a falvakétól, a túlnyomó többséget a mezőgazdaságból élők képezik (összesen 87,3%).⁵⁵ A városokban ezzel szemben mintegy 20-25%-ra tehető a mezőgazdaságból élők aránya.⁵⁶

Járadékost csak a városokban találunk, ahol a lakosság 3,7%-át alkották, Marosvásárhelyen éppenséggel 7,3%-át (Erdélyben 1,6%-át). Az iparosok és gyárosok a városok lakosságának 29%-át képezték, az ipari segéd munkások 13,7%-át, tehát az iparban foglalkoztatottak összesen 42,8%-át; a többi helységben ez az arány 5,2%, alacsonyabb az erdélyi átlagnál is (6,6%). A kereskedők aránya a városokban 3,9%, a segédmunkaerővel együtt 5,4%, míg a hanyatló településeken ez 0,8% (az erdélyi átlag 0,7%); nagyon kis számok a nyugati tartományokhoz képest. A szolgák aránya szintén nagyobb volt a városokon (5,7%).

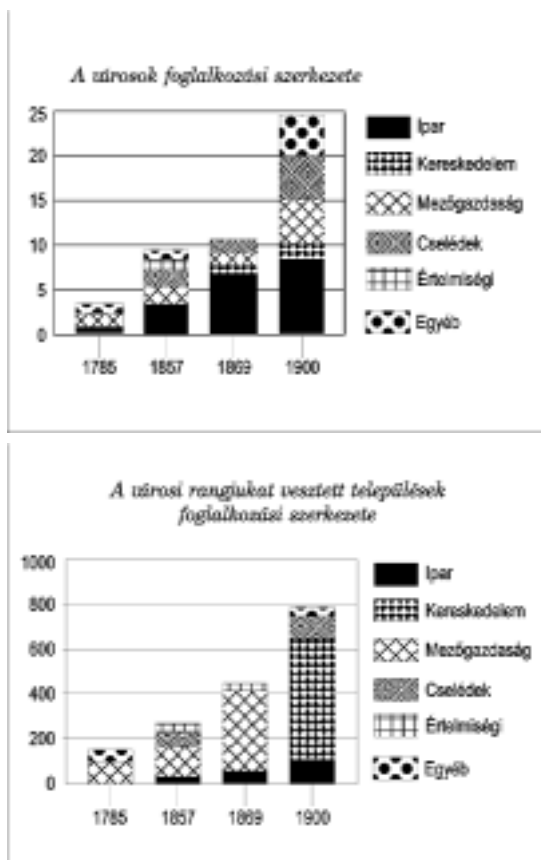
Az iparban és kereskedelemben tevékenykedők aránya összesen a városok lakosságának majdnem felét (48,2%-át) tette ki. A legmagasabb arányt Kézdivásárhelyen (68,5%) és Székelyudvarhelyen (56,1%) találjuk, a Székelyföld két kézműves hagyományokkal rendelkező központjában. A kereskedők aránya Gyergyószentmiklóson a legmagasabb, ahol az örmények két évszázada sikerrel folytattak ilyen jellegű tevékenységet. Az értelmiség aránya figyelemre méltóan magas Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen, a két iskolavárosban, ahol több kollégium is működött.

1870-ben 1857-hez képest nem találunk nagy változásokat, kivéve ami a mezőgazdaságból élőket illeti a városokban: ezek aránya 17,8%-ról 5,7%-ra csökkent, ez azonban inkább a két népszámlálás különböző szemléletének tulajdonítható, mintsem a tényleges folyamatnak. A csökkenés egész Erdély területén kimutatható, és elképzelhető, hogy a szolgák arányának növekedése 1870-ben ezt a különbséget fedi, azaz a mezőgazdasági segéd munkásokat is ebben a rovatban találjuk.⁵⁷ Az értelmiség aránya a

városokban 8,4% (a többi településen 1,8%), az iparban foglalkoztatottaké 34,7% (illetve 2,6%), a kereskedeleméből élt 5,4% (illetve 1,2%). Ha az erdélyi városok átlagával hasonlítjuk össze városainkat, az összehasonlítás a székelyföldi városok javára dől el, ezeknek jóval „városiasabb” a szerkezete. Ez azonban nagyrészt annak tulajdonítható, hogy mivel a népszámlálás a nagy közigazgatási átalakítás előtt készült, a városok között szerepelnek azok a régi központok, kiváltságos helyek is, amelyek hamarosan elvesztik városi rangjukat. Tehát az összehasonlítás csak úgy lehet valamennyire is mérvadó, ha a Székelyföldről is mindkét csoport összesített eredményeit használjuk. Még így is azonban viszonylag kedvező képet kapunk: az erdélyi városokban az iparban foglalkoztatottak aránya 14,3% volt (a 12 székelyföldi kiváltságos településen 23,6%), a kereskedelemben 2,9% (illetve 3,9%), összesen az iparban és a kereskedelemben 17,2% (illetve 27,5%), míg az erdélyi átlag 4,5% volt. Ezt az arányt tekintve néhány székelyföldi város a magyarországi élvonalhoz tartozott: Kézdivásárhely a harmadik helyet foglalta el Temesvár és Kassa után, Marosvásárhely a hatodik, Udvarhely pedig a nyolcadik volt. Az összkép a Székelyföldre nézve mégsem ennyire pozitív: a két kategória aránya itt 3,4% volt, míg a szász székekben 14,3%.⁵⁸ Még inkább árnyalttá válik a kép, ha a számok mögé nézünk, és azt is látjuk, hogy ez a magas arány egy elavult szerkezetet takart.

Ha a tulajdonosi kategória és a bérmunkából élők arányára vetünk egy pillantást: a városokban a bérmunkásokat nagyobb arányban alkalmazták az iparban, itt már működött néhány nagyobb műhely, ahol több segédmunkaerőt foglalkoztattak, míg a többi településen bérmunkásokat elsősorban a mezőgazdaságban találunk.

Ha a régi kiváltságos településeket is ideszámítjuk, akkor 1870-ben a városi lakosság aránya a Székelyföldön 11,3%-ot tett ki: a legmagasabb Háromszéken és Marosszéken volt, ahol meghaladta a 13%-ot, a legalacsonyabb pedig Csíkszéken (6,4%).⁵⁹

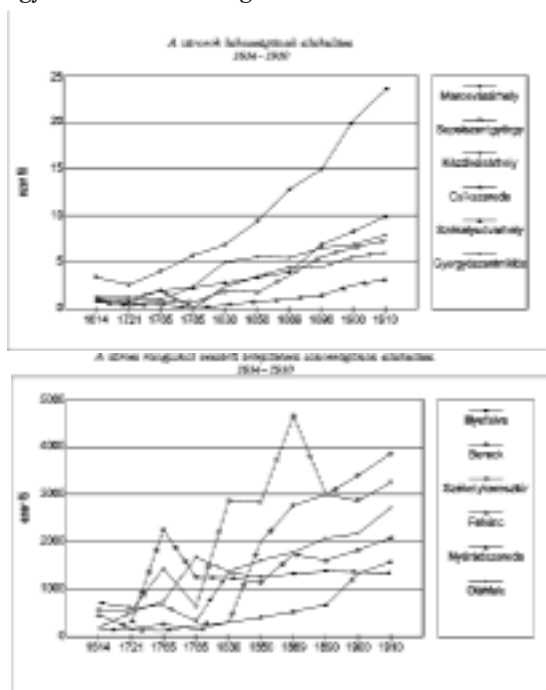
Az 1900. évi népszámlálás adatai⁶⁰ szerint a „legiparosodottabb” városok továbbra is Kézdivásárhely (ahol az aktív keresők 45,2% dolgozott az iparban) és Székelyudvarhely (34,5%) maradtak. A kereskedelemben a legmagasabb arányszámot Marosvásárhely érte el (6,4%), a közszolgálatban a legtöbbet Csíkszeredában (11,5%) és Székelyudvarhelyen (10,4%) dolgoztak – azaz két megyeszékhelyen –, a közlekedésben foglalkoztatottak aránya 3%

körül volt Sepsiszentgyörgyön, Marosvásárhelyen és Csíkszeredában. Nagyobb létszámú helyőrség Marosvásárhelyen (a katonaság aránya elérte a 18,4%-ot) és Csíkszeredában (16,6%) állomásozott. A legtöbb napszámost szintén Marosvásárhelyen találjuk, a szolgák aránya Csíkszeredában (18,7%), Kézdivásárhelyen (17,6%) és Udvarhelyen (16,7%) volt jelentős.

A 20. század első évtizedében nem módosultak jelentősen az arányok. A városokban tovább csökkent a mezőgazdaságból élők aránya, néhol, így Sepsiszentgyörgyön vagy Csíkszeredában jelentős mértékben. Az iparban foglalkoztatottak aránya nagyjából azonos maradt Marosvásárhelyen és Kézdivásárhelyen, de jelentősen növekedett Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredában és Gyergyószentmiklóson (ez utóbbi helyen a napszámosság aránya is). Mindenhol növekedett a kereskedelemben és részben a közlekedésben dolgozók aránya, enyhén csökkent viszont Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen a közszolgálat terén tevékenykedőké. Kézdivásárhely stagnálását jelzi, hogy ott a mutatók alig változtak ez alatt a dinamikus évtized alatt. A visszaminősített települések közül Bereck, Illyefalva foglalkozási szerkezete alig változott, míg például Felvincen jelentősen csökkent az agrárnépesség, anélkül azonban, hogy mutatói elérték volna a városok szintjét.⁶¹

A 12 vizsgált település jogi státusa változott az idők folyamán. A 19. század második feléig a taxás helyek megőrizték középkori kiváltságaikat. A privilégiumok azonban önmagukban nem biztosították az illető települések fejlődését: városi funkciók hiányában néhány település elvesztette kiváltságait is, jogállásuk a 19. század végére megváltozott. Ezek egy része teljesen falusias jellegű volt, mint például Illyefalva. A demográfiai mutatók segítségével jól nyomon lehet követni ezeknek a településeknek az alakulását. Illyefalva például a 17. század elején még népesebb helység volt, mint Sepsiszentgyörgy, de már a 18. században egyre inkább lemaradt mögötte, és a 19. században népessége, valamint társadalmi és foglalkozási szerkezete alapján a visszaminősítés már

csak idő kérdése volt. Bereck az ojtózi szoros közelségét kihasználva jóval tovább maradt „versenyben”, sőt a 19. század közepén a román fejedelemségekbe irányuló áruterelésnek és fuvarozásnak köszönhetően lakossága jelentősen növekedett. Ezután azonban – főképp miután a vasút miatt elvesztette jelentőségét – a század végéig lakossága folyamatosan csökkent. Ugyanez érvényes Oláhfalura, Felvincre vagy Nyárádszeredára is; ezek a mai napig egyszerű falvak maradtak, illetve Oláhfalva a mellette kialakult Szentkeresztbánya következtében a második világháború után ismét városi rangot kapott. A rangjukat veszített települések közül Székelykeresztúr társadalmi-foglalkozási szerkezete állt a legközelebb a városokéhoz; a kis vidék központja szintén visszanyerte városi rangját a második világháború után.

A népesség alakulása a városok esetében is sok mindent elárul: Kézdivásárhely a vámháború következtében visszafejlődött, a lakosság csökkenése, majd stagnálása tükrözi a gazdasági hanyatlást. Bár a 17-18. században a Székelyföld egyik fontos kézműves központja volt, nem sikerült struktúráit modernizálnia, így megmaradt kis vidéki központnak, amely csupán a közvetlen környék számára töltött be központi funkciókat. Hasonló a helyzet Gyergyószentmiklóssal is, amely elsősorban az örmények 17. századi betelepülésének köszönhetően fejlődött. Bár a 20. század elején hivatalosan is városi rangot kapott, mégis a Kézdivásárhelyéhez hasonló szerepet töltött be a Gyergyói-medence falvai számára. Ezzel szemben a 19. század közepéig teljesen jelentéktelen Csíkszeredában – miután megyeszékhely lett – a népességnövekedés mértéke az egyik legmagasabb volt a korabeli Magyarországon. Szintén dinamikus fejlődött a másik két megyeszékhely, Sepsiszentgyörgy és Székelyudvarhely is: részben közigazgatási szerepük, részben összetett funkcióik következtében. A városok közül a legfejlettebb kétségkívül Marosvásárhely volt, amely fontos regionális központtá fejlődött. Státusa tükröződik mind a lakosság növekedési rátájában, mind szerkezetében. Bár nem tudott előre lépni, de a 18. század óta ott szerepelt az élcsoporthoz: 1910-ben is Marosvásárhely volt Erdély negyedik legnépesebb városa, Kolozsvár, Brassó és Nagyszében mögött. A 25 ezer lakos nem sok, ha a Bánság és Partium nagyvárosaival hasonlítjuk össze: Temesvárral (72.555 lakos), Araddal (63.166) vagy Nagyváráddal (64.169). A történelmi Erdélyben ez azonban viszonylag kiemelkedő értéknek számított. Az erdélyi városok rangsorában Marosvásárhely a negyedik, Udvarhely a maga mintegy 11 ezer lakosával a tizedik, Sepsiszentgyörgy a 10 ezer lakossal a tizenegyedik helyet foglalta el. Csíkszeredának a dinamikus fejlődés ellenére még csak 3.500 lakosa volt, míg Gyergyószentmiklósnak 8 ezer, Kézdivásárhelynek pedig megközelítette a 6 ezret.

A 19. század közepéig a népességnövekedés meglehetősen lassú volt: aránya általában nem haladta meg a székely székek átlagos

növekedési rátáját. Nagyobb részükben a mezőgazdasági lakosság képezte a túlnyomó többséget. A taxalisták aránya fokozatosan csökkent a 19. század közepéig. Ez egy igen heterogén kategória volt: különböző foglalkozású és státusú egyének tartoztak ide, akiknek az volt a közös jellemzője, hogy olyan kiváltságos városokban laktak – és élvezték ezeknek kiváltságait –, amelyek egy összegben és a szék (illetve vármegye) joghatósága alól kivéve fizették az adót. A vármegyékkel vagy a szász székekkel (7-10%) összehasonlítva a székely székekben a taxalisták aránya igen alacsony volt, 1% alatt maradt. Ez az arány még a taxás helyeken belül is alacsonyabb, mint más vidékeken.

A 19. század közepétől aztán – a mélyreható társadalmi, politikai változások következtében – ezek a kategóriák eltűntek, és a továbbiakban már egy átalakuló, modernizálódó társadalmat tükröznek az új rovatok.

Ami a népesség növekedését illeti, 1850 után mérsékeltebb, majd 1870–1880 között gyorsabb növekedést regisztrálhatunk, a gazdasági válság és a kolerajárvány ellenére. Míg Erdély lakossága stagnált, ezek a városok gyarapodtak, hogy majd a következő évtizedben lehessünk itt a stagnálás tanúi, részben a Romániával időközben kitört vámháború következtében. Az első világháború előtti két és fél évtized aztán megint látványos fejlődést hozott a városok számára. A visszaminősített településekre – Székelykeresztúr kivételével – továbbra is a stagnálás volt jellemző. Úgyszintén a rurális szerkezet, a mezőgazdaság túlsúlya. A városokban a nem-agrár szektorban – ipar, kereskedelem stb. – foglalkoztatottak aránya magas, de ez a legtöbb esetben nem jelenti a modern ipar meglétét, sokkal inkább a premodern kézműipar továbbélését.

Ennek ellenére a 19. század második fele a felhalmozás és a virágzás időszaka volt a városok nagyobb része számára. A székelyföldi városok dinamikusabban fejlődtek (demográfiai szempontból), mint általában a magyarországi rendezett tanácsú városok, sőt néha fejlődési rátájuk a törvényhatósági jogú városokét

is megelőzte. A gyors fejlődés azonban legfeljebb mérsékelni tudta a meglévő regionális különbségeket, semmi esetre sem eltüntetni: a 20. század elején a volt székely székek lakosságának 7,3%-a, míg a volt szász székek lakosságának 22,1%-a élt városokban. A népesség növekedése részben oka, részben következménye volt az általános fejlődésnek, azonban mindenképpen jelentős szerepe volt az urbanizációs folyamat alakulásában.

3.2. Ipar

Az ipar fontos szerepe a városfejlődésben közhelynek számít. A céhek, a kézművesek, később pedig a manufaktúrák, illetve a gyárak és az ipari munkásság léte annyira szorosan összefonódott a városokkal, hogy sok történeti munkában ezt tekintették – sokszor még ma is ezt tekintik – az urbanizáció legfontosabb fokmérőjének, az ipar meglétét pedig elengedhetetlennek tartják a város meghatározása szempontjából; az iparosodást és az urbanizációt párhuzamos jelenségeként írják le. Bár az újabb magyarországi várostörténeti munkák rámutattak arra, hogy főként a kora újkorban a kézműipar szerepe jóval kisebb a városfejlődésben, mint a kereskedelemé vagy a specializált mezőgazdasági árutermelésé,⁶² a Székelyföldön az utóbbi teljesen hiányzott és az előbbi is fejletlen volt. Itt tehát a kézművesipart továbbra is fontos mutatóként kell kezelniük.

Források hiányában a kézművesség korai szakaszát alig vagy egyáltalán nem lehet dokumentálni, és inkább csak analógiákra, illetve találgatásokra vagyunk utalva. A céhek megjelenését illetően is sok a bizonytalanság: az első céhek Marosvásárhelyen jelentek meg a 15. században, máshonnan csak a fejedelemség korából van – ha egyáltalán van – írásos nyoma a céhek meglétének. A kézművesség a 19. század közepéig csak három város esetében játszott nagyobb szerepet: Marosvásárhely mellett Kézdivásárhely és Székelyudvarhely voltak a Székelyföld kézműves központjai. Gyergyószentmiklós sajátos esetet képez, amelyre külön kitérek. A többi kiváltságos hely esetében ez sem a privilégium elnyerésé-

nél, sem a központi szerepkör betöltésénél (a körzet ellátása saját kézműves termékekkel) nem játszott különösebb szerepet.

Céhek a 18. században

A 18. század változást hozott az előző korszakhoz képest. A 16-17. században a fejedelmek kiváltságokkal igyekeztek támogatni a céhek alakulását, de ezek életébe a legritkább esetben szóltak bele. A 18. században a hatóságok egyre inkább beavatkoztak a céhek belső életébe, igyekeztek a legapróbb részletekig szabályozni működésüket, átvenni fölöttük az ellenőrzést. 1767-ben több marosvásárhelyi céh (a szabók, tímárok, cipészek, szíjgyártók, gombkötők, kovácsok, fazekasok, kádárok, kerekesek, kötélverők és asztalosok) a városi tanács segítségét kérte, hogy a Gubernium által még 1764-ben kért módosításokkal szemben megőrizhessék régi statútumaikat. A bécsi udvar egységesítési törekvéseinek azonban nem tudtak hosszabb ideig ellenállni, így aztán sorra kénytelenek voltak megújítani szabályzataikat.⁶³

A század második felében néhány új céh is alakult, például Székelyudvarhelyen az asztalos és fésűs céhek 1779-ben.⁶⁴ Marosvásárhelyen az asztalosok 1753-ban kérték, hogy a pajzskészítők céhének jogutódjai lehessenek, és ennek 1615-ös privilégiumát használhassák, az engedélyt csak majd egy évtized múlva, 1762-ben kapták meg erre. II. József idejében itt több német mesterember is letelepedett, ők egy külön – „német város” néven ismert – negyedre hozták létre. Szintén ők alapították újjá a nyeregkészítők céhét, akiket a korban magyarul is *Sattlerek*nek neveztek. 1832-ben is még minden mester német származású volt, a céh jegyzőkönyveit pedig egészen 1855-ig németül vezették. A 19. század elején – a divat változásával – szintén német mesterek hozták létre a cipész céhet (*Deutscher Schuhmacher Zunft*).⁶⁵

Marosvásárhely maradt tehát a vidék legfejlettebb kézműves központja, de hogy ennek a jelentőségét fel tudjuk mérni, át kell tekintenünk, hogyan alakult a kézművesek száma, és hogyan viszonyul mindez Erdély többi városához.

1721-ben Marosvásárhelyen 329 kézművest írtak össze. Ugyanekkor Besztercén 343, Medgyesen 338, Segesváron 400, Brassóban pedig 1033 volt a számuk.⁶⁶ Marosvásárhely tehát a közepes szász városokkal volt egy sorban, és messze lemaradt Erdély két legfejlettebb városa, Brassó és Nagyszeben mögött.

A marosvásárhelyi céhek⁶⁷

Mesterség	Első említés	1519	1657	1750	1762	1767	1816	1855
Ács	1818							
Asztalos	1607		17	4			6	
Borbély	1591		15	5				
Csiszár	1615		24	1				
Csizmadia	1629		28	70			200	
Erszényes	1657		4					
Fazekas	1616		11	7			20	
Fésűs	1750			1			3	
Gombkötő	1670			11				
Hüvelyes	1730			4				
Kádár	1601		15	5			13	
Kerekes	1607		11	5			11	
Késes	1750			2				
Kordovántímár	1750			38			44	
Kovács	1519		19	7			11	
Kőműves	1817			4			36	
Kötélverő	1579		22	6			9	
Lakatos	1581		14	7			15	
Mészáros	1493		23	27			22	
Nyerges	1519		6	1			18	
Ötvös	1632		14	8			7	
Puskaműves								
Süveges	1657		22					

Mesterség	Első említés	1519	1657	1750	1762	1767	1816	1855
Szabó	1513		37	9			44	
Szántó	1519		81	237			55	
Szappanos	1749			3				
Szűgyártó	1519		6	17			16	
Szűcs	1519		32	36			59	
Takács	1519							
Varga	1487		39	8			39	
„Kalandos”	1657							
Céhtagok összesen			484	520			640	
Céhek összesen		10	21	22	21	18	20	22

A 18. század közepén, 1750-ben, Marosvásárhelyen 22 céhet említenek 268 taggal, 1762-ben 20 céhet, 1817-ben 21 céhet 640 taggal, 1855-ben pedig 22 céhet.⁶⁸ A fejedelemség korához képest tehát a 18. század relatív visszaesést jelentett a kézművesek számában. A céheket illetően is fluktuáció figyelhető meg. Ha összehasonlítjuk az 1657-es adatokat az 1750-esekkel megfigyelhető a mesterségek bizonyos fokú átcsoportosulása: eltűnnek bizonyos céhek, illetve mesterségek (pl. a pajzsosok, erszénykészítők), és megjelennek helyettük újak (tímárok-kordoványosok, késesek, szappanfőzők), hogy aztán ezek közül is eltűnjék néhány a 19. század elejére. A céhek többségének azonban évszázados folytonossága van. A 18. század közepe után a helyzet a 19. század elejéig alig változott. 1800-ban a kordoványosok („oláh tímárok”) kiváltak a csizmadia céhből, és 1805-ben sikerült külön privilégiumot szerezniük. A hagyomány szerint őket a 17. század közepén hozták a városba a vargák, hogy előkészítsék számukra a bőrt. A kiválás nem volt egyszerű, a csizmadia céh hevesen ellenezte, de a tímárokat a városi tanács is támogatta: „azoknak az oláhoknak is megítéltetett, hogy competal, akik az csizmadia céhtől kordovány bőrtük készítésére ez előtt egy seculummal ide hívtak és

minden postálkodást véghezvisznek, ha szinte nem juratus civisek is”.⁶⁹ A tanács egy másik iratban kifejtette, hogy egyetlen ok sem szól amellett, hogy akarattuk ellenére együtt maradjanak, noha mindkét mesterség képviselői igencsak megszorodtak (a csizmadiaák száma a 200-at is meghaladta, a tímároké a 30-at), és a két mesterség nagyon különbözik egymástól. Másrészt pedig kifejezetten kívánatos és a haladás ügyét szolgálja a szétválás – „akármely mesterséget művelő mestereknek előmenetelre szolgál az, ha magától fennálló különös céhbeli társaságot formálhatnak” – hiszen így például a tímárok egyezsége tudnak lépni más városok hasonló céheivel, és tudnak idegen legényeket fogadni.⁷⁰

A legtöbb újonnan megjelent mesterség képviselői azonban már nem tömörültek céhekbe, hanem „szabadon” művelték iparukat, mint a pékek, könyvkötők és mások. Ha összevetjük az 1817-es listát az 1855-össel, azt láthatjuk, hogy az utóbbin már nem szerepelnek a kádárok, lakatosok (és a Szűz Mária társulat), megjelennek viszont a kereskedők és gombkötők – akik addig is léteztek, csak 1817-ben nem kerültek rá a listára –, valamint a puskakészítők és az ácsok.

A változások tehát egyrészt emberi mulasztásnak tudhatók be, kifejejtének vagy más néven szerepeltetnek egyes céheket egyik vagy másik időpontban, másrészt céhként tüntetnek fel olyan ágazatokat, amelyek csak más mesterségekkel együtt alkotnak céhet. Másrészt szerepet játszik ebben a gazdasági fejlődés, az igények és a divat alakulása. A két évszázad leforgása alatt megfigyelhető egy általános tendencia is: a bőrfeldolgozáshoz kapcsolódó iparágak folyamatos erősödése: a csizmadiaák, vargák, tímárok és szűcsök lesznek a legnépesebb és legbefolyásosabb céhek.

A kézművesek száma és megoszlása

Marosvásárhely, illetve Székelyudvarhely és Kézdivásárhely kivételével a többi vizsgált településen a 18. században sem alakultak céhek, különböző mesterségeket azonban – nagyon

változó arányban – itt is műveltek. A kézművesek számát a 18. századi összeírások alapján tudjuk hozzávetőlegesen felbecsülni.

A 18. század legelején, 1701-ben Háromszékről csak Kézdivásárhelyen írtak össze kézműveseket: a 144 „városi” közül 29-nél említik a mesterségét, a zsellérek közül pedig 25 esetben.⁷¹ 1721-ben nem csak a mesterek számát, hanem a mesterségből származó jövedelmet is feljegyezték: a legmagasabb Marosvásárhelyen volt, 12.242 Ft, Kézdivásárhelyen 1.919 Ft, Bereckben kézművességből és kereskedelemből 1.135 Ft, Illyefalván 248 Ft, Sepsiszentgyörgyön 128 Ft (ennél már olyan falvakkal is nagyobb a jövedelme, mint Kovászna: 412 Ft vagy Barót: 145 Ft), Gyergyószentmiklóson 458 Ft a székelyek jövedelme, 2.974 Ft az örményeké.⁷²

1733-ból csak a kézdívásárhelyi és a csíkszeredai adatok maradtak ránk. Kézdivásárhelyen a családfők egyharmada kézműves volt (33,3%), egyötöde (17,6%) mind a kézművesek, mind a földművesek között szerepel, 10% pedig bár kézműves, de már nem gyakorolta a mesterségét.⁷³ Csíkszeredában mindössze egy csizmadiát írtak össze. Nem hiába panasolja Csíkszék 1727-ben, hogy az idegen mesteremberek mind kihordják a pénzt a székéből.⁷⁴

Mint már többször hangsúlyoztuk, az 1750-es összeírás a korszak legmegbízhatóbb és legteljesebb ilyen jellegű forrása. Felvincen, Székelykeresztúron és Illyefalván egyetlen kézművest sem írtak össze 1750-ben, Csíkszeredában is mindössze két csizmadiát és a zsellérek közül két szűcsöt. Kézművesek nagyobb számban csak Marosvásárhelyen, Kézdivásárhelyen és Székelyudvarhelyen fordultak elő.

A kézművesek száma 1750-ben

Mesterségek	Marosvásárely	Kézdivásárhely	Székelyudvarhely
Aranyműves	8	3	0
Asztalos	4	3	1
Borbély	5	0	2
Csizmadia	70	22	41
Fazekas	7	8	2

Mesterségek	Marosvásárely	Kézdivásárhely	Székelyudvarhely
Fegyverkovács	1	3	1
Fésűs	1	2	0
Gombkötő	11	2	2
Hüvelyes	4	0	0
Kádár	5	1	0
Kerekes	5	1	0
Kertész	0	1	0
Késműves	2	2	0
Kovács	7	4	3
Kőműves	4	0	4
Könyvkötő	1	0	1
Kötélverő	6	0	0
Lakatos	7	0	0
Mészáros	27	11	3
Nyerges	1	0	0
Pék	1	0	0
Rézműves	0	1	0
Serfőző	0	0	1
Szabó	9	6	4
Szappanfőző	3	1	0
Szűcs	36	17	6
Tímár	38	0	16
Varga	8	16	0
Kézművesek száma	288	120	89
Mesterségek száma	23	20	16

Marosvásárhelyen a 368 „városi”-ból 226 kézműves volt (64,6%), a 66 polgárjog nélküli szabad közül 44 (69,8%), a külvárosok 77 lakosa közül 6 (7,8%), a városban összesen 179 kézművest írtak össze, ez a szabad családfők majdnem felét tette ki (47,8%).⁷⁵

Közülük – az üzletmenet szempontjából – 10-et minősítettek „jó”-nak, 92 „közepes”, 177 pedig „gyengé”-nek számított. Négy „közepes” kivételével a „jók” és „közepesek” mind a „városi” kategóriába tartoztak. Mesterségekre lebontva „jók” csak a csizmadiák és mészárosok között voltak, a „közepes”-ek közül is legtöbb a mészárosok, csizmadiák, szűcsök, tímárok és szíjgyártók közül került ki, ami szintén mutatja a hús- és bőrfeldolgozással foglalkozó mesterségek súlyát.

Kézdivásárhelyen ugyanekkor a családfők több mint a fele kézműves volt (120, azaz 56,6%), és összesen 20 mesterséget gyakoroltak. Akárcsak Marosvásárhelyen, itt is megfigyelhető a bőrfeldolgozás kiemelkedő szerepe. A mesterek közül senkit sem soroltak a „jó” kategóriába, a „közepesek” közé is csak 19-en kerültek: 4 szíjgyártó, 3 szűcs, 2-2 szabó, aranyműves, csizmadia és asztalos.⁷⁶ Székelyudvarhelyen a nemesek közül 23 volt a kézművesek száma (85,2%), a „városi”-ak közül pedig 67 (66,3%), összesen 16 mesterséget gyakorolva. A kézművesek közül 18 számított „jó”-nak (8 csizmadia, 6 tímár, 2 mészáros, 1-1 szűcs és szabó), 27 „közepes”-nek (13 csizmadia, 5 tímár, 5 szűcs, 3 szabó, 2 kovács, 1 serfőző), a többi pedig „gyengé”-nek.⁷⁷

Mindhárom városban megfigyelhető a bőrfeldolgozással foglalkozók (csizmadiák, vargák, tímárok, szűcsök, szíjgyártók) magas aránya, a kézművesek átlag kétharmada közülük került ki (Marosvásárhelyen ők tették ki az összes kézműves 58,6%-át, Kézdivásárhelyen 58,3%-át, Székelyudvarhelyen pedig 73%-át). Ezen kívül még nagyobb számban voltak: mészárosok, szabók és fazekasok. Néhány mesterséget csak egyetlen helységben találunk meg: csak Marosvásárhelyen írtak össze kötélverőt, lakatost, nyergest, péket, hüvelyest; rézművest csak Kézdivásárhelyen, serfőzőt pedig csak Udvarhelyen. Ritka mesterségnek számított még a Székelyföldön a könyvkötő – ez a kimondottan urbánus foglalkozás –, Marosvásárhelyen és Udvarhelyen, a két iskolavárosban találjuk képviselőiket; aranyművest, szappanfőzőt, késművest, kádárt és kerekest pedig Marosvásárhelyen és Kézdivásárhelyen.

A 18. század közepén a székelyföldi kiváltságos helységek java részében vagy egyáltalán nem, vagy nagyon csekély számban írtak össze kézműveseket. A helységek egy részében csak a 19. század

elején indul meg a kézműves ipar fejlődése. Erről a fejlődésről ad hozzávetőleges képet a Cziráky-féle 1819–20-as úrbéri összeírás, még ha pontosságban nem is veheti fel a versenyt az 1750-es általános összeírással.

A jobbágyok vallomásaiból kiderül, hogy Sepsiszentgyörgyön ekkor működött egy festő manufaktúra, létezett 13 csizmadia, 12 szabó, 8 kovács, 7 fazekas, 5 asztalos, 2 szíjgyártó, 2 tímár, 1-1 lakatos és borbély, azaz megtalálhatók voltak a legerjedtebb és „legközönségesebb” mesterségek képviselői.⁷⁸ Illyefalván szintén működött egy festőde és néhány kézműves: 8 csizmadia, 5 kovács, 3 szabó, 3 asztalos, 2-2 kőműves és ács, 1 szíjgyártó és 12 faragó.⁷⁹ Bereckben csak 6 cigány kovácsot találunk, valamint 1-1 szabót, asztalost és csizmadiát, „ezeken kívül több mester emberek, annyival inkább céhok nincsenek”.⁸⁰ Nyárádszeredában egy mészáros és egy kovácsot leszámítva nem voltak kézművesek.⁸¹ Gyergyószentmiklóson volt 25 pék, 2 percc- és zsemlesütő, 40 mészáros, 10 kocsmáros – és rajtuk kívül még számosan akik alkalmilag foglalkoztak italméréssel –, 30 csizmadia, 2 varga, 10 szabó, 12 kovács, 2 lakatos, 10 asztalos, 2 ács, 2 kerekkes, 6 kőműves, 13 kádár, 20 molnár, 4 üveges, 2 tímár (talpat készítettek), 4 felcser, 2 borbély, 1-1 fésűs, kéményseprő, serfőző, nyerges és szíjgyártó. Ezen kívül működött még 6 tímár „fabrika”, amelynek mindegyikében 10-nél több munkás dolgozott. Az összeírók azt is feljegyezték, hogy majdnem mindenki ért a szekerek és a faházak készítéséhez.⁸²

Amíg Sepsiszentgyörgyön és Illyefalván csupán a kézműipar szerény kezdeteiről beszélhetünk, azaz néhány mesteremberről, akik a település és esetleg néhány környező falu legalapvetőbb szükségleteit ki tudták elégíteni, addig Gyergyószentmiklóson, az örményeknek köszönhetően, székelyföldi viszonylatban számottevő kézműves központ alakult ki. Az örmények által „hagyományosan” gyakorolt néhány mesterség – elsősorban a tímáripár – mellett megjelentek más szakmák képviselői is, számottevően növelve a kínálatot. Egy 1805-ös összeírás több olyan kézművest talált a helységben, akik csak nemrég telepedtek itt le: két udvarhelyi csizmadiát – az egyiket két testvérével együtt –, egy

ezüstművest, egy kovácsot és egy fuvarost Háromszékről, egy csíki kovácsot és egy miskolci csizmadiát.⁸³

Kézdivásárhelyen és Székelyudvarhelyen csak a céheket sorolták fel a Cziráky-féle összeírás kapcsán. Kézdivásárhelyen megemlégték a csizmadia, tímár, szűcs, szíjgyártó, takács és mészáros céhet, összesen mintegy 300 mesterrel.⁸⁴ Kantán, amely helység csak 1848-ban egyesül Kézdivásárhellyel, a lakosok önérzetesen vallották, hogy azt „libertinus kereskedő és manufaktúristák lakják, mint Európának akármelyik fő városát”,⁸⁵ és hogy ők nem is értenek a földműveléshez, mivel kizárólag csak kereskedelemmel és kézművességgel foglalkoznak. Székelyudvarhelyen a 10 cég mellett (csizmadiák, talpas tímárok, kordoványosok, szabók, szűcsök, kalaposok, kovácsok és lakatosok, szíjgyártók, kőművesek, mészárosok) létezett 2 borbélyműhely, 2 szappanfőző, 3 serfőző, 2 molnár, 1 takács és több ács.⁸⁶

A 19. század elején ezekben a kisvárosokban diverzifikálódtak az iparágak és a termékek. A mesterek arra törekedtek, hogy új divatú ruhákat, tárgyakat készítsenek, hogy kielégítsék annak az egyre szélesedő rétegnek az igényét, amelyik kapcsolatba került – még ha egyelőre csak külsőségeiben is – az új, polgári életformával. A 19. század elején erről Szigethi Gyula Mihály kollégiumi professzor így írt: „De vagynak már Udvarhelyt is fain selyem kalapokat készítő kalaposok; asszony s férfi köntös darabokat a legújabb módra csinálni tudó szabók, bőr leibit, ködmönt, kozsókot, bundát, kucsmát, bórsapkát, kesztyűt készítő szűcsök, fényes módosan készült stibliket varró suszterek, kik külföldeken vitték mesterségbeli tanulságokat tökéletességre; csak azt lehet sajnálni – folytatja a professzor a gondolatmenetet – hogy, a legjobb mesteremberek is felhagyják szokott és tanult mesterségeiket s kereskedésre adják magokat, melynek oka a köntöst csinálatóknak kevés száma, a pénznek szűk volta, az életnek drágasága és az ugyanazon mesterségen levő céhbelieknek a vidéken az ő munkájokkal élhető lakosok számához nem jól mérsékelt s kellenél több számok.”⁸⁷ Szigethi szerint „legjobban állnak a

mesterségek közt s azokat művelőket leginkább zsírosítják a kalaposok, szappanosok, talpcsináló vargák, kordovánt készítő tímárok mesterségei, úgy az asztalosoké is, kik közt fain rakott asztalokat, kaszteneket sokszor válogatott fákból csinálva készen lehet találni. (...) Lakatosok, kovácsok, elegendő számmal vagynak, s a vidéket jól készült zárrakkal s több mesterségbeli művekkel kielégíthetik”.⁸⁸ Nem csak a városok lakossága tartozott azonban a fogyasztóréteghez, hanem egyre inkább a vidék is. A népi kultúra virágkora volt a 19. század. Ez egyben az egyre szélesedő paraszti fogyasztóréteg megjelenését is jelenti, amely éppen a kisvárosi kézművesek számára jelentett fontos vevőkört. A kézműves ipar fellendülése, új kézműves-központok megjelenése a 19. század második harmadában főként ennek volt köszönhető.

A 19. század harmincas éveitől egyre több kimutatás, statisztika készült az erdélyi városok kézműveseinek számáról. 1836-ban a székelyföldi városias települések is szerepelnek a kimutatásban. Néhány helységben ekkor is nagyon csekély a számuk, Felvincen pedig egyáltalán nincs kézműves.⁸⁹ Oláhfaluban is mindössze 2 lisztelő malom és 12 fűrészmalom működött 10 segéddel.

A többi helység adatait az alábbi táblázat tartalmazza:⁹⁰

A kézművesek száma 1836-ban

Mesterségek	Marosvásárhely	Udvarhely	Kézdivásárhely	S.Szentgyörgy	Csikszereda	Illyefalva	Bereck
Ács	46	6	10	6	5	2	2
Arany-, ezüstműves	6	1	0	0	0	0	0
Asztalos	21	14	20	2	3	4	1
Bádogos	0	2	0	1	1	0	0
Esztergályos	3	0	1	0	0	0	0
Faeszköz-készítő	1	0	0	0	0	0	0
Fazekas	21	19	41	1	0	0	0
Fegyverkovács	2	0	2	2	2	2	0
Felcser	8	3	2	2	2	0	0

Mesterségek	Marosvá- sárhely	Udvar- hely	Kézdivá- sárhely	S.Szent- györgy	Csík- szereda	Illye- falva	Be- reck
Festő	0	0	0	2	0	0	0
Festő, szobrász	0	0	0	1	0	0	0
Fésűs	3	10	5	0	0	0	0
Fogadós	0	0	1	4	0	0	0
Fuvaros, kocsis	2	0	24	0	4	0	0
Fűrészkesztő	0	0	0	0	2	0	0
Gyógyszerész	3	1	1	1	1	0	0
Halász	1	0	1	0	8	4	0
Harang, gomböntő	0	0	0	2	0	0	0
Hordár	0	0	0	0	6	0	0
Kádár	10	3	3	0	2	2	0
Kalapos	3	17	5	3	2	0	0
Kárpitos	0	2	0	0	0	0	0
Kávéház tulajd.	0	1	0	0	0	0	0
Kefekötő	1	0	0	0	2	2	0
Kékkfestő, festő	2	1	0	1	0	1	1
Kéményseprő	2	2	2	0	2	0	0
Kerekes	12	4	2	2	1	2	0
Kertész	1	0	0	0	0	0	0
Kesztyűkesztő	1	0	0	0	0	1	0
Kocsmáros	3	103	75	11	9	4	6
Kordoványos	0	0	3	4	0	0	1
Kovács	0	1	3	4	5	7	2
Kőfaragó	0	0	0	0	2	0	0
Kőműves	37	0	10	0	4	2	1
Könyvkötő	3	2	1	0	0	0	0
Köszörűs	2	0	0	0	1	0	0
Kötélverő	7	1	0	0	0	0	0
Kútásó	1	2	0	3	2	2	0

Mesterségek	Marosvá- sárhely	Udvar- hely	Kézdivá- sárhely	S.Szent- györgy	Csík- szereda	Illye- falva	Be- reck
Lakatos	13	4	6	2	2	1	0
Lócsiszár	0	0	0	0	1	1	0
Mészáros	30	20	48	5	11	1	0
Mézeskalácsos, gyertyaöntő	2	2	2	3	2	0	0
Molnár	3	2	3	3	2	1	5
Mosónó	0	0	0	0	3	0	0
Művirágglyártó	1	0	0	0	0	0	0
Nyerges	5	2	1	2	1	1	0
Nyomdász	1	0	0	0	0	0	0
Ócskás	12	0	0	0	0	0	0
Önöntő	1	1	1	0	0	0	0
Órás	3	1	1	0	1	0	0
Patkolókovács	7	4	3	2	0	6	0
Pék	93	26	20	2	4	0	0
Posztókesztő	2	4	0	0	2	0	0
Púderkesztő	1	4	0	0	0	0	0
Rézműves	2	2	9	2	2	0	0
Sapka-, főkötőkészí- tő	0	2	4	3	2	0	0
Szabó	49	33	7	11	4	5	2
Szappanfőző	3	1	1	1	1	0	0
Szeszfőző	135	0	221	3	12	0	0
Szűgyártó	11	23	42	1	1	1	0
Szücs	71	64	48	4	0	2	4
Takács	0	1	0	1	4	0	0
Tégla- és mészégető	12	0	3	0	2	0	0
Tímár	40	115	61	5	1	0	0
Üveges	4	4	12	0	2	0	0
Varga	221	148	145	6	2	6	3

Mesterségek	Marosvásárhely	Udvarhely	Kézdivásárhely	S.Szentgyörgy	Csík-szereda	Illyefalva	Bereck
Varró- és hímzőnő	0	0	0	3	0	0	0
Vászonkereskedő	0	0	8	0	0	0	0
Vászonszövő, -fehérítő	2	0	0	0	0	0	0
Vattagyártó	2	1	0	0	0	0	0
Zenész	20	6	3	8	3	6	0
Más mesterség	0	0	0	9	4	1	3
Összesen	948	665	861	128	134	67	31
Mesterségek száma	53	43	42	38	44	25	12

Amint látható a táblázat nem csak a hagyományosan vett céhes iparosokat tartalmazza, hanem a kor felfogása szerint egyes később értelmiséginek minősülő foglalkozásokat, művészeket, szabadfoglalkozásúakat (pl. gyógyszerész, festő, szobrász, zenész), egyes kereskedőket vagy vállalkozókat (pl. vendéglő tulajdonos). Néhány más foglalkozás (pl. halász, kertész) sem tartozik a kézművesipar keretébe, de ezek elhanyagolható száma nem módosítja lényegesen a képet. Annál nagyobb gondot jelent a „szeszfőzők”, illetve kocsmárosok nagy száma. Figyelembe véve a székelyföldi viszonyokat, ahol mindenkinek – beleértve a jobbágyokat – joga volt pálinkát főzni és kimérni, nem lephet meg ezek nagy száma a statisztikában. Ezt azonban nem tekinthetjük specializált mesterségnek, hiszen mindenki – kézművesek és parasztek egyaránt – élt vele, mint a jövedelemkiegészítés egyszerű és közkeletű módjával. Ha levonjuk a szeszfőzők és kocsmárosok számát, akkor a kézművesek száma a következőképpen alakul: Marosvásárhelyen 813, Székelyudvarhelyen 562, Kézdivásárhelyen 565, Sepsiszentgyörgyön 114, Csík-szeredában 113, Illyefalván 63, Bereckben 25. A fennmaradó szám sem jelent azonban kizárólag céhes iparosokat, hiszen a városok egy részében nem működtek céhek, de máshol is voltak olyan szakmák, amelyek nem voltak céhbe szerveződve.

A fenti táblázat adatai jól megvilágítják a kézműves ipar fejlettségi szintjét a 19. század első felében a vizsgált településeken. Ezt a fejlettségi szintet és közvetve a városiasodottság fokát két mutató segítségével kíséreljük meghatározni: az egyik a kézművesek aránya, a másik – még fontosabb – az egy helységben előforduló mesterségek száma. Minél fejlettebb egy helység, annál nagyobb a vonzáskörzete, amely számára központi funkciót lát el, annál több a kézművesek száma és annál változatosabb mesterségek fordulnak elő. Mindkét szempontból Marosvásárhely emelkedik ki, amely külön kategóriát képvisel, nemcsak mint szabad királyi város, hanem mint Erdély egyik fontos regionális központja, amely egy nagyobb körzet központja is volt. A fejlettebb taxás helyeken – Kézdivásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Csík-szeredában és Sepsiszentgyörgyön – átlag 40 mesterséget gyakoroltak, de az első két helyen a kézművesek száma nagyobb volt. Illyefalván – a szerény urbanizációs szint mellett – ugyan a mesteremberek száma csekély volt, mégis 25 mesterség képviselőit találjuk, ezek a környező néhány falu szükségletét láthatták el. Ami Berecket illeti, az itteni 31 „kézműves” nagyobb része a lisztelő, valamint fűrészmalomokban dolgozott, és csupán 1-2 gyakorolta a legközönségesebb mesterségeket (varga, szabó stb.), de alapvetően nem különbözött a helyzet a környező falvakétól. Ha ez nem is meglepő, néhány adat mégis egy ennél némileg fejlettebb szintre utal. Imreh István kutatásai például azt mutatták ki, hogy a határőr katonaság a mezővárosi iparosok számára megrendelőként jelent meg. Bereckben 1787-ben számba vették a csákókészítőket, ugyanott puszkagolyókat is öntöttek. A nagyobb megrendeléseket valószínűleg azonban a kézdívásárhelyi mesterek kapták. 1840-ben két odaváló szabómesterrel kötöttek szerződést több mint 2000 csákó elkészítésére.⁹¹ A következő évben szintén az ottani kézművesek „köpenyegek, lájbik, szürke dolmányok, kék posztóból lévő magyar nadrágok” varrására kaptak megbízást.⁹²

A kézművesek száma a három hagyományos kézműves központban volt a legmagasabb: Marosvásárhelyen, Kézdivásárhelyen

és Székelyudvarhelyen. Ha a kézművesek lakossághoz viszonyított arányát vesszük figyelembe, akkor a rangsor némileg módosul: Kézdivásárhelyen kb. 34% volt ez az arány, Csíkszeredában mintegy 20%, Székelyudvarhelyen kb. 17%, Marosvásárhelyen pedig 15% körül.⁹³ Ha a pálinkafőzők és kocsmárosok néhol nagyon magas számát levonjuk,⁹⁴ akkor Marosvásárhelyen a kézművesek aránya kb. 12,5%-ra csökken, Székelyudvarhelyen 14%-ra, Kézdivásárhelyen pedig az összlakosság mintegy 19,5%-át tették ki.

Johann Hintz a 19. század közepén feljegyezte, hogy a marosvásárhelyi, kolozsvári és szászrégeni iparosok kielégítik a városi közönség igényeit és részben a környékbeli nemesekét is, de ezek, mivel helyben nincs gyáripar, inkább azokból az üzletekből vásárolnak, amelyek a teljes árukészletüket Bécsből szerzik be, az arisztokraták pedig a divatcikkeket egyenesen Párizsból hozzák.⁹⁵ Ugyanez a kicsengése egy 1841-ben megjelent névtelen tudósításnak is, amely leírta, hogy Marosvásárhelyen ugyan 22 céh működik, de termékeiknek nincs túl nagy felvevő piaca, csak a város és környéke veszi, és nem kevés kézműves terméket hoznak máshonnan.⁹⁶

A kép tehát, amit a kortársak festettek, nem volt túl rózsás, és ezt látszanak megerősíteni a fenti táblázat adatai is. Megfigyelhetjük, hogy nagyobb számban egy-egy mesterség képviselőit csak a három nagyobb kézműves központban találhatjuk, és szintén ott fordulnak elő a ritkább szakmák képviselői is. Nyomdászt csak Marosvásárhelyen találunk, vászonszövőt és fehérítőt, kesztyűkészítőt, művirág-, illetve vattakészítőt szintén; arany- és ezüstműveseket, kötélverőket, posztóst és púderkészítőt itt és Udvarhelyen; kőműveseket Marosvásárhelyen és Kézdivásárhelyen; órás, könyvkötőt, fésűst, ónöntőt, üveget csak a már említett három városban (2 üveges Csíkszeredában is volt). Felcserek és gyógyszerészek minden fejlettebb kiváltságos helyen voltak, Bereck és Illyefalva kivételével. Néhány mesterség csak egyetlen helységben fordul elő: kávéház tulajdonos és kárpitos Udvarhelyen; szobafestő, kőfaragó, harangöntő és festő (vagy szobrász) Sepsiszentgyörgyön; fűrészgártó csak Csíkszeredában. Fuvarosokat csak Kézdivásárhelyen tüntettek fel, méghozzá 24-et, de más forrásokból tudjuk, hogy Bereckben működött a Szekerességi

Társaság, amelynek fontos szerepe volt a mezőváros életében. A fenti mesterségek közül nem egy kötődik egy urbánusabb, polgáribb életformához: kávéház tulajdonos, könyvkötő, nyomdász, órás, gyógyszerész, kárpitos, aranyműves, művirág-készítő stb.; ezeket azonban majdnem kivétel nélkül csak a három fejlettebb központban gyakorolták.

Mint ahogy egy gazdaságilag fejletlen, elmaradott vidéken elvárható, a leggyakoribb mesterségek az emberek alapszükségleteihez kötődtek: a legtöbb a varga és csizmadia (Marosvásárhelyen 221, Székelyudvarhelyen 148, Kézdivásárhelyen 145), őket követik a tímárok és szűcsök. Jelentős számban voltak még szabók, pékek, mészárosok, fazekasok, szíjgyártók, asztalosok, ácsok és kalaposok is. A környék ellátásában azonban a kisebb létszámú szakmák is fontosak voltak. A 19. század elején a kézdívásárhelyiek a Guberniumhoz fordultak, hogy utaljanak ki több vasat számukra, mert az előírtnál tízszer annyi sem lenne elég „az ezen városbéli feles számú azon lakatos, kovács, üstgyártó mesterembernek, kik magok mindennapi élelmeket mesterségekkel keresik, és az által a közönségnek szolgálnak”.⁹⁷

A három kézműves központ mestereinek java része céhekbe tömörült, és a város és környéke, sőt végső soron a Székelyföld nagy része ellátása mellett rendszeresen látogatták Erdély jelentősebb vásárait. Az iparilag fejletlenebb mezővárosok kézművesei, akik jóval kevesebben voltak, részben ellátták egyszerűbb termékekkel az adott helységet és vonzáskörzetét, de az igényesebb áruért az itteni lakosok is a nagyobb városok hetipiácát vagy a vásárokat keresték fel.

A fent említett hagyományos mesterségek mellett 1836-ban összeírták az ún. „különleges mesterségek” képviselőit is; a legtöbb közülük értelmiségi és szabadfoglalkozású volt. Ezek száma is jól mutatja az illető helység fejlettségét, urbanizációs szintjét. Természetesen ismét csak Marosvásárhelyen a legmagasabb a számuk, ezt már a Királyi Tábla ottléte is biztosította, hiszen 49 ügyvéd és jogász működött a városban. Mellettük találunk még 2 építési vállalkozót, 2 rajzoló, 3 postást, 6 magántanárt, 1-1 nyelvtanárt és színházi vállalkozót, tehát összesen 7

különböző mesterség 64 képviselőjét. Udvarhelyen ebben a kimutatásban 9 ügyvéd szerepel, Kézdivásárhelyen 6 ügyvéd és 1 postás, Sepsiszentgyörgyön 1-1 ügyvéd, nyelvtanár és postás, Csíkszeredában 2 ügyvéd, 3 prokurátor, 2 postás, 3 nyelvtanár és egy építési vállalkozó, Illyefalván és Bereckben mindössze 1-1 ügyvéd, Felvincen és Oláhfaluban pedig teljesen hiányoztak a „különleges” mesterségek képviselői.⁹⁸

Kézművesek nemcsak a városokban és mezővárosokban működtek, hanem a falvakban is: néhány molnárt, kovácsot, mészárosot, csizmadiát ill. vargát, szabót majdnem mindenhol találunk a nagyobb falvakban. Így például Háromszéken 1836-ban az összeírt 2.227 kézművesből (a pálinkafőzőkkel együtt) 1.140 falun, 1.087 pedig – tehát valamivel kevesebb mint a fele – a kiváltságos helyeken gyakorolta a mesterségét. Ha ebből leszámítjuk a pálinkafőzőket, akkor az arányok némileg megváltoznak a mezővárosok javára. A háromszéki mesterek összesen 25 mesterséget műveltek, tőkéjük pedig összesen mintegy 50 ezer Ft-ra rúgott, akkor, amikor a marosvásárhelyiek tőkéjét kb. 240 ezer Ft-ra becsülték. Udvarhelyszéken ugyanekkor – a kiváltságos településeket leszámítva – csak 231 kézművest írtak össze, akik közül 112 az élelmiszeripar keretén belül tevékenykedtek (köztük 70 molnár), 108 varga, ill. csizmadia, 36 pedig szabó volt.⁹⁹ Ez a megoszlás általában jellemző a falusi iparosokra: az a néhány a legközségesebb mesterségeket művelte, általában molnár, kovács vagy csizmadia volt. Jellemző ebből a szempontból egy Udvarhely melletti falu parasztjainak vallomása, akik 1820-ban a mesteremberekre vonatkozó kérdést azzal háritották el: „A város ilyen közel lévén, mesterembereink nincsenek.”¹⁰⁰ A Székelyföldön tehát nem találjuk meg az ipar vidékre menekülését, az ún. *rural industry*-nak azt a jelenségét, amely megtalálható volt Közép-Európa több vidékén a 19. század elején.¹⁰¹

A fent ismertetett statisztikai táblák nem csak 1836-ból, hanem néhány előző évből is ránk maradtak. 1832-ben például Marosvásárhelyen 72 mesterség 1048 képviselőjét írták össze, Székelyudvarhelyen 33 mesterség 482 képviselőjét, Kézdivásárhelyen 44 mesterségben 1031-en működtek, Sepsiszentgyörgyön a 216 mester 35 mesterség között oszlott meg, Csíkszeredában 64 személy 28 mesterséget képviselt, Oláhfaluban 51 kézművest és 5 mesterséget írtak össze (45-en fűrészmalmot működtettek), Illyefalván 48 mestert és 21 mesterséget, Bereckben 47 személy szintén 21 mesterséget gyakorolt, míg Felvincen nem találtak egyetlen kézművest sem.¹⁰² A két statisztikát tehát mindössze négy év választja

el egymástól, ennek ellenére az eltérések számottevőek. Ezeket az eltéréseket egyrészt az adatgyűjtés nehézségeivel, a korabeli statisztikák pontatlanságaival magyarázhatjuk, másrészt azonban figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy főleg a kisebb helységeken, de máshol is előfordult, hogy a kézművesek csak időszakosan gyakorolták a mesterségüket, így az összeíró belátására volt bízva, hogy felveszike őket a statisztikába vagy nem. Ismét csak terheli a kimutatást a pálinkafőzők és kocsmárosok nagy száma is, amelyek – mint már jeleztük – a Székelyföldön mindenki számára hozzáférhető jövedelemkiegészítési módok voltak.

Marosvásárhelyen például 1832-ben 100-zal több kézművest írtak össze 72 mesterségben. Ezek között több olyan foglalkozást is találunk, amelyek négy évvel később nem szerepelnek: vendéglő tulajdonos (6), kávéház tulajdonos (6), varró- és hímzőnő (5), lócsiszár (2), gépész (2), lakkozó (1), szitakészítő (1), festő (1), házaló (1) stb.

Más esetben is jelentős az eltérés a két adatsor között. Kézdivásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön 1832-ben szintén magasabb a kézművesek száma, mint 1836-ban, ezzel szemben Székelyudvarhelyen és Csíkszeredában jóval alacsonyabb. Sepsiszentgyörgyön a korábbi időpontban 31 korcsmáros, 24 szabó, 42 csizmadia és 23 tímár szerepelt; az utóbbiak esetében valószínűleg ezek a számok állnak közelebb az igazsághoz, hiszen tudjuk, hogy ebben az időszakban ezeknek a mesterségeknek a képviselői céheket is létrehozta. Kézdivásárhelyen a különbségek fő forrását az a 320 pálinkafőző jelenti, akik az 1832-es statisztikában szerepelnek. Röviden elemeznünk kell a berecki helyzetet is, ahol 1832-ben a 47 mesterember 21 mesterséget gyakorolt.¹⁰³ Ez, ha nem is vetekszik a fejlettebb kézműves központokbeli állapotokkal, mégis arra mutat, hogy itt is megindult az iparágak differenciálódása, és kétségkívül ezzel Bereck és Illyefalva is némileg kiemelkedtek a falvak tömegéből.

Ha összehasonlítjuk az 1836-os összeírást az 1750-essel, több változást is tapasztalunk: ismét eltűnt néhány mesterség (késes, gombkötő, hüvelyes), megjelent viszont egy sor – az új életformával és divattal összefüggő – foglalkozás, mint az órás, nyomdász, gyógyszerész, hímzőnő, kesztyűkészítő, kéményseprő, művirágkészítő, kárpitos, üveges stb. Az újonnan feltűnő mesterségek – különösen az olyanok, mint a kékfestő, harangöntő, esztergályos, köszörűs, kőműves – egyben azt is mutatják, hogy a Székelyföldön

csak most ment végbe a mesterségeknek az a diverzifikálódása, amelyik fejlettebb vidékeken már sokkal korábban. Általában véve azonban ebben a periódusban sokkal inkább megfigyelhető a változás, a divat hatása a kézművességekre, mint a korábbi időszakokban.

A változás tetten érhető a mesterségek közti arányok megváltozásában is. Néhány mesterség visszaszorult vagy stagnált (fegyverkovács, aranyműves, kötélverő, szappanfőző, kovács), másoknál lassú fejlődést mutathatunk ki (nyerges, fésűs, kádár, kerek, könyvkötő). Néhány esetben a fejlődés ezalatt a szűken vett évszázad alatt számottevő volt, pl. a lakatosok, fazekasok, asztalosok, kőművesek, szíjgyártók, mészárosok esetében, de még ezeknél is látványosabban gyarapodtak a vargák, tímárok, szűcsök, pékek és szabók.¹⁰⁴

A mesterségek diverzifikálódása ellenére a három kézműves központban a bőriparban működők aránya nagyon magas volt: 52,9% Székelyudvarhelyen, 36,8% Marosvásárhelyen és 34,8% Kézdivásárhelyen. A mezővárosok többségében ez az arány jóval alacsonyabb volt: Bereckben 25,8%, Sepsiszentgyörgyön 17,2%, Illyefalván 16,4%, sőt Csíkszeredában mindössze 3,7%. A bőripar fontosságban az élelmiszeripar követte, művelőinek aránya Kézdivásárhelyen 56,9% (a pálinkafőzők nagy száma miatt), Bereckben 41,9%, Sepsiszentgyörgyön 37,5%, Marosvásárhelyen 28,6%, Székelyudvarhelyen 23,1%, Illyefalván 16,4%, Csíkszeredában pedig 12,6% volt.

Összehasonlításként nézzük néhány más erdélyi város adatait 1836-ból.

A kézművesek száma 1836-ban az erdélyi városokban¹⁰⁵

Városok	Kézművesek száma	Mesterségek száma
Brassó	4918	83
Kolozsvár	2347	92
Nagyszében	1767	83
Torda	1058	56

Városok	Kézművesek száma	Mesterségek száma
Beszterce	1054	68
Marosvásárhely	948	53
Kézdivásárhely	861	42
Segesvár	783	51
Abrudbánya	737	47
Székelyudvarhely	665	43
Medgyes	560	45
Szászváros	437	51
Dés	434	44
Vajdahunyad	425	35
Nagyenyed	420	49
Kőhalom	410	33
Szamosújvár	384	40
Szászsebes	292	43
Vízakna	262	22
Gyulafehérvár	230	48
Erzsébetváros	212	43
Csíkszereda	134	44
Sepsiszentgyörgy	128	38
Hátszeg	103	28
Illyefalva	67	25
Szék	46	19
Bánffyahunyad	45	18
Teke	44	17
Bereck	31	12
Désakna	23	13
Bethlen	23	13

Ha a hasonló nagyságú kiváltságos helyekkel hasonlítjuk össze, Kézdivásárhely és Székelyudvarhely nagyon jó helyezést ér el, a kisebb szász központokkal mutat hasonló arányokat. Sepsiszent-

györgy és Csíkszereda az erdélyi taxás helyek értékeinek alsó határán helyezkednek el. Marosvásárhely más kategóriába tartozik, de a 19. század első harmadában sem sikerült felzárkóznia az erdélyi városok élvonalához (Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár), hanem csak az utánuk következő csoportba tartozott (Segesvár, Medgyes, Beszterce, Torda, Nagyenyed), azonban ennek a csoportnak már az élén állt. A leglátványosabb fejlődést a 19. század közepére Torda mellett Kézdivásárhely érte el (a 16.-ról a 7. helyre emelkedett). Ugyancsak erőteljesen fejlődött Székelyudvarhely (a 22.-ről a 10. helyre). Az iparosok száma általában gyorsabban nőtt, mint a lakosságé; lassúbb volt az ütem a szász városok jó részében, a két örmény városra pedig, Szamosújvárra és Erzsébetvárosra egyenesen a stagnálás jellemző.¹⁰⁶ Ahol a lakosság növekedése a legdinamikusabb, ott mutatható ki a kézműipar erőteljes fejlődése is: Székelyudvarhelyen (a lakosság növekedése 8,3%-os volt), Tordán (7,5%), Kézdivásárhelyen (6,9%), Brassóban (6,7%), valamint Kolozsváron (5,1%).

Az 1836-os adatokat összehasonlíthatjuk a Fényes Elek által 1840-ben közölt számokkal is. Fényes Elek jóval alábecsüli a székelyföldi kézművesek számát, legalábbis az 1832-es és 1836-os statisztikákhoz képest. Ő ugyan csak a határőrvidék állapotát térképezte fel, de a székely határőrezredek területén mindössze 489-re becsülte a kézművesek számát, közülük szerinte a legtöbb Kézdivásárhelyen és Gyergyószentmiklóson működött, amelyeket a vidék legfontosabb kézműves központjainak tartott.¹⁰⁷

Ha az eddigi kimutatásokban nem szerepeltek külön a mesterek és a legények, Fényes Elek statisztikájából – pontatlanságai és hiányosságai ellenére is – annyi mindenképpen kiderül, hogy a legények aránya a mesterekéhez képest nagyon alacsony volt, ami a mesterek gyenge anyagi helyzetét és a kereslet hiányát is mutatja. A legények alacsony száma, a képzett munkaerő hiánya különben a magyarországi céheknek is állandóan visszatérő problémája volt a korban. Ott a fejlettebb városokban a legények száma mégis meghaladta a mesterekét, Pesten pedig a 19. század közepén

egy mesternek átlag 2 legénye volt.¹⁰⁸ A Székelyföldön a legények száma folyamatosan csökkent, bár máshol is a 18. századhoz képest a legények száma alacsonyabb volt. Kézdivásárhelyen például a szűcs céh keretében a 19. század első felében a mesterek száma állandóan 100 körül mozgott, míg a legényeké és inasoké csökkent, a '40-'50-es években már 10 alatt volt, a legények száma 3-8 között változott, inas néha egyetlen egy volt.¹⁰⁹

Ez szorosan összefügg a piac kérdésével. A kézműipar helyi csizmadiákról írta Fényes Elek, hogy termékeikkel ellátják az egész Háromszéket, Erdővidéket, Csíkot és Gyergyót.¹¹⁰ Általában véve azonban hiányoznak az adatok arra nézve, hogy mekkora volt az egyes céhek vagy kézműves-központok „vonzáskörzete”, mekkora területet láttak el áruikkal. Magyarországi analógiákra hivatkozva, ez a piacörzet alighanem itt is nagyon szűkös lehetett. A mesterek rendszeresen látogatták a szomszédos vásárokat, de a piacörzet a jelentősebb központok esetében sem haladhatta meg az 50-60 km²-t.¹¹¹

Szintén ebből az időszakból ránk maradt néhány általános – bár nem túl megbízható – adat is Erdély iparáról. 1839-ben egész Erdély gyárainak és manufaktúráinak számát 3.921-re, az iparosokét pedig 43.963-ra becsülték.¹¹² Egy másik statisztika 1843-ban Erdély gyárainak és manufaktúráinak számát 4.306-ra (ebből 3.743 malom), az iparosokét pedig 52.981-re tette.¹¹³ Hintz egy évvel később úgy vélte, hogy Erdélyben csupán minden 28-ik lakos iparúzó, míg az osztrák tartományokban az iparosoknak a lakossághoz viszonyított aránya 1:13 és 1:15 között változik. A székely székek e tekintetben még az erdélyi átlagtól is elmaradtak (Udvarhelyszéken az arány 1:38-hoz volt, Maroszáéken 1:49-hez, Csíkszékben és Aranyosszáéken 1:39-hez), kivételt csak Háromszék képezve, ahol 1:19-hez volt az arány.¹¹⁴

Annak ellenére, hogy a hagyományosan meglevő három kézműves-központ mellett a 19. század első felében újabb alközpontok fejlődtek ki, a gyergyószentmiklósi tímárokat leszámítva a többi kisebb mezőváros iparosai csak a szűken vett környéket látták el.

Székelyföldi jelentősége továbbra is csak a három iparos-központnak volt, ezek kézművesei látogatták a főbb erdélyi vásárokat, a kézdivásárhelyiek Moldvába is eljutottak.

Magyarországon a 19. század elejére a kézművesipar – főként a fontosabb városok esetében – egyre inkább lokális funkciót töltött be. Itt a vidéknek a városra való utaltságát nagyban gyengítette egyrészt a kereskedelmi forgalomba kerülő iparcikkek egyre nagyobb mennyisége, másrészt pedig a vidéki ipar egyre szélesedő hálózata. A város és vidéke gazdasági kapcsolatainak alakulásában a kézművesek csak a gazdaságilag elmaradott vidékeken töltöttek be elsőrendű szerepet.¹¹⁵ A Székelyföld is ilyen gazdaságilag elmaradott vidék volt, és itt a fejlettebb központok esetében valóban nem tapasztaljuk a 19. század első felében a piackörzet beszűkülését, bár erre nézve nagyon hiányosak a források. Szórványos adatokból tudjuk, hogy a marosvásárhelyi csizmadiák egész Erdély vásárait járták portékáikkal, a gyergyószentmiklósi tímárok a debreceni és pesti vásárokon is rendszeresen megjelentek.

A magyarországi városokkal összehasonlítva, a három székelyföldi kézműves központ hasonló értékeket mutat, legalábbis ami a kézműveseknek a lakossághoz viszonyított arányát illeti, ez 1828-ban a magyarországi szabad királyi városok esetében 20-30% között mozgott.¹¹⁶ Megváltozik a helyzet, ha egy másik – az urbanizáció szintjére nézve még fontosabb – mutatót, az iparágak differenciálódását tekintjük. A legfejlettebb magyarországi városokban a mesterségek száma meghaladta a százat: Pozsonyban 1839-ban 120-féle mesterséget gyakoroltak, Sopronban szintén, Pesten 1844-ben 202 félé, ugyanekkor Temesváron 110-et. A közepesen fejlett városok esetében ez a szám 60-80 körül mozgott, míg a fejlettebb mezővárosok esetében 40-50 között, akárcsak a három fejlettebb székelyföldi központ esetében. Érdekes megjegyezni, hogy Magyarországon a kézművesek aránya és a mesterségek száma a mezővárosokban – a 16. század eleji állapotokkal összehasonlítva – nem változott jelentős mértékben a 19. század

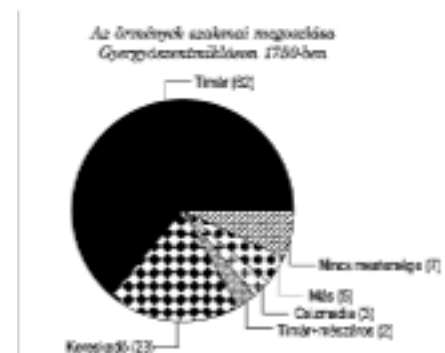
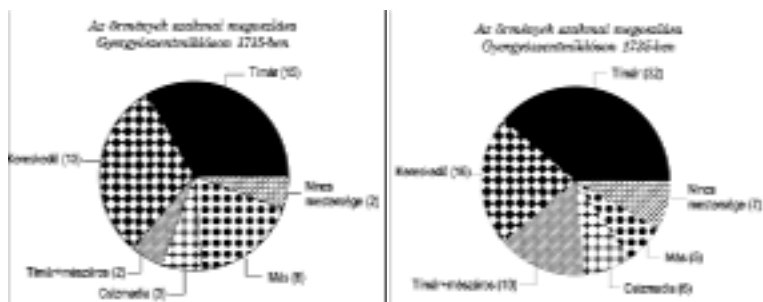
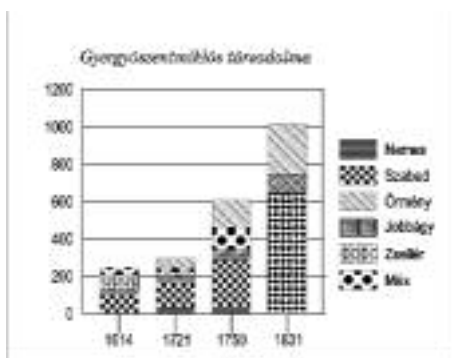
elejére sem.¹¹⁷ A céhek száma is jóval nagyobb volt a magyarországi városok esetében, még egy olyan átlagosan fejlett mezővárosban, mint Pápa is 20-22 cég működött a 19. század elején.¹¹⁸ A többi székelyföldi kiváltságos település a kisebb magyarországi mezővárosokkal állt egy szinten, ahol szintén 15-20 mesterséget gyakoroltak ebben az időben.¹¹⁹ Ha a szászországi kisvárosokkal vetjük össze, ott a 19. század legelején a háztartások 30-40%-a élt meg az iparból (igaz, néha több mesterséget folytattak és gyakran mezőgazdasági munkával is pótolták a jövedelmet), a gyakorolt céhes mesterségek száma pedig 25-35 között volt.¹²⁰

Magyarországon is a csizmadiák képviselték majdnem minden városban a legnépesebb foglalkozást. Második helyen általában a ruházati és textilipar képviselői álltak, a harmadik helyen pedig az élelmiszeripari ágazatokéi.¹²¹ Ami a bőripar magas arányszámát illeti tehát, az a magyarországi városias települések többségében is – és különösen az elsőrendű regionális központokban – szintén magas volt, de csak a nagyon gyenge fejlettségű központokban érte el a 38,3%-ot (átlag 19,5% volt). Az élelmiszeripari szakmákat űzők aránya elsősorban az ún. gyűjtő- és elosztó (33,9%), valamint a közvetítő központokban (39,2%) volt magas, az átlag (17,8%) megint csak a székelyföldi mögött maradt.¹²² A vizsgált székelyföldi településeken a bőripar és az élelmiszeripar (elsősorban a pálinkafőzés) álltak váltakozva az első helyen, míg a harmadik hely a fa- és építőiparé. Általában elmondhatjuk, hogy a magyarországi városok foglalkozási struktúrája jóval kiegyensúlyozottabb volt.

A helyzet hasonló volt Közép- és Dél-Kelet-Európa más országaiban is. Lengyelországban a kis mezővárosokban is több mint húsz mesterséget gyakoroltak.¹²³ A 18. század végén Bukarestben 51 céhet, Iaşiban 33 céhet írtak össze, a kisebb városokban – már ahol léteztek – számuk nyilván alacsonyabb volt.¹²⁴ Moldvában 1847-ben a kb. 12 ezer kézműves többsége pék, szabó, csizmadiák és tímár volt, de fejlett volt a fafeldolgozás is. A legények száma itt is jóval kisebb volt a mesterek számánál.¹²⁵

Az örmény tímárok és más mesterek

Külön színfoltját képezi a Székelyföld gazdaságtörténetének az örmények tevékenysége. Gyergyószentmiklós jórészt nekik köszönheti a mezővárosok sorába való emelkedését. Mint mindenhol Európa keleti felében (de máshol is) az örmények kereskedelmi és ipari tevékenységet folytattak, a kettő szoros kapcsolatban állva egymással. A kézművességek közül elsősorban a tímármesterséget folytatták – híres volt az általuk előállított kordován –, és az ezzel összefüggő más bőripari tevékenységeket, valamint a mészároságot. A legnagyobb jövedelmet azonban a marha- és lókereskedelem jelentette, ebben nagy szerepet játszottak moldvai kapcsolataik.¹²⁶

A tímármesterség nagy szerepét jelzi az örmény családfők foglalkozási szerkezete is. 1715-ben Gyergyószentmiklósban a 43 családfő közül 15 tímárt (34,8%), találunk.¹²⁷ 1735-ben a 77 családfő közül 45 volt tímár (58,4%), közülük 10 egyben mészáros, 3 pedig kalmár is volt.¹²⁸ 1750-ben a 103 adófizető örmény közül 76-an kézművesek (73,7%) voltak. Nagy többségük tímár volt (68-an, azaz a kézművesek 89,4%, az összes családfő 66%-a). Ezen kívül volt még 2-2 szűcs, csizmadia, mészáros és tarisznya-készítő.¹²⁹

Jövedelmüket tekintve a 18. század első felében, de később is, csak a marosvásárhelyi kézművesek előzték meg a gyergyói örményeket. Gyergyószentmiklósban 1721-ben az 56 férfi és 10 özvegyasszony családfőnek 38.322 forint értékű árukészlete volt, ebből az özvegyeké 1.850 forint, az egy főre eső árukészlet tehát itt 581 forint volt. A kereskedelemről évi 2.927 forint jövedelmük volt (52 forint 16 krajcár fejenként), az özvegyeknek 365 forint, a kézművességből 2.442 forint (fejenként 43 forint 50 krajcár), az özvegyeknek 135 forint.¹³⁰ Abszolút értékben tehát a marosvásárhelyiek vezetnek, de ha az egy főre eső jövedelmet számítjuk, úgy a gyergyói örményeké a duplája a vásárhelyiekének.¹³¹ Összehasonlításképpen: ugyanekkor a gyergyószentmiklói székelyeknek összesen 417 forint jövedelmük volt.

A négy örmény közösség közül a tímárok aránya és súlya Gyergyószentmiklósban volt a legnagyobb. Az örmény tímárok már korán társaságba tömörültek; 1709-ben említik az – egy lengyelországi örmény társulat mintájára létrejött – Tímár Társulatot,

amely bár szabadalomlevél híján, de teljesen az „igazi” céhek mintájára működött.¹³² Egy 1759-ben elrendelt tanúvallomásból többet is megtudunk a társulatról. A társulat maga választotta előljáróit, gyűléseket hívott össze, megszervezte a Havasalföldről hozott festékanyag, a *szkumpia* elosztását, az inasok felvételét, megszabták, kinek mennyit áll jogában termelni és eladni, és keményen felléptek azokkal szemben, akik nem tartották be a szabályokat és a határozatokat, megbüntették, sőt ki is zárhatták őket. Ahogy az egykori tagok vallották: „amennyi örmény vagyon itten Sz. Miklóson egy néhányon kívül mind tímár mester emberek”, és úgy „folytatták mesterségeket mintha valóságos privilégiumok volna, egymást büntetik, táblát mint a privilégiumos helyen jártattnak a dékányok által”. Mikor faluról árut hoznak be „amint az első az árut kéri, fellyebb a másik közüllök nem kérheti, meg sem vásárolhattya, míg az első le nem mond róla, mert másként meg büntetik egymást”. A céhbe bárhova való örmény ifjat bevettek, de „az olly embereket penig, kik gazdagok, marhákka, vagy egyéb árukkal kereskednek, nem szoktuk bévenni”.¹³³ A gyergyói tímároknak a szamosújváriakkal is volt egy egyezsége, amely szerint pl. az 1756. évi debreceni vásárba minden 1.600 kötés bőrből 1.000-et a gyergyóiak, 600-at pedig a szamosújváriak vittek (egy kötésben 6 bőr volt).¹³⁴ A mestereket három osztályba sorolták: az első osztályba tartozó tímárok 50 kötést vihettek a vásárba, a második kategóriába soroltak 30-40-et, a harmadikba tartozók pedig 10-30 között, és „az Erdélyben való vásárookra is az grádus szerint szabad vinnünk, a mint a céhünk rendelése tartja”. A vásárok kivételével csak saját házuktól árulhatták a bőroket.¹³⁵ Ez a rendelkezés azonban a feltörekvő mesterembereknek gátat is jelentett. Az egyik mester vallja, hogy ő nem egyezett bele az új rendelkezésbe, hogy csak bizonyos számú bőrt szabad vinni a vásárookra, „mivel én még több portiot vagy adót adok, mint némely aki közülünk az első classisban vagyon, s én mégis az utolsóban vagyok, s ha rendelésünk nem volna, mindenkor több bőrt vinnék eladni”.¹³⁶

A tímárok egyben kereskedők is voltak, akik a saját termékeik értékesítésével foglalkoztak, emellett pedig állat- és bőrkereskedéssel is. A gyergyószentmiklósi örmények nagy része tehát tímár volt, ezért is versenyezhettek a szamosújváriakkal. 1760 táján több mint százan űzték ezt a mesterséget, a század végén pedig már 160-an. Egy feljegyzés szerint csak a gyergyószentmiklósi tímárok a kordovánnal való kereskedés nyomán 1754 és 1764 között 9.412 RFt-ot fizettek a harmincadra.¹³⁷ 1730–33-ban a céh az örmény templom építésére 1.600 arany Ft-ot adományozott.¹³⁸ 1800 körül a tíz vagy több munkással dolgozó tímárfabrikák száma meghaladta a húszat, ezen kívül még volt több kisebb műhely. Számuk azonban a 19. században egyre csökkent, 1820-ban már csak tíz, két évvel később már csak hat műhelyt találunk. A hanyatlás fő oka a divat megváltozása, az hogy „az egész világ megpapucsosodott” – ahogy ezt szemléletesen írják a Mercantil Forum jegyzőkönyvében.¹³⁹

Az örmény tímároknak tehát külön céhük volt. 1833-ban kísérlet történt, hogy a „kereskedés szorgalmi által elhíresedett Gyo. Szt. Miklóson minden némű és különböző mesterségek folytatásokra öszve sereglett mester emberek – a mesterségnek, úgy a nemnek, vagy religionak megkülönböztetése nélkül” egy társaságot hozzanak létre.¹⁴⁰

A szegényebb örmények néhány más mesterséget is gyakoroltak. Voltak köztük szücsök, csizmadiák, tarisznya- és erszénykészítők, szabók, és főként mészárosok, foglalkozás, mely szintén szorosán kapcsolódott a marhakereskedelelemhez. Gyakoriak voltak ezért a kettős foglalkozásúak is: tímár és kereskedő vagy mészáros és kereskedő. A gyergyószentmiklósi *mixta communitás* 1822-es határozata kimondta, hogy „minek utána ide Gyergyó Szent Miklóstra régi időtől fogva az Örmény Natio megtelepedett, az Örménység is némi némű részben a közönséges terű felsegélésében maga tehetségit nem szokta eltagadni, és ezért az Örmény Natiobéli szegényebb sorsú személyek csak nem az húsvágás és mészároság gyakorlása által keresvén magok élelmeket, készek valánk csaknem székely constitutionális jussunkat velek megosz-

tani, és a székely szabadsághoz tartozó mészároság gyakorlásában megszervezni”, de csak ha „az Örmény olyan személy legyen, hogy minden időben itten a mi közösségünkbe helyt marad, nehogy az olyan ember Molduvából Magyarországra, Magyarországról más tartományokba járjon, és ennél fogva csak akkor álljon mészárosnak, amidőn a marha olcsó”.¹⁴¹ A mészároság jelentőségét mutatja Teleki József 1799-i megjegyzése is, hogy „majd egész Gyergyó innen [ti. Szenmiklósról] él hússal”.¹⁴² A mészároskodás majdnem két évszázadon keresztül volt a nézeteltérések egyik fő forrása az örmények és a székelyek között.

A vágóállatokat különböző helyekről szereztek be. Nagy részét a környékről, de jelentős részben Moldvából (Bacău, Vaslui, Bârlad, Piatra Neamț környékéről) hajtották át rideg állapotban, és az ottani pusztákon vagy a gyergyói havasokon hízlalták fel, de kisebb számban vásároltak Szászrégen és Sófalva vidékén is. A juhokat és kecskéket is nagyrészt helyből vásárolták, részben a Kis-Beszterce moldvai völgyéből, Parajd és Sófalva környékéről, de a Kolozsvárhoz közeli Alsózsukról is.¹⁴³

A fentiekben azt a nagy szerepet kívántam érzékeltetni, amit az örmény kézművesek Gyergyószentmiklós fejlődésében betöltöttek, de az itteni tímárok székelyföldi viszonylatban is a kézművesek elitjéhez tartoztak. A következő fejezetben bővebben kitérek az örmények kereskedelmi kapcsolataira is.

A céhek kései fejlődése

A 18. század második felére a céhek számának növekedése volt a jellemző mind Magyarországon, mind Erdélyben, és ez a folyamat áthúzódott a következő század elejére is.¹⁴⁴ Amíg azonban Magyarország nyugati és északi részén a céhek ekkorra már elvesztették vonzerejüket, és a 19. században már a legtöbb városban nem is újították meg a céhek kiváltságleveleit, addig a keleti és déli részeken még a 19. század elején is virágoztak a céhek, a kiváltságaikat megújították, sőt új céhek alakultak.¹⁴⁵ Ez

utóbbi egyaránt érvényes a Bánságra és a Partiumra, és még inkább Erdélyre nézve. Aradon például 1815–1821 között 24 céhlevelet hitelesítettek vagy jegyeztettek be a központi hatóságokkal. A bánsági mezővárosokban, de a nagyobb községekben is alakultak céhek; 1815 után Temes megyében 29 céh jött létre. Mivel kevés szakma volt elég erős ahhoz, hogy önálló testületet hozzon létre, „óriás” céhek alakultak, amelyek 20-30 szakma képviselőit tömörítették, Vingán pl. 47 iparágét. A 19. század első harmadában a bihari és szatmári céhek is erőteljesen fejlődtek: új céhek alakultak Belényesen, Diószegen, Margittán, Szalontán, Székelyhídon; Nagykárolyban 15 céh kapott kiváltságlevelet, Máramarosszigeten 7 új céh jött létre, Felsőbányán 6. A 18. században a zilahi céheket is újjászervezték és a 19. század elején itt is újak alakultak.¹⁴⁶

De még a sokkal iparosodottabb Szászországban is a kisvárosi céhek jó része a 18. században jött létre és a mesterek alacsony száma miatt gyakran tömörültek több mesterség képviselői is egy ún. „gyűjtőcéhbe”. A mesterek nem egyszer több mesterséget is folytattak, sőt gyakran mezőgazdasági tevékenységgel is ki kellett egészíteniük jövedelmüket.¹⁴⁷

Hasonló történt a román fejedelemségekben is: Havasalföldön Alexandru Ipsilanti, Moldvában Mihai Șuțu szervezte újra a céheket, kiváltságleveleikben szabályozva működésüket. Ugyanebben az időszakban itt is újabb kézműves és kereskedőcéhek alakultak.¹⁴⁸

A székely mezővárosokban ez a jelenség még nagyobb késéssel érezte hatását, mint Erdély többi részén. Ezen a téren a három fejlettebb kézműves-központban a 18. század folyamán hanyatlás tapasztalható a fejedelemség korához képest, de a század végén és a következő század elején itt is bekövetkezik a fellendülés, megindul az új céhek alakulása.¹⁴⁹

Székelyudvarhelyen 1779-ben az asztalosok és a fésűsök szerveződtek céhbe, 1803-ban a kalaposok. 1819-ben a kordoványosok kiváltak a csizmadia céhből, a '40-es évek elején a szijgyártók is önálló céhet hoztak létre, 1856-ban a vargák kiváltak a lakatos (!)

céhből, 1862-ben pedig utolsóként megalakult a szántók, fuvarosok és ácsok közös céhe. A többi kislétszámú mesterség képviselői a már meglévő céhekbe tagolódtak be.¹⁵⁰ Ugyancsak megfigyelhető a céhlevelek megújításának jelensége is, pl. 1809-ben a mészáros céh folyamodott ezért.¹⁵¹ *Kézdivásárhelyen* a mészároscéh 1809-ben alakult,¹⁵² 1841 után pedig újabb öt céh jött létre: a szabó, a kalapos, az asztalos, üstgyártó, valamint a kovács és lakatos, ez utóbbiak társulva.¹⁵³ *Marosvásárhelyen* szintén voltak próbálkozások a 19. század első felében, hogy új céheket alapítsanak vagy megújítsák a kiváltságokat; ez utóbbiért folyamodtak 1830-ban a Guberniumhoz a tímárok, mert addig a céhlevelüket csak a városi tanács erősítette meg.¹⁵⁴

Sepsiszentgyörgyön az első céhek csak a 19. század első felében jelentek meg. Az elsőt – 1808-ban – a legnépesebb mesterség képviselői, a csizmadiák hozták létre. A tanácshoz adták be először kérésüket, amelyben a korábbi állapotokat sötét színekkel ecsetelve arra hivatkoztak, hogy „mely nagy kárt szenvedett eleitől fogva mind a sepsiszentgyörgyi közönség, mind a vidékbeli faluk lakosai az mesterembeknek nem annyira szűk voltak miatt, mint abban, hogy céhes hely nem lévén, minden országszerte keringő rossz mesterembek sohult másutt helyeket nem lelvén: ide telepedtenek, s egy darab ideig rossz és rendkívül való áros munkájokkal a publicumot károsították”.¹⁵⁵ Őket követték a vargák és a tímárok, akik 1823-ban közölték a városi tanáccsal elhatározásukat, hogy céhbe tömörülnek. A tanács kezdetben nem akarta kirekeszteni az idegen mestereket a helyi vásárokról, de miután 1829-ben az itteni mestereket – szám szerint 28-at – vizsgálat alá vetették, megkapták az engedélyt a céhalapításra. Rövid történetük azonban bővelkedik a megpróbáltatásokban, hiszen rögtön megalakulásuk után a sepsiszentgyörgyi „falusi” nemesek tiltakozására a Gubernium visszavonta a kiváltságot és visszaállította a tímármesterség gyakorlásának szabadságát. Ezt azzal indokolták, hogy a céh nem tudja a környékbeli keresletet kielégíteni, és több mester is tapasztalatlan, mesterségét nem jól érti. A tanács is panaszkodott, hogy a céh tagjainak nagyobb része az articulusokkal,

büntetésekkel, céhes rendtartásokkal „szokatlan és azokkal kevés-gondoló makacs civilista”.¹⁵⁶ A következő években aztán néhány idegen mester is megtelepedett a városban, és 1839-ben a tanács kérésére a tímárok visszakapták kiváltságaikat. 1830-ban a tanács támogatását kérték hasonló ügyben a szabók, illetve az asztalosok, lakatosok, kovácsok és kerekesekek is. A 35 szabómester 1836-ban a Gubernium engedélyével szervezte meg céhüket, a többiek azonban – úgy tűnik – hiába vártak erre.¹⁵⁷

Ezek az új céhek azonban nem vehették fel a versenyt az évszázados hagyományra visszatekintő társaikkal, gyengébbek voltak és nagyobb ellenállást kellett leküzdeniük; Sepsiszentgyörgyön főképpen a „falusi” rész nemeseinek ellenállását. A nemesek tiltakoztak a céhek alakítása ellen; a tímárok panaszt tettek kiváltságaik megsértése miatt, így például 1830-ban intézkedést sürgettek, mert a legbefolyásosabb nemesi család, a Daczók kontárokat tartottak.¹⁵⁸

A közigazgatás és igazságszolgáltatás „megkettőződése”, sőt „megháromszorozódása” is sok gondot okozott. A háromszéki királybíró 1847-ben jelentette a Guberniumnak, hogy a sepsiszentgyörgyi szabók és tímárok céhleveleit – a jogszokás szerint – kihirdették mind a mezőváros, mind a szék előtt, de a tímárok esetében a szék joghatósága alatt álló Szentgyörgy „falusiak” nem értettek egyet a céh létesítésével.¹⁵⁹ Mint fennebb láttuk, a nemesek az új céh ellenében kontárokat támogattak. A céhes mesterek különösen a cigány kontárok – tímárok, szűcsök, csizmadiák – tevékenysége ellen tiltakoztak hevesen.¹⁶⁰ A mesterségek viszonylagos differenciálatlansága és a tapasztalatlanság is növelte a problémák számát. A tímárcéh megalakulásakor, 1830-ban, felmerült a kérdés, hogy a mestereknek az a része, amelyik eddig a csizmadia céh tagja volt, gyakorolhatja-e a továbbiakban mindkét mesterséget. A városi tanács nem látott semmilyen akadályt, de a csizmadia céh kérésére a Főkormányzék – a fennálló rendeletekre hivatkozva – megtiltotta azt. Ezt követően azok a mesterek, amelyek mindkét céhbe beiratkoztak, maradtak a megszokott keretek között, azaz a csizmadia céhben.¹⁶¹

Egy 1839-es útleírásban elég maliciózan jegyezték fel: „Régebben Szentgyörgyön műipar s kézművek szabadon üztek; a szabó ökröt vághatott, a fazakas kovácskodhatott. Mostanában céhek keletkeztek, s mikor másutt a céhek nyűgétől menekvésen törik fejüket, itt folyvást szaporodnak s népesednek azok; szaporodik velök a különben is számos szegényeknek lajstroma. Csak az egy templomba vezető utcán tíznél több szabó címert olvastam meg, aligha nagyobb részének ollója meg nem rozsdásodik a veszteglés miatt.”¹⁶²

Bereckben is történtek kísérletek céhek szervezésére. 1844-ben a berecki Tímár- és Csizmadia Társaság egy kézdivásárhelyi fazekasmestertől akarta behajtani tartozását. Még korábban, 1838-ban alakult egy Fazakas Társaság is, ennek szabályzatai is voltak, amelyek alapján a kontároktól elkobozták portékáikat.¹⁶³ Ez azonban nem volt igazi céh, csak annak mintájára létrejött társaság; szabályzatát nem a felsőbb hatóságok, hanem csak a városi tanács hagyta jóvá. Az, hogy nem voltak egyenrangúak az igazi céhekkel, abból is látszik, hogy 1845-ben arra panaszkodtak: a kézdivásárhelyi fazekas céh „sokadalmak alkalmával mindenkor 12 kr. vámpénzt és 12 kr. taxapénzt” vesz el tőlük, de a tanács csak azt a választ tudta adni, hogy a kézdivásárhelyieknek ez jussuk. A tanács 1845-ben ki is mondta a társaság feloszlását: „Tapasztalván több versen, hogy az ezen ns. városban alakult Fazakas Társaság a publikum kielégítésére méreteiben elégtelen s tanácsunknak több rendbeli parancsa után is székünk színén megjelenni vonakodnak, az okon határozottatott, hogy oszoltassanak el, mi hogy elosztatván publikáltasson.”¹⁶⁴ A fazekasok utána többször is megpróbálták céhet létrehozni, így 1849-ben vagy 1866-ban, de nincs adatunk rá, hogy ez sikerült volna. Számuk a 19. század második felében fokozatosan csökkent, a 19. század végén már csak egy iparendeléssel rendelkező fazekasról tudunk. A létszámcsökkenés részben a már tárgyalt vámháborúnak tudható be: ekkor ugyanis több berecki és kézdivásárhelyi fazekas telepedett át Moldvába. A határ túloldalán levő Gorzafalva fazekasközpont

mesterei a néprajzosok adatai szerint máig a bereckeiktől eredeztetik mesterségbeli tudásukat.¹⁶⁵

Az új céhek nem tudták sem azt a színvonalat biztosítani, sem ugyanazokhoz a követelményekhez ragaszkodni, mint a hagyományos testületek. A felvétel körülményei is sokkal lazábbak voltak, és a korszellem, valamint a központi és a helyi hatóságok rendelkezései is a liberalizálódás irányába hatottak.

A régebb működő, hagyományos céhek nagyobb presztízzsel bírtak még az újdonsült céhtagok szemében is. 1847-ben két sepsiszentgyörgyi varga között per támadt, mivel az egyik a másiktól kapott pénzen iratkozott be a fogarasi varga céhbe, pedig a pénzen a társának kellett volna ugyanazt elintéznie.¹⁶⁶

A kézműves központokban felmerülő kérdések részben hasonlóak voltak, részben azonban a helyi sajátos viszonyok nyomták rá bélyegüket. Így például *Székelyudvarhelyen* az egyik legnagyobb vihart kavart kérdés a céhek fölötti ellenőrzés joga volt. Ez különösen a mészárosok esetében merült fel nagy gyakorisággal.¹⁶⁷ A céh tagjai részben a „városiak”, részben a nemesek köréből származtak, következésképp mind a városi tanács, mind a szék gyámkodni akart fölöttük. A szék úgy vélte, hogy „a nemesi renden levőkre mindenkor a tisztségnek egyenes befolyása kell hogy legyen”.¹⁶⁸ A hosszas vitának a Gubernium úgy akart véget vetni, hogy 1830-ban a szék alacsonyabb rangú tisztségviselőinek kizárásával a céh ellenőrzését a királybíróra vagy a szék adminisztrátorára, valamint a városi tanácsra bízta.¹⁶⁹ A kedélyek azonban ezzel nem nyugodtak meg. Amikor – a tanács beleegyezésével – a céhből kizárták mindazokat, akik nem rendelkeztek 1.000 Ft kaucióval, a szék ismét a Főkormányshékhöz fordult a panasszal.¹⁷⁰ A tanács azonban azzal hárította el, hogy „csak az unio megakadályoztatásából még hátralevő érzések és zavartételek”-ről van szó. Kimutatták, hogy a kizártak többsége városi renden való. Egyikük ugyanakkor a szabó céh tagja is volt és a mészároságot alig gyakorolta. A többi pedig túl szegény a mesterség műveléséhez, de megengedték nekik, hogy szalonnát és hájat áruljanak. Egy özvegyasszonyról megtudjuk, hogy hol falun főzőasszonyként, hol városban mint kocsmárosné kereste kenyerét. Érte ugyan a gazdája, egy Udvarhelyen lakó görög kereskedő kezességet vállalt, de mint idegen és birtoktalan, ezt nem fogadták el.¹⁷¹ Végül is a Gubernium utasítására az egyik kizártat

visszavették.¹⁷² Majd 1847-ben a marhahús árának limitációja kapcsán ismét összezsúrtak a felek. Az udvarhelyszéki királybíró írta ez alkalommal, hogy nem hagyja magát befolyásolni egy olyan törvényhatóságtól, amelynek hatásköre 90 parcellára terjed ki mindössze, de a tanács ennek ellenére nem volt hajlandó elismerni a szék illetékességét.¹⁷³

A szék minden alkalmat megragadott a beavatkozásra a céhek működésébe, erre a legjobb alkalmat a különböző nézeteltérések szolgáltatják vagy a céheken belül vagy a céhek között. Ez utóbbira példa a csizmadiák és a tímárok közti vita, amelyet az okozott, hogy a csizmadiák nehezményezték a tímárok általi marhabőr és bocskorárusítást. Azon kívül a céh elkobzott néhány falusi mester által készített „szőrös bocskort” a környéken. „Hogy pedig Székely földön – írta felháborodva a szék – a városi privilegiált határon kívül lévő szabad nemes ős földön egy székely a magát jó úttal-móddal ne árulhassa, ilyen exclusivum privilegiumnak csak lehetőségét sem ismeri meg universitasunk.”¹⁷⁴ Azt nem lehet megtiltani – mondják –, hogy „egy szegény adózó székely vagy paraszt” ne járjon bocskorba, vagy hogy drága és rossz talpat vegyen. Majd hozzáfűzik: „De az átalyába nem is igaz, hogy egy is szőrös, cseretlen bocskort viseljen, hanem ki-ki szőrit leveszi, és előbb egerfa héjával készített forró lúgba megcserzi, csálhatatlan való; mely egerfa cserzés is korántsem oly káros, mint az épületekre nevedő cserefáknak decorticiója, mellyel majd egyedül Erdélybe az udvarhelyi talpas tímár céh él.”¹⁷⁵ A tímárok ellen nem ez volt az egyetlen panasz. A széki gyűlésen a szemükre vetették, hogy elfoglalták az amúgy is szűk piac nagy részét és „arra rossz-szagú cseres bőrt áruló” szint emeltek; úgyszintén, hogy elpusztítják a fiatal tölgyeseket, „nem tekintvén a maradéknak ebből következő nagy kárára”. Egész Erdélyben a legtöbb bőrt készítik ki tölgyfa cserrel és „nagy bővséggel messze való vásárookra elhordják”, ráadásul „sehol hitványabb, rosszabb árut nem készítenek, mint itt”.¹⁷⁶ Hasonlóan „környezetvédő” felhangjai voltak egy, a gyergyói örményeket érintő határozatnak is a 18. század elejéről, amely kimondta: „A tímárházaknál az örmények tartsanak emésztő gödrököt, az élő vizet herbárral, azaz tímár szeméttel ne inficiálják.”¹⁷⁷ Ugyancsak a tímárokat panaszolták be a mészáros céh tagjai, hogy nem engedik számukra áruló szint építeni a városi piacon, sőt taxát szednek a mészáros tőkék után, mert ezek a tímárok színének árnyékában vannak.¹⁷⁸

A 19. század elején itt is megjelentek a céhrendszer hanyatlásának a jelei. A mesterek egyre nagyobb akadályt gördítettek a legények felszabadulása és az inasok felfogadása elé. Az udvarhelyi csizmadiacéh 1809-es határozata szerint a céhbe azontúl csak a „városiak” fiait fogadták be. Ugyanaz a céh 1821-ben azt kérte a városi tanácstól, hogy a mesterek számát 150-re korlátozzák. Ekkor 162 mester volt, de panaszolták, hogy a keresztúri és gyergyószentmiklósi kontárok elszaporodása miatt keresetük már nem elégséges a megélhetésre.¹⁷⁹ Egyre többen kérték a felmentést a külföldi vándorlás alól, de a kérések egy részét a Gubernium még a 19. század első felében is visszautasította. Az egyik esetben a városi tanács azt írta a kérvényező tímárlegényekről, hogy „soha a városból a mesterség bővebb tanulása, maga pallérozása végett még ki nem bújta”, és ha otthonmaradnak, úgy megnősülnek, „gyermekkel eltelnek” és a „nyomorúság fészkeivé válnak”; így aztán a Gubernium elutasította kérésüket.¹⁸⁰

Egyre nőtt a céhen kívül maradó iparosok száma is. Egy nyerges (*Sattler*) 1847-ben elnyerte a Főkormányzék hozzájárulását, hogy továbbra is a céhen kívül dolgozhasson, arra hivatkozva, hogy előzőleg a szíjgyártó céh 100 Ft taxa lefizetése mellett sem akarta tagjai sorába iktatni irigységből, mivel olyan jól dolgozik, hogy az idegen vándorlegények is hozzá szállnak mesterséget tanulni.¹⁸¹

Hasonló volt a helyzet *Kézdivásárhelyen* is. Itt a mezőváros és környéke szegénysége miatt egyes „igényesebb” mesterségek nem tudtak fejlődni. A 19. század közepén egy ezüstműves 4 Ft-nyi adójának elengedését kérte „szegénysége, folytonos munka nem tehetése és mesterségének gyenge folyása” miatt, amit aztán a városi tanács is igazolt.¹⁸² Ennek ellenére itt is alakultak új céhek a 19. század első felében, illetve a régiék megújították privilégiumaikat. 1830-ban a Főkormányzék azzal küldte vissza a szíjgyártóknak, csizmadiáknak, fazekasoknak, mészárosoknak, tímároknak és szűcsöknek a két évvel azelőtt felküldött céhszabályzataikat, hogy a céheket illető új, átfogó rendelet kibocsátásáig az egész birodalomban megtiltották a változtatásokat, megkülönböztetésben is ez „a különböző céhek között támadható sokféle zenebona és céhális jusbeli félre való magyarázat megakadályoztatása tekintetéből” nem célszerű.¹⁸³ Amikor pedig az 1848-as forradalom előestéjén a fegyverkovácsok, lakatosok, kovácsok és bádigosok kérték a szabályzat módosítását, meg akarván tiltani a cigányoknak bizonyos

- szerintük a céh illetékességébe tartozó - munkák végzését, akkor a városi tanács utasította el a „korszellemre” történő hivatkozással.¹⁸⁴

A legtöbb konfliktus kiváltói itt is a mészárosok voltak, a legtöbb gondot pedig a hús árának limitációja okozta a korszakban. 1824-ben a Gubernium megszabta, hogy a marhahús fontja egy krajcárral legyen olcsóbb, mint Brassóban, bár a marha Kézdivásárhelyen jóval olcsóbb volt. Az elégedetlenség miatt öt év múlva visszatértek a próbavágások rendszeréhez. A céhnek azonban jobban megfelelt az addigi gyakorlat, ezért a Guberniumhoz és a Katonai Parancsnoksághoz fellebbezett.¹⁸⁵

Szintén sok nézeteltérés forrása volt a katonaság beavatkozása a céhek életébe, hiszen Kézdivásárhely a székely határőrvidék területén feküdt, a céh tagjai egyben a határőrség katonái is voltak. A katonaság nem akart lemondani a bíraskodási jog gyakorlásáról, így aztán a céhtagok is gyakran katonai fenyítésben részesültek (fogda, verés).¹⁸⁶ A katonaság más módon is beavatkozott a céhek működésébe. A kézdivásárhelyi gyalogezred parancsnoksága 1786-ban a következő rendeletet bocsátotta ki: „idegen mesterembert befogadni a céhbe nem léssen szabad, afféle idegen, ide kívánkozó, nem katona személyeket senki ne is bátorítson ide jönni. Mesterlegényt is okkal, móddal a főcéhmester hírével és a céhek előljáráinak akaratajából és engedelmeiből hívjon és fogadjon akárki is”.¹⁸⁷ A rendelkezést nem tartották be maradéktalanul: tudjuk, hogy a kézdivásárhelyi legények vándorlásaik során eljutottak több magyarországi városba, de onnan (például Debrecenből, Veszprémből) is érkeztek olyan legények, akik aztán kérték az itteni céhbe való felvételüket.¹⁸⁸ Kézdivásárhely ennek ellenére egészen a legutóbbi időig megmaradt egy viszonylag zárt közösségnek.

Ahogy az 1836. évi statisztikai táblázatból is kitűnik, a pálinkafőzés Kézdivásárhelyen széles körben el volt terjedve. Ez ellen 1847-ben Bereck mezőváros tanácsa tiltakozott. Kérték, hogy tiltsák be a pálinkafőzést, mivel a szárazság miatt abban az évben a moldvai gabonabehozatalra - amely a háromszékiek gabonaszükségleteinek nagyobb részét fedezni szokta - nem lehet számítani. Kézdivásárhelyen pedig, amelyik „a gabonát elsodró pálinkafőzést űzők között elől áll”, egyetlen hét alatt 3 ezer köböl gabonát dolgoznak fel. Május utolsó hetében egyetlen nap alatt a rozs vékája 8-ról 12 Ft-ra emelkedett, a búzáé pedig 10-ről 16 Ft-ra, de „míg az ők gözöseik ki nem elégítetnek, addig a nyomorult ember egy véka gabona vásárához szert nem tehet”.¹⁸⁹

Marosvásárhelyen is, annak ellenére, hogy a vizsgált helységek közül a legfejlettebb volt, szintén nagyjából hasonló problémák merültek fel. A szék lakosai több ízben is elégedetlenségüknek adtak hangot, ami a kézműipari termékek minőségét és különösen magas árát illeti. Egy 1761-ben íródott panaszlevélben is azt kifogásolták, hogy a kézművesek drágán és késve dolgoznak, „holott rossz és paraszt munkát csinálnak”.¹⁹⁰

A 19. század első felében mind gyakoribbakká váltak itt is a céheken belüli és a céhek közti nézeteltérések. A főbb vitás kérdések a következők voltak: a mesterek számának korlátozása, az árusító „színek” és üzletek kérdése, a legények külföldi vándorútja stb. Ez utóbbival kapcsolatban az egyik legényt, akiről kiderült, hogy vándorlását többnyire kontárkodással és pogácsasütéssel töltötte el, a tímár céh még két év letöltésére ítélte a remekévre való bocsájtás előtt.¹⁹¹

A továbbiakban csak néhány érdekesebb esetre térünk ki a korszakból. A 19. század elején, 1804-ben egy ellenőrzés alkalmával fény derült a csizmadia céhen belüli visszaélésekre. Mivel a „leveles ház” rendezetlen volt, a céhekre vonatkozó rendeleteket nem találták, és kiderült, hogy 1797 óta a mesterek a céh pénzét egymás között osztották szét. Elrettentésül két mestert ideiglenesen kizártak a céhből, de jellemző módon ez nem akadályozta meg őket mesterségük gyakorlásában. Ez alkalomból azt is felemlítették, hogy a piaci árulósín túl kicsi, a céh már kinötte.¹⁹²

Szintén ekkor a mészáros és a tímár céhek is vitába bonyolódtak, ugyanis a tímárok egy lengyelországi zsidótól nagy mennyiségű gyenge minőségű bőrt vásároltak, és nem vették a mészárosok bőreit, pedig ez az utóbbiak kiváltságait sértette. Ezt kijátszandó, a tímárok egy közeli faluban tárolták a bőrt, és onnan hozták be a városra.¹⁹³

A lakatos céh tagjai „a város és vidék szükségire elegendő mívet nem készítenek”, ennek ellenére érvényt kívántak szerezni annak a tiltó határozatnak szerezni, mely szerint a vaskereskedők boltjaikban idegen termékeket nem árulhatnak. A tanács szerint ezt csak akkor lehet foganatosítani, ha a lakatos céh kötelezi magát, hogy a város piacán „egy mindenféle lakatosmívekkel felkészített boltot” állít fel, ahol szabott áron árulnak.¹⁹⁴ A Gubernium megparancsolta, hogy Dobál Antal vaskereskedőnek adják vissza elkobzott áruját, mivel a vásárhelyi lakatosok nem elégtik ki a szükségletet és drágán adják termékeiket, másrészt pedig „más emporiális városokban” is szabad a vaskereskedőknek mindennemű lakatosmunkát árulni.¹⁹⁵

Ismételten felmerülő probléma volt a mesterek számának korlátozása, illetve az a kialakult szokás, hogy a mesterek igyekeztek a saját fiaikat kedvezőbb helyzetbe juttatni. Egy asztaloslegény felvételét nőtlenségére való hivatkozással utasították el.¹⁹⁶ Az egyik mészárosmester kérését, hogy a fiát vegyék fel a céhbe, a városi tanács azzal hátrította el 1804-ben, hogy a mesterek száma 20-ban van megszabva és az illető fia előtt még két legény van a sorban, és abban a sorrendben kell őket felvenni, ahogy a Legények Társaságában voltak. A mester erre azzal érvelt, hogy 1763-ban, amikor őt vették be a céhbe, két mesternek a fia a kollégiumban tanult, mégis be voltak írva a céhbe. Sőt állítólag akkor az volt a szokás, hogy a mesterek bejelentették a fiaikat inasnak, majd néhány hét múlva fel is szabadították egy kis ünnepség keretében. A kérés idején is az egyik mester hét éves fia iskolába járt, de már be volt íratva inasnak, így a felszabadulásnál előnyt fog élvezni. Fiát dicsérve az említett mester így írt: „olyan tanult mesterlegény, akinek párja egy egész seculumban is tíz jobb mesterember alig tanáltatik, mert egész remekből áll minden tudománya, ökrök, sertések vásárában, úgy azoknak felmészárlásokban, és serényen, tisztán való eladásokban, mindenféle characterű embereknek tiszteletit érdemek megadásával szereteti magát”.¹⁹⁷

Az említett kérés a kézművesek életlehetőségeit is megvilágítja. Már volt szó a mezőgazdaság komplementer szerepéről. Ez derül ki az említett mester szavaiból is, aki elmondta: „maga mostani vágásbeli jussáról le nem mond, hanem azon esetbe [ti. ha beveszik a fiát is] a fia külön, maga az apja megint külön fogják szereiket vágni vagy vágatni, mezei kevés oeconomiácskáját pedig akkor, amikor a fiát céhbéli mesterségre bocsáttatva és házassági állapot által szerencsésítve látja, meg fogja véle osztani”.¹⁹⁸ Ezt támasztja alá különben az is, hogy amikor 1804-ben a közfödek egy részét árverésre bocsátották, a vásárolók között sok volt a kézműves.¹⁹⁹ Ennek ellenére azonban itt a kézművesek mégis alapvetően a mesterségükből éltek. Éppen a mészárosok voltak azok, akik 1805-ben a hús árának maximálása miatt panaszt tettek, és többek között azzal érveltek, hogy a csizmadiák vásárnap 10-12 pár csizmát adnak el, egy páron több mint 2 Ft-ot keresve, ennek ellenére mégis egyik napról a másikra élnek a drágaság miatt:

„drága a búza, a fa, minden drága, azon felül tartjuk a házat, szolgálkat és contributiót fizetünk”.²⁰⁰

A céhek egyre zártabbakká váltak, nehezen fogadtak be új tagokat, de általában más városok céheinek tagjait bevették a céhbe, ha nem is minden ellenkezés nélkül. 1830-ban egy udvarhelyi nyerges mester, aki 10 évi vándorútja során hosszabb ideig gyakorolta mesterségét Pesten is, kérte felvételét a marosvásárhelyi nyerges céhbe. A városi tanács a kérelmező pártját fogta, mondván, hogy amúgy is a vidék kiterjedéséhez képest kevés mester (16) van a városban, és ezek sem értenek külföldi divatú cikkek készítéséhez. A kérvényező tehát már csak azért is be kell venni a céhbe, hogy tanítványai által a külföldi munkák „gyakorlásba jöjjenek” és „ezen dicasteriumokkal ékeskedő sz. kir. városban lévő uraságok” ne legyenek kénytelenek ezeket a termékeket más városból vagy idegen országokból hozatni.²⁰¹ A Főkormányzók szintén támogatta a kérést, annál is inkább, mivel az illető mester az udvarhelyi hasonló céhnek már tagja volt, kimondva, hogy „az egyik városi céhbe már bevéve levő mester a hasonló mesterséget valló más városi céhbe minden ellentmondás nélkül béállhat”.²⁰²

Ahogy közeledünk 1848-hoz, úgy válnak egyre gyakoribbakká a vándorlás alóli felmentések,²⁰³ valamint a létszámon felüli mesterek felvétele a városi tanács nyomására.²⁰⁴ 1845-ben Marosvásárhelyen annak ellenére, hogy a mészárosmesterek számát 30-ra korlátozták, és már volt 3 létszámon felüli mester, a Gubernium a városi tanács kérésére jóváhagyta újabb 3 mester felvételét, akik több mint 10 éve legények voltak, mivel különben „egyedárusság” jönne létre, és ez káros a közjóra.²⁰⁵ Ugyanott a szücsök 1847-ben 70 mesterben szerették volna maximálni a céh létszámát, de a tanács nem értett egyet ezzel.²⁰⁶ Azon a véleményen voltak, hogy a mesterek számának korlátozását el kell törölni: „Korszellem kívánja: miként minden kötelékek megoldásával a mesterségek virágozhatására mentől tágasabb tér nyitassék – emberiség joga pedig: miként minden mesterséget tanult egyén mestersége után céhban juthatván honpolgárjává válhasson, a közálladalomnak hasznos tagja lehessen, mestersége után maga anyagi jólétét eszközölhesse, szemközt áll ezen elvekkel kérelmes céh zárt szám megállapítása érdekében emelt jelen kérése”.²⁰⁷

Közeledett az 1848-as nagy fordulat, az „új idők szelei” ezekben a városkákban is elkezdtek fújdogni. Az új eszmék terjedésére és főképpen az új retorika alkalmazására jó példa egy marosvásárhelyi „veteranus” csizmadia legénynek a céhbe való felvételi kérése, amelyben kifejtette, hogy a mesteremberek számának a lakosság számával arányosan kell növekednie, ezt kívánja a közjó, a haladás, ez van összhangban a „polgári társasági természet törvénye lelkével (l’Esprit de Loi de la Natur)”. Majd azzal példázódott, hogy: „Ángliában és a Württembergi királyságban a céhek belüli individuumok számoknak az impopulatiohoz való relációjuk semmi figyelemre nem vethető; mégis ezen mindkét státusokban a mesterségek s mesteremberek igen virágzó állapotban vannak. Mert a mesterembereknek akármilyen nagy számokat mindég superálja a mindég nagyobb industriának mértéke”. A mesterek minél nagyobb száma az árak csökkenésével jár, és ez jó a közönségnek, azonkívül „az idő szorgos használásában politicalai és erkölcsi boldogság vagyón”.²⁰⁸

A 19. század első feléből még alig van olyan próbálkozás, amely túlmenne a kézművesipar keretein. Ritkán ugyan, de arra is van példa, hogy a modern ipar próbál meg betörni ezekbe a városkába a 19. század közepe táján. Bereckben 1845-ben a brassói Nica család bérelt egy darab földet és erdőt a mezőváros határában, azzal a szándékkal, hogy ott vasbányát nyitnak és egy gyárat építenek. A szerződésben az évi 130 Ft bér mellett arra is kötelezték magukat, hogy a fuvarozáshoz, a favágáshoz és szénégetéshez, vastöréshez csak „törzsökös” bereckieket alkalmaznak, sőt miután betanították, a helybelieket „mesterségesebb foglalkozásra” is használják.²⁰⁹ Ez a terv, amely ha megvalósul, nagyban hozzájárult volna a helység fejlődéséhez, végül hamvába holt a megnevelés, a kicsinyes intrikák miatt. Kétféle mentalitás csapott össze ebben a vitában, és egyelőre a hagyományos szemlélet került ki győztesen. 1846-ban egyesek felbújtására a mezőváros 161 polgára tiltakozott a szerződés ellen, és arra hivatkozva kérték ennek megsemmisítését, hogy súlyos károkat okoz a közösségnek

a közös erdők és legelők megcsonkítása miatt.²¹⁰ Mivel a szék és a katonai hatóságok is ezt a kérést támogatták, a terv kútba esett, és nem tudhatjuk, mennyire lett volna életképes az adott körülmények között a beindítandó vállalkozás.

Ezek közül a kisebbfajta vállalkozások közül megemlíthetjük Marosvásárhelyen a város által 1.615 Ft-ért építtetett tégláégető kemencét, valamint a városi sörfőzde felújítását 1830-ban.²¹¹ Ezeket a vállalkozói kezdeményezéseket azonban legtöbbször még bizalmatlanság kísérte, vagy – mint Bereck esetében láttuk – a meg nem értés és irigység következtében hiúsultak meg. Ez történt Marosvásárhelyen is a század elején, amikor a centumvirátus kérte, hogy kobozzák el attól az örménytől a téglákat, aki a város határában tégláégetésbe fogott, és tiltsák be tevékenységét.²¹²

A körülmények mostohasága ellenére a céhes ipar a 19. század közepére mégis elért egy bizonyos színvonalat, amely például lehetővé tette 1848–49-ben a háromszéki hadiipar megszervezését Kézdivásárhelyen és részben Sepsiszentgyörgyön. A sepsiszentgyörgyi ágyúöntés, majd a kézdivásárhelyi ágyúöntő és puskaporgyártó manufaktúrák Gábor Áron és Túróczi Mózes által való megszervezése és ezek működése jól mutatja ennek a kézművesiparnak rejtett potenciálját. Néhány hónap alatt 120 ágyú készült el, míg a puskaporgyártó műhely 52 munkása napi 40-80 font puskaport gyártott, ami már egy igazi gyár teljesítményének felelt meg.²¹³

A fent vázolt problémák azonban nem csak a Székelyföldre voltak jellemzőek. A céhes rendszer válságáról, ugyanakkor a céhek „másodvirágzásáról” a 19. század első felében Erdély-szerte vannak adataink. A céhek mindenhol azonos módszerekhez folyamodtak: a mesterek számának korlátozása, a legények felszabadulása elé gördített akadályok, kísérletek a konkurencia kiiktatására vagy csökkentésére. Ugyanakkor egyre élesebbé váltak a céhek közti, a céhek és a kontárok, valamint a céhek és a kereskedők közti konfliktusok. A Székelyföldön is megfigyelhető, akárcsak Magyarországon, hogy a városvezetés egyre inkább a céhek

ellenében hozta meg vitás esetben a döntéseket, különösen Marosvásárhelyen. Ahogy ezt Gergely András Szeged esetében jellemezte: „rugalmasan próbálja az új társadalmi jelenségeket a régi keretek közé illeszteni”.²¹⁴ 1847-ben Erdélyben egy rendeletben hivatalosan is megengedték azon mesterségek céhen kívüli gyakorlását, ahol nem működtek azonos profilú céhek.²¹⁵ A kormányzat azonban attól félt, hogy ha teljesen liberalizálná az iparűzést, az a kézművesek elszegényedéséhez vezetne.²¹⁶ 1848 után aztán gyakorlatilag bárki szabadon űzhette mesterségét, majd 1860-ban törvény is biztosította a mesterségek szabad gyakorlását.²¹⁷ Ennek ellenére a céhek tovább működtek 1872-ig, hivatalos feloszlásuk időpontjáig, sőt az ipartársulatok fedőneve alatt még azután is.

A kézművesipar a 19. század közepén

Az átmeneti időszak (1848–1872) a székelyföldi városkákban éppen a céhes ipar virágzását hozta. A kézműipar nagymértékben még ezek között az elavult keretek között zajlott, a régi formákhoz való ragaszkodást jelzi, hogy még új céhek is alakultak. A végső hanyatlás előtt még egy utolsó felfutási időszak volt ez, a céhek a túlélés, sőt a terjeszkedés útját keresték, és időlegesen meg is találták ezt a román fejedelemségek által kínált piacon. A kézdivásárhelyi csizmadiák, fazekasok, kalaposok, az udvarhelyi fazekasok, a sepsiszentgyörgyi kovácsok ideiglenes felvirágzásukat a román piacnak köszönhették. Ekkor még a berecki fuvarosok megélhetését is nagyrészt ez biztosította, de erről egy másik fejezetben lesz bővebben szó.

Még új céhek is alakultak ebben az időszakban. Sepsiszentgyörgyön az asztalosok és lakatosok 1853-ban társulatba tömörültek és jóváhagyatták szabályzatukat. A társulatba 31 asztalos, 6 lakatos és 1 szappanfőző tartozott. Egy évvel később jött létre a cipészek, kalaposok, szücsök és bádigosok társulata, a tagjai között szerepelt 11 varga (köztük 7 ún. német varga), 3 kalapos és 1-1 szücs és bádigos. 1858-ban kapta meg a működési engedélyt a

kerekesek, kovácsok, nyergesek és szíjgyártók testülete, amely nemcsak a mezőváros, hanem az egész körzet iparosait is összefogta, a cigányok kivételével. Szabályzatukat csak 1868-ban hagyta jóvá a Gubernium, lezárva ezzel a mezőváros rövid céhes történetét.²¹⁸

A fejlődésnek indult Sepsiszentgyörgy minden áron növelni szerette volna a kézművesek számát a városban. A brassói Kereskedelmi és Iparkamara tiltakozására, amiért a brassói posztókereskedőket kitiltották a hetivásárokról, azt válaszolták, hogy „a népességnek, különösen a jó mesterembereknek városunkban megtelepedéséért némű engedményezésre is hajlandók vagyunk”.²¹⁹ A tanács előadta, hogy mielőtt a védelmet élvező takácsok és posztósok letelepedtek volna a városban, hetek teltek el anélkül, hogy a brassóiak posztót hoztak volna a vásárra, és gyakran a szentgyörgyieknek kellett nem kis fáradsággal Brassóba menni az áruért. A Főkormánysház azonban – félelmük ellenére, hogy elveszíthetik ezeket a kézműveseket – megparancsolta a szabad kereskedelem helyreállítását, azaz a brassói kereskedők továbbra is árulhattak a szentgyörgyi piacon.

A céhek mindent megtettek ebben az átmeneti időszakban is, hogy megőrizzék pozícióikat, biztosítsák kiváltságaikat. Ez azonban egyre nehezebb volt a hatóságok ellenállása miatt is. A sepsiszentgyörgyi tanács például 1865-ban kötelezte a kovács céhet, hogy soraiba egy olyan helyi mestert is bevegyen, akinek nem volt semmilyen bizonyítéka, hogy kitanulta a mesterséget, és teljesítette volna a céhes követelményeket, de már tíz éve működött kovácsként a helységben.²²⁰ A kiegyezés után, 1868-ban a sepsiszentgyörgyi kerekesek, kovácsok és nyergesek céh benyújtotta jóváhagyás végett a felszámolás alatt álló Guberniumhoz az új rendeletek alapján módosított céhszabályait. Ennek értelmében, a környék minden területen tevékenykedő iparosok – a cigányok kivételével – kötelezően a céh tagjai lettek volna. A kor uralkodó liberális eszméivel ellentétben volt a céhnek az a fenyegetése is, hogy ha kényszeríteni akarják a cigányok befogadására, akkor feloszlatták önmagukat. A brassói Iparkamara diplomatikus módon igyekezett megoldani a konfliktust: a törvényre hivat-

kozva az egyik panaszt tevő cigány kézművestől kérték az inas- illetve legényeiket igazoló okiratot.²²¹

A liberális rendelkezések miatt azonban a céheknek egyre nehezebb volt kiváltságaik fölött őrködniük, különösen a kontárok ellenében. Udvarhelyen 1861-ben az asztalos céh elkobozott egy helyi polgártól különböző ajtókat és ablakokat, amelyeket az egy kontárral készítettett. A városi tanács azonban az elkobzott tárgyak visszaadására kényszerítette őket, arra hivatkozva, hogy a kontár nem a városban, hanem az egyik szomszéd faluban dolgozott, és hogy a falusi mesterek jóval olcsóbban és „sokszor még jobb móddal” dolgoznak, mint a városiak, így nem lehet kényszeríteni a polgárokat, hogy a céhes mestereknél rendeljenek árut.²²² A céhek autonómiáját egyre korlátozták, és most már a legények vándorútjára vonatkozó előírásoknak sem tudtak érvényt szerezni.²²³ A marosvásárhelyi tímár céh panaszát például 1861-ben a Főkormányzék azzal utasította el, hogy a városi tanács hatáskörébe tartozik, hogy bárkit befogadjon a céhekbe vagy az iparegyesületekbe: „A nemes tanácsnak, mint az azon sz. kir. város kebelében létező céhok és iparos társulatok közvetlen tisztíthatóságának teljesen jogában állván, bárkinek is a céhba vagy iparos társulatba való beléphetésére önhatalmúlag engedélyt adni vagy bárkitől is az engedélyt megtagadni.”²²⁴

Ebben az időszakban néhány nagyobb községben is létrejöttek a céhek mintájára szervezett ipari egyesületek, és ezek is felléptek érdekeik védelmében. A baróti tímárok egyesülete 1868-ban ki szeretne volna zárni a székelyudvarhelyi tímárokat a helyi piacról.²²⁵

Nagyobb szabású ipari vállalkozásokat azonban még ekkor sem igazán találunk a szeszgyárak kivételével, ahol nagyobb tőke halmozódott fel. A szeszgyárosokkal szemben sokszor a helyi tanácsok is tehetetlenek voltak. A kézdivásárhelyi tanács 1861-ben a Főkormányzékhez fordult panaszával. A Főkormányzék rendeletével dacolva ugyanis, amely a rossz termésre hivatkozva megtiltotta a gabonából való pálinkafőzést, a kézdivásárhelyi pálinkafőzők tovább folytatták tevékenységüket. Néhány hétig burgonyát használtak, utána azonban a helyi pénzügyi igazgatóság beleegyezésével visszatértek a gabonához, a fináncok fegyveres támogatást is ígérve a szeszgyárosoknak.²²⁶

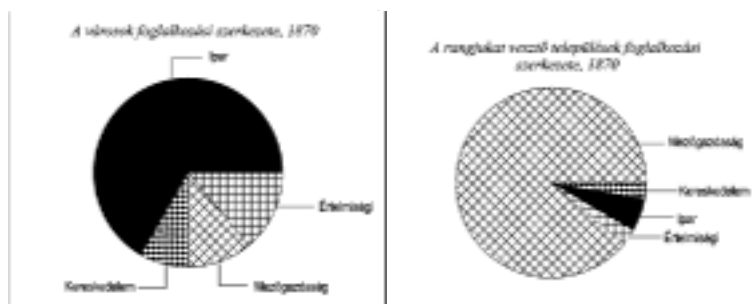
Az „átmeneti időszak” a népszámlálások tükrében

Ebből az átmeneti korból két népszámlálás adatai is a rendelkezésünkre állnak: az 1857-es és az 1870-es. A kettő ugyan különbözik a használt kategóriák tekintetében. Különösen az 1857-es tükrözi a hagyományosból a modern társadalomba való átmenet nehézségeit, ami a társadalmi és foglalkozási szerkezet érdekes ötvözését eredményezi.

1857-ben is megfigyelhető a tanulmányozott helységek két csoportja közti markáns különbség. Azokban a helységekben, amelyek az 1876-os közigazgatási átrendezés után is megtartják városi rangjukat, a kézművesek aránya 29%, sőt a segédmunkaerővel együtt 42,8%, míg azokban a helységekben, amelyek hamarosan elvesztik kiváltságaikat ez mindössze 5,2% volt. Az élen továbbra is a három hagyományos kézműves-központ állt: első helyen Kézdivásárhely, ahol az az összes foglalkoztatotthoz viszonyítva a (kézműves) iparban dolgozók aránya 68,6% volt (ha az összes 14 éven felüli férfilakost vesszük tekintetbe, úgy az arány 56,6%), Székelyudvarhelyen 61,4% (illetve 56,7%), Marosvásárhelyen pedig 48,5% (illetve 45,6%). A többi városban az arány jóval szerényebb volt.²²⁷ Ha megnézzük az ipari segédmunkaerőnek az önálló iparosokhoz viszonyított arányát – esetünkben ez elsősorban a céhes legényeket jelentette –, a legmagasabb volt az arányszámuk Marosvásárhelyen (40,9%), ezt követte Kézdivásárhely (31,6%) és Székelyudvarhely (26,5%). Ez a fontos mutató az iparfejlődés és közvetve az urbanizáció szintjére nézve még a legfejlettebb városokban is alacsony értéket mutat, ez is jól illusztrálja a helyi ipar fejlődésének szintjét, amelynek nem sikerült még a hagyományos kézműipar szintjéről való felemelkedés; modern gyáripár még jóformán nem létezett. Erdélyben amúgy általában alacsony volt ekkor az iparban foglalkoztatottak aránya, csak minden 20. felnőtt dolgozott ezen a területen. Ugyancsak alacsony volt az ipari segédmunkások aránya is: 1.000 önálló iparosra 572,1 segéd jutott, amíg Magyarországon 853,4.²²⁸

Közvetlenül a céhek felszámolása előtt, 1870-ben a helyzet nem sokat változott 1857-hez képest. A két csoport közötti különbség ugyanolyan hangsúlyos: a rangjukat megőrző városokban az iparban foglalkoztatottak aránya 31,5% volt, míg a többi település esetében az erdélyi átlagnál (3,6%) is alacsonyabb ez az arány, mindössze 2,6%. Az élen ismét ugyanazt

a három várost találjuk: Kézdivásárhely 40,1%-kal, Székelyudvarhely 37,7%-kal és Marosvásárhely 32,4%-kal, mögöttük kissé lemaradva Sepsiszentgyörgy 25,6%-kal és Csíkszereda 15,2%-kal.²²⁹ Az önálló iparosok aránya 41,9% (Sepsiszentgyörgy) és 62,1% (Csíkszereda) között váltakozott, tehát még mindig igen magas volt. Ha az iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak az egész lakossághoz viszonyított arányát tekintjük, akkor Kézdivásárhely (28,1%) Temesvár mögött a második helyet foglalta el Magyarország városai között, Marosvásárhely a hatodik volt (25,6%), míg Székelyudvarhely a nyolcadik (23,4%).²³⁰ Erdély városaiban a lakoságnak átlag 14,3%-a dolgozott az iparban, Magyarországon 11,1%, tehát a székelyföldi városok első csoportja messze az átlag fölött helyezkedett el.²³¹ Ha azonban más mutatókat is tekintetbe veszünk, a kép már nem ennyire kedvező. Az erdélyi városokban az önálló iparosok aránya 49,2% volt, Magyarországon pedig 35,6%,²³² míg a székelyföldi városok meghaladták az erdélyi átlagot, és jóval nagyobb értéket mutattak, mint Magyarországon.

Egyszóval még mindig a kézművesipar volt az uralkodó, és az iparágak hierarchiája sem változott a század eleje óta. Továbbra is a bőripar volt a legfontosabb és legnépesebb szakma (ez tömörítette a cipészeket, csizmadiákat, szűcsöket, tímárokat, kordoványosokat, szíjgyártókat stb.), a faipar (asztalosok, kerekesek stb.) és a ruházati ipar (szabók, kalaposok stb.) is jelentős számban volt képviselve, de nagyobb számban találunk fazekaso-

kat, lakatosokat és kovácsokat is. Kozma Ferenc feltérképezte a kézműipar állapotát: „Az ipartermékek minőségére nézve véleményünk általában az, hogy e tekintetben még sokat kell haladni. Vannak azonban egyes cikkek, amelyek méltán vívtak ki maguknak jó hírt és kelendőséget. Ilyen pl. M(aros)vásárhelyen a nyersbőr kikészítése. Különösen a cseres talp, kordován, borjúbőr és irhaneműek emelendők ki, mint amelyekben nemcsak a helyi szükséglet fedeztetik, de még kivitt is eszközölnék. A csizmadiaipar fejlett és virágzó. A kocsikészítés és kerekes munka szintén figyelemre méltó. Orgona-készítés kitűnő. Székelyudvarhelyen a cipészeti és csizmadiaipar fejlett nagyobb tökélyre és örvend virágzó üzletnek. Sepsiszentgyörgyön a kerekes- és kovácsipar nevezetes. Innen évenként legalább 150-200 darab teljesen felszerelt vastengelyű közönséges szekeret (kocsit) visznek be Oláhországba. Darabját helyben 60-80 forinttal fizetik. A kovácsmesterek között vannak olyan kiváló tehetségek, akik kitűnő revolvert, vadászfegyvert, kitüntetésben részesült műzarakat és gépeket állítanak elő.”²³³ Kézdivásárhelyen különösen kiemeli „a fehér és fekete tímárok közül különösen a kecskebőröket készítő kordoványosokat, a Romániába élénk kivitt őrű csizmadiákat, kiknek készítményeik jó varrás, csinos forma és olcsóság tekintetében egyaránt figyelemre méltók.” Egy bizottság dicséretre méltónak tartotta itt a „degettes bőrneműk” készítését, az asztalosmunkákat, a szűcsárukat, a rézöntő műhelyből kikerült termékeket, a lakatos munkákat, fésűket, a nyergeket, és általában a szíjgyártó munkákat.²³⁴ A fenti felsorolásban alig találunk a modern iparra utaló nyomot, a legtöbb a hagyományos, évszázadok óta művelt mesterség és termék. Emellett néhány helyen a hagyományos háziipari termékeket is gyártották: Gyergyószentmiklós a fafeldolgozásról, Székelykeresztúr a szitakészítésről nevezetes.

Nagyon nagy volt azoknak a mesterembereknek az aránya, akik csak időlegesen gyakorolták mesterségüket, különösen Székelyudvarhelyen és Kézdivásárhelyen. Udvarhelyen például 60 csizmadia gyakorolta állandóan a mesterségét, míg 120 csak időlegesen.

Kézdivásárhelyen ez az arány a csizmadiák esetében 62:58 volt, a szűcsöknél 9:24, a fazekasok esetében 7:16, a mészárosoknál 12:22.²³⁵ Az utóbbi csoport valószínűleg ugyanúgy mezőgazdaságból egészítette ki a jövedelmét, mint a korábbi évszázadokban, amikor a rizikó csökkentésének, a kézműves családok létbiztonsága növelésének ez volt az egyik bejáratott útja. Tehát még a konjunktúra idejében is túl szűk volt ahhoz a piac, hogy egész évben eltartsa a mesterek túlnyomó többségét.

A fenti adatokat érdekes összehasonlítani egy 1868-ban – még a régi módszerekkel készült – kimutatással, amelynek adatai néhány város esetében ránkmaradtak, és amely csak a hagyományos mesterségeket sorolja fel. Ami első pillantásra szembeötlő, az a kézművesek jóval alacsonyabb száma, mint amit az 1870-es népszámlálás kimutat. 1868-ban Marosvásárhelyen 820 iparost írtak össze (ez az 1870-es adatok 65,8%-a), Sepsiszentgyörgyön 173-at (az 1870-es adatok 72,7%-a), Illyefalván 16-ot, Székelykeresztúron 60-at.²³⁶ Eszerint a helyzet nem változott volna 1836 óta, sőt egyes helyeken, pl. Marosvásárhelyen még csökkent volna az iparosok száma. Mivel itt valószínűleg csak a céhes iparosokat írták össze, ez csak a céhes ipar elmélyülő válságát mutatja. Ha az iparágak közti megoszlást nézzük, ez is – az összeírás szerint – változatlan maradt volna 1836 óta.

Mivel az 1868-as kimutatásban név szerint szerepelnek az iparosok, végezhetünk egy felszínes névelemzést is. Marosvásárhelyen az iparosok között nagyon soknak a neve árul el idegen, elsősorban német származást, de bőven találunk a Monarchia más népeinek köréből is: cseh, szlovák, lengyel stb. eredetű neveket, a kőművesek között még zsidókat is. Német nevű a cipészek körében volt legtöbb (ami ismerve a céh történetét, nem is meglepő), valamint a szabók és nyergesek között – ez utóbbi céhet is német mesterek szervezték újjá a 18. században –; az egyéb eredetű nevek megoszlottak a szabók, kéményseprők, bádigosok, szobafestők, aranyművesek között, de néhányat a csizmadiák között is találunk. A kordoványosok között sok a román nevű, ami megint csak a céh

történetével függ össze. Marosvásárhely, mint a Székelyföld legfontosabb ipari központja természetes módon idegen mestereket is vonzott, akik jelentős szerepet játszottak az ipar fejlesztésében, sőt egyes iparágakat ők honosítottak meg. Ez más városok esetében is megfigyelhető, bár jóval szerényebb mértékben.

A gyáripar 1870-ben még gyerekcipőben járt. A nagyon kevés gyár közül néhány nem is a városokban működött, pl. az üveghuták vagy a parajdi gyufagyár. A legelterjedtebbek a szeszgyárak voltak, főleg Marosvásárhelyen és Kézdivásárhelyen. Kézdivásárhelyen 12 szeszgyár működött; a termelés és az utána fizetett adó tekintetében ezzel Szeged után a második helyet foglalta el a magyarországi városok sorában. Országos viszonylatban a szeszgyárak átlag 731 Ft adót fizettek, ezzel szemben a kézdivásárhelyiek adója 3 ezer Ft fölött volt. Ez utóbbiak havonta 6-7 ezer mázsa kukoricát és rozsot dolgoztak fel és átlag 6 emberrel dolgoztak. A melléktermékek hasznosítására állattartással – marha- és disznóhízlalással – is foglalkoztak, és mellettük vágóhíd működött.²³⁷ A szeszgyárak általában zsidó vállalkozók kezén voltak, ez alól csak Kézdivásárhely képezett kivételt. A székelyföldi városokban elsősorban ezek a szeszgyárak nyújtották a kezdeti tőkefelhalmozás lehetőségét. Érdekes viszont, hogy a székelyföldi viszonylatban jelentős kézdivásárhelyi szeszfőzdék ennek ellenére sem váltak egy később kialakuló gyáripar vagy valamilyen más jövedelmező vállalkozás alapjává, hanem végig megmaradtak a hagyományos keretek között. Marosvásárhelyen a szeszgyárak mellett még működött egy sörgyár, valamint egy téglá- és cserépgyár.

Ipartársulatok és ipartestületek

Mint már fennebb láttuk, a céhrendszer bomlási folyamata már az 1848-as forradalom előtt megkezdődött, ez mélyült el az 1848-at követő átmeneti szakaszban, míg végül az 1872:VIII. tc. hivatalosan is megszüntette a céheket. A székelyföldi városokban azonban, ahol a 19. század a céhek virágkorát jelentette, ezeket ténylegesen

nem számolták fel, hanem tovább működtek az *ipartársulatok*²³⁸ „fedőneve” alatt, még ha kiváltságaik elvesztése érzékeny veszteséget is jelentett, és meg kellett küzdeniük a szabad verseny kihívásaival.

1878-ban a következő ipartársulatok működtek a Székelyföldön:²³⁹

Helység	Társ. száma	Tagok száma	Tőke (Ft)
Marosvásárhely	20	572	2.835
Sepsiszentgyörgy	5	230	2.689
Kézdivásárhely	13	313	5.011
Csíksereda	2	86	752
Székelyudvarhely	13	578	37.064
Székelykeresztúr	2	80	300
Összesen	55	1.859	48.654

Megfigyelhető, hogy a társulatok száma nagyjából megegyezik a volt céhek számával, bár alakultak társulatok Csíkseredában és Székelykeresztúron is, ahol nem működtek az előző időszakban céhek. Az udvarhelyiek kivételével a társulatok tőkéje jelentéktelen volt. 1891-ben Marosvásárhelyen újabb 3 társulatot találunk, tehát számuk 23-ra nőtt. Mindenhol a legtekintélyesebbek és egyben a legnépesebbek a csizmadiatársulatok voltak (Marosvásárhelyen 300 tagjuk volt, Kézdivásárhelyen 180, Székelyudvarhelyen 165, Sepsiszentgyörgyön 118).

A céhek átalakulása ipartársulatokká nem ment egyik napról a másikra. Székelyudvarhelyen 1875-ben az összes céh egyszerre alakult át, Marosvásárhelyen ez a folyamat jobban elhúzódott: a köteles társulat 1880-ban, a mészáros 1888-ban alakult meg; Kézdivásárhelyen hasonlóképpen a csizmadiák 1887-ben, a szabók 1878-ban szerveződtek társulatba.²⁴⁰ Sepsiszentgyörgyön a céheket feloszlató törvény megjelenése után, 1872 decemberében a városi tanács elrendelte újjászervezésüket. A következő év elején a céhek helyébe létrejött a vegyes ipartársulat, a volt szabó- és

takácscéh, illetve az asztalos- és lakatoscéh részvételével, amelyhez csatlakoztak az építők, ácsok és kőművesek is.²⁴¹ A folyamat 1874-ben zárult le, amikor megalakult az öt ipartársulat, a régebbi céhek utódai.

Újabb problémát jelentett az *ipartestületek* létrehozása az 1884. évi ipartörvény alapján. A nagyobb központokban nem is alakultak ilyen testületek, a volt céhek továbbéléseként létező ipartestületek között létező rivalitás és kölcsönös gyanakvás miatt, hiszen ezek féltékenyen őrködtek vagyonuk és hagyományaik fölött. Éppen ezért ipartestületek csak ott jöttek létre, ahol hiányoztak a céhes hagyományok: Gyergyószentmiklóson (1885) és Székelykeresztúron (1890).²⁴² Az ipartestületek szervezése különben az egész Magyarországon lassan haladt: 1896-ban is még mindössze 308 működött, s több megyében és nagyobb városban egyáltalán nem volt ilyen.²⁴³

1912-re sem sokat változott a helyzet, elsősorban a mindenhol legerősebb ipartársulat, a csizmadiák ellenállása miatt, mivel ezek lévén egyúttal a legnépesebbek is, nem sikerült az iparosok 2/3-ának beleegyezését megszerezni, ahogy a törvény előírta. A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara 1906-os jelentése egyértelműen a csizmadiákra hárítja a felelősséget, eszerint a többi szakmák képviselői hajlandók lettek volna a szövetkezésre.²⁴⁴ Sepsiszentgyörgyön a századfordulón többször is kísérlet történt egy ipartestület létrehozására. Ez bár megalakult, működni nem tudott. A polgármester ekként számolt be a történetekről: „1898-ban az ipartestület tevékenysége szünetelt. Az elnökség és az előljáróság a csizmadia és tímár iparosok testület-ellenes magatartása miatt lemondott, ugyanez okból az új elnökség és előljáróság sem volt megválasztható. (...) A testületnek újabb tevékenységre való serkentése és fölfrissítése, a csizmadiák és tímárok maradi maguktartása miatt (kik a régi céhrendszer hívei) nem sikerülvén, a törekvő iparosok nem élvezhették a testületi intézmény jótéteményeit. Az iparhatóság többszöri békéltető közbelépése sem használt semmit.”²⁴⁵ A helyzet később sem javult, ezért a működésre képtelen testület feloszlott. Ipartestületek továbbra is csak olyan

kisebb helységekben alakultak meg, ahol a 19. század első felében nem működtek céhek: Gyergyószentmiklóson, Székelykeresztúron, Csíkszeredában, Nyárádszeredában, Kovásznán és Ditróban.²⁴⁶ A helyzet nem csak a Székelyföldre jellemző, máshol is előfordultak hasonló jelenségek, de talán itt ragadható meg a legjobban egy kistrégió szintjén, itt zavarta meg a legkevésbé a modern ipar párhuzamos jelenléte.

A vámháború következményei

A kézműves ipar tehát továbbra is a régi kerékvágásban haladt, és egyelőre a hagyományos kézműves központok – elsősorban Kézdivásárhely – további sikereket könyvelhettek el a román piac meghódításában, az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között 1875-ben megkötött kereskedelmi szerződés által is támogatva. Ebben szerepet játszott az is, amit egy kortárs így fogalmazott meg: még azok is „a kevesebb képzettséget igénylő romániai fogyasztás számára kezdtek dolgozni, akik addig gyártmányaikkal a helyi keresletet fedezték”.²⁴⁷ A korabeli sajtó gyakran hangzott a székely ipar „keleti misszióját”, 1880-ban is még így írtak: Ki hinné Budapesten, ahol csak bécsi és prágai cipőben járunk, hogy a kézdivásárhelyi ipar meghódította Romániát, utat tör magának Bulgáriában és elér Sulinánál a Fekete tengerig!²⁴⁸

Ezt az ígéretes fejlődést szakította meg a Romániával 1886-ban megkezdődött vámháború, amely végzetes csapást jelentett a térség iparára nézve. Az 1875-ben megkötött kereskedelmi egyezmény lejártakor ugyanis Románia – saját ipara védelmében – ezt nem hosszabbította meg. Válaszul a monarchia nagyon magas (30%-os) vámot vetett ki a román árukra. Az ún. „vámháború” a két ország között 1886-tól 1893-ig tartott.²⁴⁹ Az állam igyekezett segítséget nyújtani – vasútépítések, állami megrendelések, kedvező tarifák kialakítása, adókedvezmények stb. révén –, de a liberális gazdaságpolitika határai meglehetősen szűkre szabottak voltak, és messze alatta maradtak a régió elvárásainak. A hanyatlás folya-

mata, amelyet még jobban mélyített az olcsó osztrák és cseh gyári termékek konkurenciája, ennek ellenére feltartóztathatatlannak volt. Ezen nem segített már a vámháború megszűnte sem, hiszen a székelyföldi kézműipar 1893 után sem tudta visszahódítani többé a román piacot.²⁵⁰

A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara – amelyet szintén a „székely megyék” fejlődésének elősegítése céljából hoztak létre – 1891. évi jelentésében a gazdasági elmaradottság okai között első helyen a Romániával folyó vámháborút említi, a rossz közlekedési viszonyok és az Ausztriával fennálló vámunió mellett. A legfőbb bajnak a városok hanyatlását tekintették: „Ama jelentőségénél fogva, mellyel a városok az újkori gazdasági életben általában bírnak s ama nagy nemzeti hivatásra való tekintettel is, mely a városokra hazai viszonyaink között különösen vár, a székely városok lassú emelkedése a létező gazdasági bajok egyik legaggasztóbb tünetének tekinthető”.²⁵¹ A következő évi jelentésükben ezt írták: „Székelyudvarhely és Kézdivásárhely városokban, melyeknek iparára Románia elzárkózása végzetes volt, az iparos-osztály helyzete valósággal kétségbeesítő. A tömeges nyomornak oly meg-rázó képét, mint aminőt e két kis vidéki városokban kisiparosaink szánandó helyzete nyújt, csak a világvárosok külső részeiben lehet, válságos időkben, föltalálni. De a kamarai kerület többi városaiban sem sokkal kedvezőbb a kisiparosok helyzete.”²⁵² A valóban siralmas helyzetet sötét színekkel ecsetelték, a kor szokása szerint némi költői túlzással elegyítve: felemlítették, hogy egyes mesterségek eltűnőfélben vannak, és jellemző példaként hozták fel, hogy egy iskolaszolgai állásra több független mesterember is jelentkezett, közülük egy ipartársulati elnök is. A kézdivásárhelyi kalaposok, amelyek azelőtt főleg romániai exportra dolgoztak, vagy a marosvásárhelyi és udvarhelyi fazekasok már nem vettek fel inasokat, tehát mesterségüknek nem volt folytatója. Sőt az udvarhelyi fazekasok többsége, akiknek áruit majdnem teljes mennyiségben Romániába szállították az erre szakosodott kereskedők, a vámháború következtében abbahagyta mesterségét. Az udvarhelyi,

kézdivásárhelyi és sepsiszentgyörgyi kovácsok szintén a vámháború szenvedő alanyai voltak. „Sepsiszentgyörgyön – írták – oly számosan vannak a kovács- és kerekes-mesterek, hogy négyszer annyi lakóval bíró városnak is eleget tudnának tenni. Ez iparosok a román vámháború előtt készítettek évenként kb. 1200 szekeret és azt Romániába szállították, de a vámháború következtében keresetüktől elestek.”²⁵³ A legsúlyosabban talán mégis a legnépesebb iparágakat érintették a negatív következmények, elsősorban a bőrípárt. 1891-ben a Kamara területén 1.040 csizmadia, 319 cipész és 268 tímár működött, de az utóbbiak hamarosan majdnem teljesen eltűntek a vámháború, valamint az olcsó osztrák ipari áruk versenyének következtében. Az iparosok közül sokan éppen Romániába vándoroltak ki, vagy mezőgazdaságból próbáltak megélni, illetve napszámosok lettek. A kivándorlás okairól szólva a jelentés felhívja a figyelmet, hogy ezt nem a Székelyföld „túlfejlettségében” vagy túlnépesedésében kell keresnünk, hanem a nyomorban, hogy ezek az iparosok már nem tudnak megélni a szülőföldükön. A helyi közvélemény úgy tudta, hogy a kivándorolt iparosok „megteremtették Románia iparát”.²⁵⁴ A hanyatlás a demográfiai mutatókban is kifejeződött. A leginkább érintett Kézdivásárhely lakossága pl. az 1881. évi 5.183-ról 10 év alatt 4.700-ra csökkent.²⁵⁵

A fennmaradó iparosok majdhogynem középkori viszonyok között gyakorolták mesterségüket, a vásárolás továbbra is a mindennapjaikhoz tartozott, bár ez egyre kevésbé volt kifizetődő.²⁵⁶ Az 1890-es évekig a marosvásárhelyi csütörtöki hetivásárokon és az országos vásárokon „egyes arany- és ezüstművesek kirakodó sátrakban árulták a vásáros falusi székelyek számára készítményeiket a piaci kút közelében”, fülbevalókat, ezüst gyűrűket stb.²⁵⁷ Az iparkamarai jelentésben a század végén még ez áll: „A kamara kerületéhez tartozó székely vármegyék ipari viszonyai sokkal inkább megmaradtak a régi állapotokban, mint az a magyar birodalom egyéb részeiben tapasztalható.”²⁵⁸

Évente ugyanazok a panaszok ismétlődtek és ugyanazokat a megoldási javaslatokat szorgalmazták: vasútépítést, kedvező zóna-

tarifák alkalmazását, kereskedelmi egyezmény megkötését Romániával, a vámunió felbontását Ausztriával, a szakoktatás fejlesztését, kedvező hitelek biztosítását stb.

Az állam tett ugyan néhány gesztust. A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamarát különben éppen abból a célból hozták létre 1890-ben, hogy a Székelyföld elmaradottságán, hátrányos helyzetén próbáljanak enyhíteni, a székelyek tömeges méretű kivándorlását megfékezni. Ez politikai szempontból is jelképes tettek számított, hiszen a csaknem színmagyar székely vármegyékben, a „magyar állam előretolt bástyaiban” is szükség volt „gazdag és művelt városokra, hol az ipar és kereskedelem megsokszorozza a föld kincseinek értékét. Városokra, melyekben összpontosuljon a jólét és műveltség, hogy a magyar szellem hatalmas fejlődése a központokból sugározza ki éltető fényét és melegét. Mert egyedül a városokból kiáramló műveltség ébresztheti föl a föld népében a szunnyadozó tehetségeket, ragadhatja ki a végpusztulás örvényéből, edzheti meg a változott idő küzdelmeire. Az új kor gazdasági fegyvereit kell a szívós és ügyes népnek a kezébe adni s biztosra vehetjük, hogy a reá váró nagy hivatást a jövőben épp oly fényesen fogja betölteni, mint az elmúlt századok viharai közepett.”²⁵⁹ A szép frázisok azonban papíron maradtak, és a gyakorlatban nagyon kevés konkrét lépés történt a helyzet javítására. Ezek közül ipartámogatás terén a legjelentősebb a sepsiszentgyörgyi dohánygyár megalapítása volt.

1902-ben összehívták a tusnádi kongresszust a „székely kérdés” megoldására, sőt egy ún. „székely akciót” is beindítottak, de csekély eredménnyel, és az is inkább a mezőgazdaságban és a szakoktatás terén volt látható. Barabás Endre felsorolta a századfordulón elért vívmányokat, de bizony elég szerény a lista: 18 iparos ingyen gépeket kapott, 1892-ben a Székely Egylet megalapította Marosvásárhelyen a Székelyföldi Iparmúzeumot 50 ezer korona állami támogatással, de itt is megjegyzi, hogy „gyűjteményei rendszertelenek és elavultak, ipari célt egyáltalában nem szolgálnak”, fenntartása az addigi módon céltalan. Úgyszintén

Marosvásárhelyen 1900-ben létrehoztak egy Ipari Hitelszövetkezetet 8.800 korona államsegéllyel és 169 taggal.²⁶⁰

A hanyatlás alig vagy egyáltalán nem volt érezhető a Székelyföld legfejlettebb városában, Marosvásárhelyen, amely a közigazgatási átszervezés nyomán törvényhatósági jogú város lett. Ennek, valamint a két másik kézműves központ hanyatlásának következtében még jobban megnőtték a különbségek, Marosvásárhely még inkább kiemelkedett a többi székelyföldi város sorából. Itt a 19. század utolsó évtizedében lendületesen fejlődtek bizonyos iparágak, így a téglagyártás (1890–1900 között 116%-kal), a fűrészáru gyártása (125%), és növekedett az iparosok száma: a molnárok 175%-kal, a kőművesek 57%-kal, a lakatosok 82%-kal, az asztalosok 32%-kal, bár hozzá kell tennünk, hogy 1900-ban csak ez utóbbiak fordultak elő nagyobb számban (233); ezzel szemben csökkent a fazekasok, ácsok és szeszfőzők száma.²⁶¹ A 20. század elején, 1907-ben a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara a támogatandó mesterségek között felsorolta Marosvásárhelyen a lakatosokat, szekérvácsokat, asztalosokat, kályhásokat, bádogosokat, tímárokat, ácsokat, mészárosokat, kalaposokat (ez utóbbiakat Gyergyószentmiklóson is), Székelyudvarhelyen a fazekasokat, takácsokat, kőfaragókat (ez utóbbiakat Marosvásárhelyen és Gyergyószentmiklóson is), esztergályosokat (Kézdivásárhelyen is), Kézdivásárhelyen a kádárokat, Székelykeresztúron pedig a szitakészítőket. Marosvásárhelyen ekkor 65-féle mesterséget gyakoroltak, Székelyudvarhelyen 55-öt, Gyergyószentmiklóson 27-et, Kézdivásárhelyen 22-t, Sepsiszentgyörgyön és Székelykeresztúron 17-et, Csíkszeredában 13-at. Ezek Marosvásárhely és Székelyudvarhely és részben Gyergyószentmiklós kivételével általában a hagyományos, a század elején is művelt mesterségek voltak. A „legurbánusabb” mesterségeket is a két első városban találjuk: fodrásznő, cukrász, esernyőjavító, fényképész, szobafestő, könyvkötő, zongorahangoló stb.²⁶²

További vizsgálatot igénylő kérdés a vámháború hatásainak alapos elemzése: mennyiben késleltette a kézműipar hanyatlását a romániai piac „meghódítása” és ténylegesen mekkora veszteség érte az iparosokat? Mennyi volt a túlzás a korabeli vészharang kongatásban? Mennyire tudták pótolni az iparosok a kieső piacot és milyen mértékben tudták visszahódítani a helyi piacot? Hiszen

a századfordulón már így írtak Háromszék iparáról: „Azoknak pedig, akik itthon maradva arra törekedtek, hogy iparuk fejlesztésében a modernebb ízlésnek megfelelő gyártmányokat készítsenek s ezzel a helyi és hazai fogyasztást megnyerjék, kétségbeesett küzdelmet kellett kifejteniök csak a megélhetésért. (...) És dacára mindezeknek, iparunk a megsemmisülésből föltámadott, halad és fejlődik, amennyiben ezt a gyári ipar versenye s az adott viszonyok lehetővé teszik.”²⁶³

A gyáripar megjelenése

A hanyatlófélben levő kézművesipar mellett fokozatosan megjelent a gyáripar is. Egyed Ákos kutatásai mutatják, hogy a gyáripar fejlődése Erdélyben is egyenesen arányos a városi népesség számának növekedésével, és nagy hatással volt a városfejlődésre.²⁶⁴ A gyáripar főképp az élelmiszeripar és fafeldolgozás területén fejlődött.

1891-ben a legjelentősebb gyárak a következők voltak: Baruch Adolf kőolajfinomítója, Bürger Albert sörgyára, az Első erdélyi gyermekjáték és fadíszműáru-gyár, Farkas Gergely szeszfőzdéje, Farkas Mendel fűrészgyára, Mesticz Mihály és fiai bútorgyára (mind Marosvásárhelyen), Jancsó Mózes és Nagy Tamás²⁶⁵ szeszgyárai Kézdivásárhelyen, az Első székely textilgyár és a Wellenreiter-féle sörgyár Sepsiszentgyörgyön, a Gyarmathy-féle szeszgyár és gőzmalom, valamint az Ugron-féle téglagyár Székelyudvarhelyen.²⁶⁶ Farkas Mendel fűrészgyára példának okáért 80 munkással és 200 lóerős gépekkel dolgozott. Baruch Adolf finomítója 6 munkással évi 7.000 mázsa, Romániából származó kőolajat dolgozott fel.²⁶⁷ Kézdivásárhelyen ekkor 2 nagyobb ipari és 8 mezőgazdasági szeszgyárat soroltak fel. Az általuk fizetett adó összesen több mint 222 ezer Ft-ra rúgott, messze megelőzve a többi városokat (Marosvásárhelyen Farkas Gergely több mint 70 ezer Ft-ot fizetett). A székelyföldi szeszgyárak által fizetett adó több mint egyharmadát Kézdivásárhelyen fizették. 1891-ben bővült ki a sepsiszentgyörgyi textilgyár két kisebb műhely egyesüléséből. Ezen kívül csak néhány kisebb műhely működött, közöttük 11 nyomda.²⁶⁸ Az 1870-ben megnyitott Gregus János-féle barnaszénbánya

ugyanis hamarosan bebukott a szén gyengébb minősége és a közlekedés megoldatlansága miatt.²⁶⁹

A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 1901-ban javaslatot terjesztett elő a Székelyföld iparfejlesztésére, és ebből az alkalomból egy újabb kimutatás készült a fontosabb ipari létesítményekről. Csíkszeredában jelen voltak a kézműipar különböző ágai, de csak egyetlen jelentősebb lakatosműhely működött, a Kamara itt egy posztó- és egy bőrgyár felállítását javasolta. Gyergyószentmiklós e téren fejlettebb volt, különösen a fafeldolgozás jelentőségét hangsúlyozta a jelentés, és javasolták egy lengyár létesítését. Sepsiszentgyörgyről megemlítették a textil-, dohány- és posztógyárat, és kívánatosnak tartották egy szeggyár alapítását. A jelentés – Kézdivásárhelyről szólva – megemlíti, hogy Háromszék kézműves központja volt egykor, de a vámháború következtében lehanyaglott; az egykor oly virágzó mesterségek, mint a szabók, szücsök, kalaposok, cipészek, tímárok, lakatosok, kovácsok, bádgosok, fazekasok a román piac számára dolgoztak, most azonban csak a fafeldolgozás prosperál. Mint követendő példát említették Czibalmos Ferenc asztalosműhelyét, amely 18 segéddel és 12 inassal dolgozott, és amely az 1900. évi párizsi világkiállításon is hírnevet vívott ki magának, még Algírból is megrendelőket vonzva. Javasolták Czibalmos műhelyének a támogatását és egy lenfonó létesítését. Székelyudvarhelyen a kisipar szintén hanyatlófélben volt: a fazekasok közül 17-en Romániába vándoroltak ki. Csak a cipészek képezték némileg kivételt, ők tudták úgy-ahogy felvenni a versenyt az osztrák áruk dömpingjével – ahogy egy politikai oldalvágással erre felhívták a figyelmünket a kötet szerkesztői –, itt 1898-ban 3 cipész létrehozott egy műhelyt, amelyben három évvel később már 28 segéd és 3 inas dolgozott. A tímár mesterség hagyományaira való hivatkozással, mint amely a Székelyföldön a leghíresebb volt, egy bőrgyár felállítását javasolták. Székelykeresztúr, bár csak jelentéktelen kézműves központ volt, mégis Udvarhely megyében a második helyen állt. Ennek ellenére inkább csak a székelyudvarhelyi és segesvári kézműveseknek képezte a felvevő piacát. Tervekben azonban nem volt hiány: a fafeldolgozás területén dolgozó mesterek egy kaptafakészítő műhelyt akartak felállítani, és szóba került egy kötőde és egy papírgyár alapítása is, de e két utóbbi terv nem élvezte a Kamara jóváhagyását. Marosvásárhelyen a hagyományos kézműipar majd minden ágát gyakorolták, de a Kamara véleménye szerint ezek hanyatlásnak indultak az osztrák gyáripari termékek konkurenciája miatt.

Állami támogatást mindössze két gyár kért: egy festőde és a játékgyár. A Kamara szükségesnek tartotta még a cukorgyár bővítését, egy keményítőgyár, valamint egy gyapjú- és lenfonoda és szövőde alapítását, de elvetendőnek egy bőrgyár létrehozását. Nyáradszeredában mindössze 25 kézműves és 3 legény működött. A község lakói főként mezőgazdaságból éltek, terményeiket a marosvásárhelyi piacon értékesítették, és innen szereztek be a kézműves termékeket. Itt mindössze egy asztalos- és kádárműhely létesítését javasolták az iskola mellett.²⁷⁰ De még ezekből a viszonylag szerény tervekben sem valósult meg jóformán semmi.

De hogy országos összehasonlításban még *Marosvásárhely* sem volt igazán jelentős ipari központ, az abból is kiderül, hogy 1903-ban a Székelyföld 129 gyárából csupán 14 működött itt. Ezek közül 6-nak volt több mint 20 alkalmazottja.²⁷¹ Körvonalazódott azért egy ipari negyed is (Meggyesfalva), ahol a szesz-, a téglá-, a likőr-, a kályhagyár és más kisebb létesítmények működtek.²⁷²

A város legrégebbi gyárát, a téglagyárat Reich Károly alapította 1857-ben, Angliából hozatott modern gépekkel. Itt időszakosan 60-100 munkás dolgozott. A városnak ezen kívül volt egy saját téglagyára is, amely évi 5 millió téglát állított elő. A Bernády-éra nagy építkezései kedvező konjunktúrát teremtettek, így csupán 1911-ben 3 új téglagyárat létesítettek.²⁷³ Egy másik nagyobb üzemet Mestitz Mihály alapított 1869-ben, majd ezt tovább bővítették 1885-ben. A Mestitz-féle bútorgyár a 19. század végén közel 100 munkást foglalkoztatott, és főképp a román és bolgár piacra dolgozott. A fafeldolgozás amúgy is az egyik „sikerágazatnak” számított a térségben. A legnagyobb fűrészüzem Farkas Mendel tulajdonában volt. A 19. század utolsó évtizedeiben virágzott a szeszfőzés is. A Baruch Jeremiás által 1874-ben alapított szeszgyárban működött az első, Erdélyben készült gőzgép. Az 1882-es tűzvész után a gyár hamar újjáépült. 1875-ben egy újabb szesz- és sörgyárat alapítottak, ez 1893-ban Bürger Adolf tulajdonába került. A kőolajfinomítót 1881-ben alapították, de miután leégett, 1886-ban Baruch Adolf vette át, aki már egy sörgyár és egy malom tulajdonosa volt. A cukorgyár 1893-ban épült, és a századfordulón mintegy 250 alkalmazottat foglalkoztatott.²⁷⁴

A 19. század utolsó évtizedében különben Marosvásárhelyen a legmagasabb fejlődési ütemet a következő ágazatok érték el: gépipar (133%),

vegyipar (93%), élelmiszeripar (67%), nyomdászat (60%), bár hozzá kell tenni, hogy az élelmiszeripar kivételével itt abszolút számokban kifejezve nagyon alacsony volt a foglalkoztatottak száma. A hagyományosan legnagyobb létszámú iparágban, a ruházat és lábbeli előállítás terén a növekedés mindössze 5%-os volt, míg a bőripar, kőzetkezelés és szállodaipar területén visszaesés volt tapasztalható.²⁷⁵

Sepsiszentgyörgyön a nagyobb vállalatok közül a 19. század közepén jött létre egy gőzgépet üzemeltető szeszgyár 1853-ban, Wellenreiter János sörgyára 1857-ben és egy 1861-ben alapított kalapgyár, amelyet 1885-ben kibővítettek Kiss és Nagy Első Székely Kalapgyár néven. A gyárnak sikerült állami megrendeléshez jutnia, 1887-től a csendőrségnek szállított kalapokat. Bedolgozói révén több szentgyörgyi nőnek biztosított keresetet. A 20. század elején modernizálták az Első Székely Posztógyárat is.

A legjelentősebbek azonban a textil- és dohánygyárak voltak. A textilgyár 1879-ben 20 munkással kezdte meg működését. Ősének a Háromszéki Háziipari Egyesület által létrehozott tanműhelyt szokták tekinteni. Kezdetben főleg háziipari bedolgozókkal végeztették a munkát. 1891-ben a Kereskedelmi Minisztérium hathatós támogatásával két kis tőkeerejű és kezdetleges gépekkel felszerelt műhely egyesült egy 80 ezer Ft alaptőkével rendelkező nagyobb gyárrá. Ebben a Magyar Ipari és Kereskedelmi Banknak is volt érdekeltsége: 20 ezer Ft összegben vásároltak részvényeket.²⁷⁶ A gyár termékeit elsősorban Erdélyben és Romániában értékesítették. 1907-ben bevezették az elektromos áramot. Az első világháború kitörésekor a gyár – a 431 rendes alkalmazott mellett – még kb. 500 bedolgozónak nyújtott munkát. Hegedűs Sándor kereskedelemügyi miniszter tett ígéretet a városban 1900-ban tett látogatása alkalmával, hogy annak, aki otthon akar dolgozni a minisztérium 500 darab szövőszéket fog kiosztani a város és a megye területén.²⁷⁷ A gyár 1905-től a falusi bedolgozók között kiosztotta az 500 szövőszéket, falvaként 5-20-at. A felsőháromszéki Felsőcsernátonban például, ahonnan jelentős számú bedolgozó volt, Virág János szövőmester szervezte be és irányította azokat. Virág maga 1893-ban került a gyárba takácsként. Ő és a hozzá hasonló szövőmesterek osztották ki az anyagot, szervezték a munkát, végezték a kifizetéseket, tartották a kapcsolatot a gyár vezetőségével. A bedolgozási rendszer 1916-ban megszűnt. Az idejétmúlt szövőszékek azonban az illető bedolgozók tulajdonában maradtak és ezeken még jó ideig szőttek helyi megrendelésre vagy a kézdivásárhelyi

vásárookra abroszt, ágytakarót, lepedőt stb.²⁷⁸ A dohánygyár egyértelműen a Székelyföld ipartámogatásának keretében alakult meg 1897-ben. Kezdetben a polgármesteri hivatal épületében működött, amíg meg nem épült a máig meglévő korszerű gyárépület (1902-1907). Itt is több száz munkás dolgozott: az első világháború előtt 550-600, ami Sepsiszentgyörgy méretéhez viszonyítva mutatja a gyár jelentőségét. A szociális gondoskodás terén is példamutató volt a gyár a környéken: a munkások kötelezően tagjai voltak a munkás betegsegélyező pénztárnak, ingyenes gyógykezelésben és táppénzben részesültek, legalább tízéves munkaviszony esetén nyugdíjra is jogosultak voltak. A városban 1911-ben egy kenyérgyárat is alapítottak.²⁷⁹

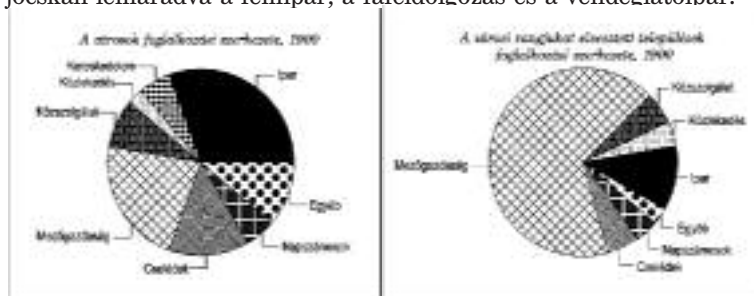
A 19. század végén *Gyergyószentmiklóson* működött: a Cziffra-féle, 1886-ban alapított szeszgyár, Romfeld János sörgyára (1895), egy gőzmalom; Veres és Fülöp, Lötsei Zsigmond és Stein Ármin fűrészgyárai és Urmánzi János 1894-ben alapított gyufagyára. *Csikszeredában* nagyobb üzem csak a Romfeld Félix sörgyára volt.²⁸⁰

Székelykeresztúron a Mezőgazdasági Minisztérium támogatásával 1901-ben egy lengyár létesült, amely a következő évben kezdte meg működését. Ezzel párhuzamosan a lentermesztést is szorgalmazták a környéken úgy, hogy hamarosan több mint ezer hektáron folyt a termesztés. Szezonban – augusztus és november között – a gyár mintegy 200 embernek adott munkát, szezonon kívül ennek felének. Az 1909-es tűzvész követően azonban többé nem sikerült teljesen talpraállniuk, a termelés visszaesett.²⁸¹ *Oláhfalun* mellett – Szentkeresztbányán – Lántzky Sándor öntődéje működött. A gyár termékei – mezőgazdasági és más gépek, kályhák, fogaskerekek stb. – iránt nagy volt a kereslet, 1906-ban például feljegyezték, hogy nem tudnak eleget tenni a keresletnek, annak ellenére, hogy 360 munkással dolgoztak.²⁸² Termékeik a román piacon is kelendőek voltak, azonban az elszigetelt fekvés nagy hátrány volt, a legközelebbi vasútállomás – Székelyudvarhely – 26 km-re feküdt. Ez az egyetlen gyár amúgy sem tudott a városodás jelentős tényezőjévé válni.

Ipar és iparosok a 20. század elején

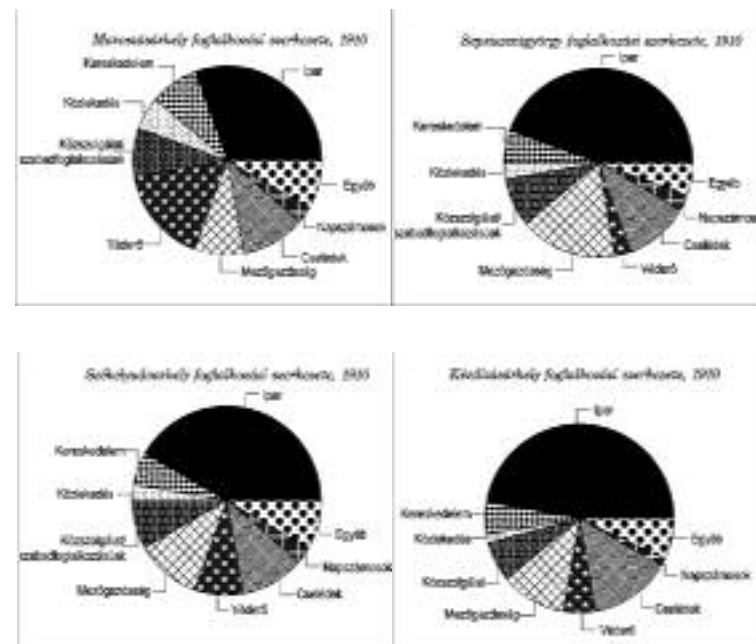
Az 1900. évi népszámlálás adatai jól tükrözik a 19. század utolsó harmadában végbement változásokat. Ekkor a Székelyföld városaiban (beleértve Marosvásárhelyt és Gyergyószentmiklóst is)

a lakosság egyharmada (34,6%-a, a keresők 32%-a) élt az iparból. A városi rangot elvesztett településeknél ez az arány lényegesen kisebb volt.²⁸³ A legtöbben a könnyűiparban – főként a textil- és ruházati iparban – dolgoztak, ezt követte az élelmiszeripar, majd jócskán lemaradva a fémipar, a fafeldolgozás és a vendéglátóipar.²⁸⁴

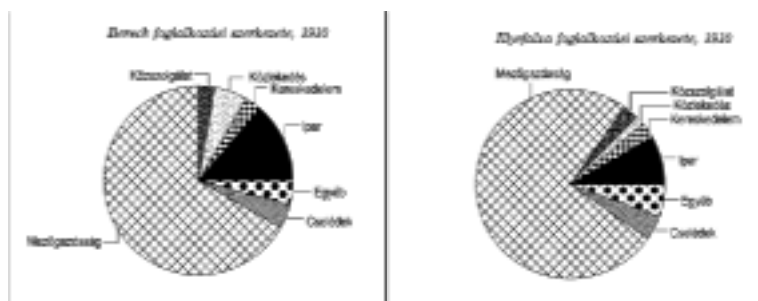
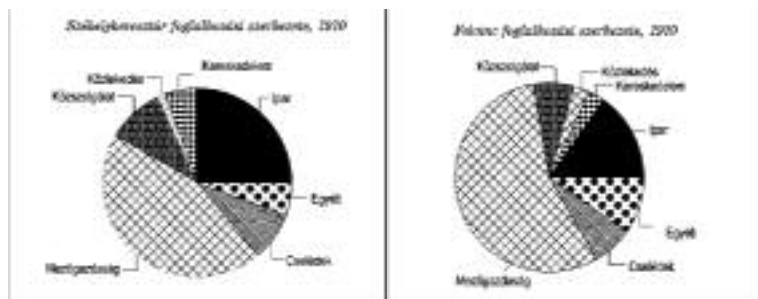
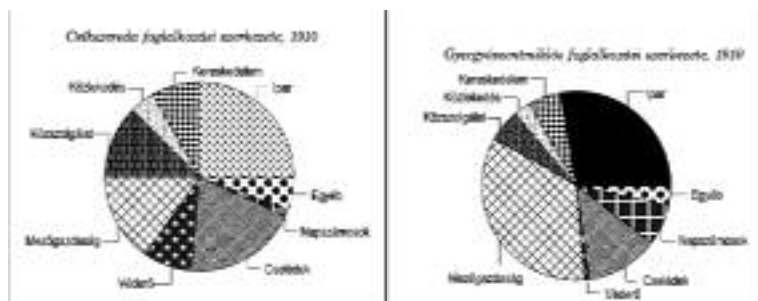

A vállalatok száma a népszámlálási adatok szerint ugyan több száz volt, de túlnyomó többségük – minden város esetében több mint felük – kiegészítő személyzet nélkül dolgozott, azaz önálló, inas és segéd nélkül dolgozó kézművesekről van szó.²⁸⁵ A nagyobb – 20-nál több munkással dolgozó – vállalkozások száma csekély: 6-ot találunk Marosvásárhelyen (az összes vállalkozás 0,4%), 2-t Sepsiszentgyörgyön, 1-1-et Kézdivásárhelyen, Udvarhelyen, Gyergyószentmiklóson, valamint Bereckben, a többi kiváltságát veszített településen és Csíkszeredában pedig egyet sem.

A 20. század első évtizedében a gazdasági konjunktúra a Székelyföldön is éreztette hatását. Ezt mutatják az 1910. évi népszámlálás adatai is. Egy évtized alatt az iparban foglalkoztatottak aránya Kézdivásárhelyen alig változott, Marosvásárhelyen és Csíkszeredában enyhén, míg Sepsiszentgyörgyön (33,4%-ról 45%-ra), Székelyudvarhelyen (34,5%-ról 42,2%-ra) és Gyergyószentmiklóson (21,6%-ról 27,7%-ra) erőteljesen növekedett. Bár a segédmunkások aránya is nőtt, ez még mindig az országos átlag alatt maradt. A „lecsúszott” települések esetében az iparban foglalkoztatottak aránya kisebb, míg az önálló kisiparosok aránya nagyobb volt, mint a városokban.²⁸⁶

A hagyományos kézműipar időszakában a csizmadiák és cipészek voltak a legszámosabban, e mesterségek továbbra is megőrizték vezető helyüket. A ruházati ipart követte az élelmiszeripar, de ennek a jelentősége némileg visszaesett az egy évtizeddel korábbi állapotokhoz képest.²⁸⁷ A faipar kiemelkedő jelentőségű volt Gyergyószentmiklóson, de 10%-nál többen dolgoztak ezen ágazatban Kézdivásárhelyen, Udvarhelyen, Csíkszeredában és Marosvásárhelyen is.²⁸⁸ A fémiparban a legtöbben Csíkszeredában (14,5%) dolgoztak, a többi városban 9% körül mozgott az arányuk; az építőipar Marosvásárhelyen (14,7%, a többi városban 5-7,5%), a vendéglátóipar Csíkszeredában (20,4%, máshol 4,5-8,6% között mozgott), a bőripar Udvarhelyen (5,1%) volt a legfejlettebb. Az ipar és a mezőgazdaság komplementaritása visszaszorulóban volt, legalábbis a népszámlálási adatok szerint: mindössze Kézdivásárhelyen voltak 11% körül azok, akiknél kiegészítő foglalkozás volt az ipar, a többi városban 5% alatt maradt az arányuk.

Ha összehasonlítjuk az 1910-es népszámlálás adatait a tíz évvel korábbi adatokkal, szembejövőek lesznek a változások. A ruházati ipar ugyan, mint láttuk, megőrizte az elsőbbségét, de Kézdivásárhely kivételével mindenhol veszített a jelentőségéből.²⁸⁹ A második helyen álló élelmiszeripar aránya viszont állandó maradt, sőt egyes városokban, mint Sepsiszentgyörgy vagy Kézdivásárhely enyhén növekedett. A feldolgozás bár Gyergyószentmiklóson még mindig különleges helyet töltött be, de az aránya itt is 59%-ról 40%-ra esett vissza; növekedést csak Csíkszereda és Udvarhely esetében tapasztalhatunk. Relatív csökkenést a vendéglátóipar (Csíkszereda kivételével, ahol 13,7%-ról 20,4%-ra növekedett) és a bőripar jelentősége is, a fémipar megőrizte szerepét, míg az építőipar aránya növekedett. Míg a faipar éppen a székelyföldi megyékben érte el a legjobb mutatókat, ez nem tükröződik a városok ipari statisztikájában, mivel a fakitermelés – és részben a feldolgozás is – a különböző erdei ipartelepekhez kötődött. Általában elmondható, hogy az ipar szerkezete kiegyensúlyozottabbá vált, nagyjából megfelelő az ország átlagos ipari struktúrájának. A korabeli „csúcságazatok” (vegyipar, gépgyártás) azonban csak csekély mértékben voltak jelen a Székelyföldön.

A 20. század első évtizedében nőtt a vállalatok száma is, de még mindig a segéd nélkül vagy egy-két segéddel dolgozó kisiparosok képezték a túlnyomó többséget, bár a segéd nélküliek száma csökkent.²⁹⁰ A legalább 20 munkást foglalkoztató vállalatok száma ugyan nőtt, de még így is csekély maradt: 19 Marosvásárhelyen, 4-4 Sepsiszentgyörgyön és Udvarhelyen, 3 Gyergyószentmiklóson, 2 Kézdivásárhelyen, 1 Csíkszeredában és egyetlen egy sem a kiváltságait elvesztett településeken. A vállalatok száma a 20. század első évtizedében a legnagyobb mértékben Sepsiszentgyörgyön nőtt (136,7%-kal), ezt követte Csíkszereda (129,5%-kal) és Udvarhely (121%-kal), a legalacsonyabb fejlődési ütemet Kézdivásárhelyen találjuk (103,2%). Székelykeresztúron, amelynek a legtöbb vállalata volt a „lecsúszott” települések kategóriájában, az 1900–1910-es évtizedben csökkent a bejegyzett cégek száma.

Magyarországon 1900–1910 között a vállalatok száma 13,5%-kal nőtt, de amíg a segéd nélkül dolgozó kis műhelyek esetében a növekedés 9,9%-os volt, addig a 20 munkásnál többet foglalkoztató vállalatoknál 77,6% volt a növekedési ráta. Azonban a városokban még mindig a vállalatok 53,4%-a dolgozott egyetlen segéd nélkül. A székelyföldi városokban is hasonló értékeket találunk, néhol még jobbakat is. Csíkszeredában például egy évtized alatt az egyszemélyes műhelyek aránya 47,5%-ról 36,1%-ra csökkent; azonban a több mint 20 munkást foglalkoztató vállalatok esetében az országos átlagot (2,3%) csak Csíkszereda (2,2%) és Sepsiszentgyörgy (2,5%) érte el.²⁹¹

Ez alatt az egy évtized alatt a gyárripar helyzete is változott. A leglátványosabb fejlődés Marosvásárhelyen tapasztalható, ahol a 35 fontosabb vállalat közül 23-at 1900 után alapítottak, bár a legtöbb munkást foglalkoztató gyárak a régebbiek közül kerültek ki.

A Bürger-féle sörgyárnak 120 alkalmazottja volt, a cukorgyárnak 400 körül, a Mendel-féle fűrészárugyárnak 110, Csiszár Lajos építkezési vállalatának 300 körül, a Bustya Lajosénak mintegy 200. A listán csak egyetlen 1900 után alapított gyár szerepel: Váradi Árpád építkezési vállalatánál kb. 200-an dolgoztak. A többi városban ugyanekkor 100 munkásnál többet a következő üzemek foglalkoztattak: Sepsiszentgyörgyön a dohánygyár és Klinger Henrik szövőgyára (350 állandó és kb. 500 bedolgozó munkást); Székelyudvarhelyen a Fábrián-féle fűrészgyár 150 munkást; Gyergyószentmiklóson szintén egy fűrészárugyár mintegy 600 dolgozót. Kézdivásárhelyen és Csíkszeredában nem találunk nagyobb üzemeket. Kézdivásárhelyen továbbra is működött ugyan 10 szeszgyár és 3 sörgyár, de egyenként csak kb. 20 munkást foglalkoztattak, Csíkszeredában a „legnagyobbak” egy fűrészgyár 20 dolgozóval és egy sörgyár 10 munkással.²⁹²

Az első világháború előtti két évtizedben egyre nagyobb mértékben avatkozott be az állam is az iparfejlesztésbe, ebben az időszakban az állami beruházások tették ki az összes beruházások mintegy 20%-át.²⁹³ Ebből azonban a Székelyföld csak csekély mértékben profitált. Az ipari fejlődés nagyon egyenlőtlenül oszlott meg, ha csak a tágan értelmezett Erdélyt nézzük is. A legiparoso-

dottabbak és a legmagasabb fejlődési mutatókkal azok a városok rendelkeztek, amelyeknek vagy nagy hagyományaik voltak e téren, vagy a kapitalista fejlődés szempontjából kedvező feltételekkel rendelkeztek (esetleg mindkettővel egyszerre), mint például Temesvár, Arad, Nagyvárad, Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben. Marosvásárhely csak a második vonalba tartozott, míg a többi székelyföldi város egy harmadik csoportot alkotott, ahol a gyárripar továbbra is fejletlen maradt.²⁹⁴

A 19. század végén és a 20. század elején egy új társadalmi réteg jelent meg e városokban is – igaz egyelőre csak kis számban és főképp Marosvásárhelyen, illetve kisebb mértékben Sepsiszentgyörgyön –: az *ipari munkásság*. Braun Róbert 1908-ban szociológiai felmérést végzett a marosvásárhelyi munkások körében. Ekkor 865 ipari munkást talált, közülük mintegy 250 kőművest, 170 ácsot, 150 asztalost, 120 fémiparban dolgozót, 50 cipészt, 40 szabót, 30 nyomdászt, 29 szobafestőt, 26 borbélyt. Számuk nem volt állandó, télen többen voltak, és a megelőző években főleg a környékbeli falvakból beköltöztek gyarapították elég jelentős mértékben az ipari munkások sorát. A falusi származás elsősorban a kőművesekre volt jellemző, de a többi munkás jelentős része is faluról származott. A legmagasabb bért a fémiparban dolgozók és a nyomdászok kapták, a legalacsonyabbat a cipészek és az ácsok, de általában a fizetések nem biztosítottak tisztességes életkörülményeket.²⁹⁵ Hogy mégis megfigyelhető a városra való áramlás, annak oka egyrészt az ún. „székely kérdésben” rejlik, másrészt városban a bérek magasabbak voltak, például a napszámosok bére mintegy 30%-kal volt magasabb, mint falun.²⁹⁶

Az ipari munkások, akárcsak a kézművesek létrehozták saját szakmai, kulturális és önszegélyező egyesületeiket. A marosvásárhelyi munkások önszegélyező egyesülete 1868-ban jött létre, Gyergyószentmiklóson 1876-ban, Székelyudvarhelyen 1878-ban. Marosvásárhelyen 1885-ben lezajlott az első sztrájk is, amikor a helyi kőolajfinomító 8, Csehországból hozott munkása a szerződés be nem tartása ellen tiltakozott. Az első szocialista egyesület, a

Munkásképző egyesület 1897-ben alakult, 1900-ban pedig megnyitotta kapuit a Munkásotthon is, amelyik a munkások kulturális, politikai és társadalmi tevékenységének adott teret.²⁹⁷ Az első világháború előtt Sepsiszentgyörgyön is létrejött az országos építőmunkások, illetve nyomdászok egyesületének helyi tagozata (1907), és 1909-től a munkások önszegélyző és nyugdíjpénztára is megalakult.²⁹⁸

A fentiek alapján elmondhatjuk tehát, hogy a Székelyföldön az általános gazdasági elmaradottság, a mezőgazdaság, valamint az áruterelés alacsony színvonala, a gazdasági autarkia továbbélése – mindez súlyosbítva a társadalmi és politikai viszonyokkal – azt eredményezte, hogy az ipar még a városokban is viszonylag alacsony színvonalon maradt. A céhek későn jelentek meg, és a fent vázolt körülmények következtében a vidék kézműves-termékek iránti alacsony keresletét a három fejlettebb kézműves központ – Marosvásárhely, Kézdivásárhely és Székelyudvarhely – is ki tudta elégíteni. Itt a céhek a fejedelemség korában, és különösen a 17. század első felében éltek első virágkorukat. A többi kiváltságos településen egészen a 19. század elejéig nem volt számottevő kézművesipar. Különleges esetet képez Gyergyószentmiklós, ahol a 17. század végén letelepedett örmények különböző mesterségeket gyakoroltak, de különösen az örmény tímármesterek voltak messze földön híresek. Nekik köszönhetően lépett a település a városiasodás útjára, és lett a Székelyföld egyik kézművesipari központja.

A 18. századra – különösen annak első felére – stagnálás, sőt visszaesés jellemző: a kézművesek száma csökkent az előző századhoz képest. Ugyanakkor egyre nőtt az állami beavatkozás a céhek életébe (is), a cél ezek uniformizálása volt. A 18. század második felétől fokozatosan ismét beindult a fejlődés, ennek jelei különösen a 19. század első felében mutatkoztak meg: nőtt a kézművesek száma, új céhek alakultak olyan helyeken is, ahol addig nem léteztek, mint Sepsiszentgyörgyön, de Bereckben is a fuvarosok, de valószínűleg a fazekasok és asztalosok is céhhez hasonló egyesületekbe tömörültek. Nőtt a mesterségek száma is, a

legtöbb új mesterség az új, polgári életforma megjelenéséhez kötődött. Bár a három jelentősebb székelyföldi kézműves-központ a kézművesek aránya tekintetében jóval az erdélyi, sőt magyarországi átlag fölött helyezkedett el, a mesterségek diverzifikálódása szempontjából nem versenyezhetek a fejlettebb városokkal.

A fejlődéssel párhuzamosan megjelentek a céhek hanyatlásának jelei is: sokasodtak a céhek közötti, a céhek és a kereskedők, illetve a céhek és a kontárok közti konfliktusok. A céhek egyre zártabbá váltak, a legények felszabadítása elé különböző akadályokat gördítettek. 1848 után aztán gyakorlatilag szabaddá vált a mesterségek gyakorlása, bár a céhek tovább éltek egészen 1872-es hivatalos felszámolásukig, és a Székelyföldön – bár nem csak ott – még ezen túl is az ipartársulatok fedőneve alatt. Ezekhez az elavult formákhoz való ragaszkodás olyan nagy volt, hogy – a hatóságok ismételt felszólításai ellenére – az ipartestületek alakítása hosszú ideig sikertelen maradt; ezek csak ott tudtak gyökeret verni, ahol nem voltak céhes hagyományok.

Ebben az 1848 utáni, átmeneti időszakban is létrejött a Székelyföldön néhány új céh, sőt ezek kései virágzásának lehetünk tanúi. A kézműves ipar fellendüléséhez egyelőre nem tudjuk milyen mértékben járult hozzá a paraszti háziipar hanyatlása, hogy a családok növekvő hányada az önellátás helyett egyre inkább kész terméket vásárolt. A 19. század középső harmadára mindenképp számolnunk kell az új, paraszti fogyasztóréteg megjelenésével és növekedésével, ahogy ezt a néprajzi adatok is mutatják. Ennek éppen a kisvárosi kézműipar fejlődésére volt hatása, hiszen ennek a rétegnek a fogyasztói igényeit a hagyományos ízlésnek megfelelő termékeket előállító kézművesek elégítették ki. Ehhez a jelenséghez kapcsolható az új, kisebb kézműves- központok megjelenése is, mint például Sepsiszentgyörgy vagy kisebb mértékben Bereck. Amikor Magyarországon általánosan a kézműipar válságáról beszéltek, a székelyföldi városokban ez volt a fellendülés időszaka.²⁹⁹ Az iparosok még egy utolsó haladékokat kíséreltek meg elérni a román piac meghódítása révén, és ez részben sikerült is nekik. A

kézdivásárhelyi csizmadia és kalapos céhek, a marosvásárhelyi, kézdivásárhelyi és udvarhelyi fazekasok, a sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi kovácsok nagyobb részt a konzervatív, kis tőke-erejű román piacra termeltek, ahol ezek után a nem a legjobb minőségű, divatjamúlt, de olcsóbb termékek iránt kereslet mutatkozott. Ennek a kései és rövid virágzásnak vetett véget a Monarchia és Románia között kitört vámháború, amely valóságos csapást jelentett a vidék kisiparosai számára. Kézdivásárhely többé soha nem volt képes kiheverni a vámháború következményeit. A 19. század utolsó évtizedében lakossága fogyásnak indult, és a város egyre inkább elvesztette Háromszék ipari központjának szerepét, amelyet Sepsiszentgyörgy vett át.

A vámháború mellett a vidék válságához ugyancsak hozzájárultak az elavult struktúrák, a gyáripár majdnem teljes hiánya, a hitel hiánya és a Monarchia nyugati feléből érkező olcsó gyáripari termékek konkurenciája. További kutatásra vár azonban az a kérdés, hogy a fentiekben vázolt – és nagyrészt a hagyományos történetírásból megörökölt – helyzetkép milyen mértékben tekinthető statikusnak vagy csupán egy átmeneti állapot egyik szakasza volt. A vámháború inkább csak felgyorsította a folyamatokat, nem okozója, hanem katalizátora volt a kézműipar hanyatlásának. A strukturális gondok ideig-óráig való megoldását kínálta a romániai piac meghódítása. Az ottani tradicionális fogyasztóréteg ellátása nem kívánta meg az újításokat, de a gyáripár lassan a romániai piacra is betört, és vámháború nélkül is előbb-utóbb eljött volna – ha nem is ilyen drasztikusan – a váltás kényszere. Ha a dualizmus kori Magyarország egy másik periférikus régióját, a Felvidéket tekintjük, ott a legújabb kutatás kimutatta, hogy a korabeli retorika szintjén tettenérhető „hanyatlás” a valóságnak csak egyik szeletére nézve igaz. A sokat hangoztatott válság tulajdonképpen egy hosszú – bár a résztvevők számára fájdalmas – átstrukturálódási folyamat volt, amelyben egyes hagyományos kézműipari ágazatok hanyatlását mások megerősödése kompenzálta.³⁰⁰ Németország esetében is rámutattak, hogy nem lehet

egyoldalúan hanyatlásról beszélni, sokkal inkább struktúraváltásról, amelynek keretében a kisipár egyre inkább szolgáltató jellegrévé vált, bár mikroregionális szinten igaz lehet a hanyatlás tézise is.³⁰¹ Hasonló vizsgálatra Erdély vonatkozásában – kellő előtanulmányok hiányában – egyelőre nincs lehetőség, bár elképzelhető, hogy itt is árnyalnunk kell majd a képet.

A 19. század utolsó évtizedeiben fokozatosan megjelent a gyáripár is. Ennek előzményeit azokban a szesz- és sörfőzdeknél kereshetjük, amelyeknek nagy hagyománya volt és már 1836-ban is több tucatot írtak össze belőlük. A legtöbb szeszfőzde Kézdivásárhelyen működött, de mindegyik városban volt néhány belőlük. Ezekből azonban nem tudott kinőni egyetlen igazán nagyvállalat sem, a tőkefelhalmozás sem indult be; az itteni szeszfőzők végig megmaradtak nagyjából a kezdeti, hagyományos szinten. A jelenség bővebb magyarázata azonban újabb kutatásokat igényel.

A század vége fele aztán más iparágban is megjelentek a nagyobb üzemek, bár ezek száma az első világháború kitörése előtt is alacsony maradt. Több mint 20 munkást foglalkoztató üzem csak Marosvásárhelyen volt nagyobb számban, de itt is jóval elmaradt a fejlettebb városok – mint Temesvár, Arad vagy Brassó – szintjétől. Marosvásárhely kivételével ipari munkások nagyobb számban csak Sepsiszentgyörgyön voltak a két nagyobb gyár – a dohánygyár és textilgyár – megléte miatt. Ha az előző korszakokban az idegen etnikai elem – az örmények és részben a németek kivételével – nem játszott nagyobb szerepet, a gyáripár kezdetei itt is összefonódtak a zsidó vállalkozók megjelenésével. A korszakban néhány új bányászati-ipari központ is létrejött a Székelyföldön, mint Szentkeresztbánya vagy Balánbánya, de a bánya, illetve a vasmű önmagában még nem volt elégséges az illető települések urbanizációjához. Szentkeresztbánya ugyan a kiváltságait elvesztett Oláhfalú határában alakult ki, de városi rangot ezek a települések csak napjainkban kaptak.

Az iparosodás korábbi szakaszában Magyarországra az volt a jellemző, hogy azok az iparágak fejlődtek nagyipari szintre, ame-

lyek főként a hazai nyersanyagok kitermelésére és feldolgozására alapozódtak és megfelelő exportpiacokkal rendelkeztek: az élelmiszeripar (főként a malomipar), a faipar, az ércbányászat, a vas- és fémkohászat.³⁰² Ha megnézzük a Székelyföld adottságait, ott egyedül a faipar fejlődése volt elvárható, ezt azonban hosszú ideig akadályozta a közlekedés fejletlensége, a vasutak hiánya. Később létrejött ugyan néhány fűrésztelep, de a városok az erdőkitermelésből keveset profitáltak.

A 19. század folyamán részben átalakult a különböző mester-ségek struktúrája és rangsora.³⁰³ Hosszú ideig, egészen a század utolsó harmadáig a bőrfeldolgozás maradt a domináns ágazat, ezt követte az élelmiszeripar. A 19. század utolsó harmadában a bőrfeldolgozás vesztett addigi jelentőségéből, csak a csizmadiák őrizték meg elsőségüket. Az első helyen a ruházati ipar állt, ezt követte az élelmiszeripar és a fafeldolgozás (különösen Gyergyó-szentmiklóson volt jelentős). A 20. század elején az iparágak egyre jobban kiegyenlítődtek, a fejlettebbek aránya csökkent, a többieké enyhén növekedett (építőipar, fémipar stb.). Néhány városban, mint Marosvásárhely, de különösen Csíkszereda, ahol nem volt jelentős ipar, de a város adminisztratív központ volt, a vendéglátó és szállodai szektor különösen nagy arányban képviseltette magát, itt a szolgáltatások irányába tolódott el az arány.

Az első világháborút megelőző két évtized során módosult némileg az „iparosodott” városok rangsora is. Ha a fejedelemség kora óta a legfejlettebb a három hagyományos kézműves-központ, Marosvásárhely, Kézdivásárhely és Székelyudvarhely volt, most az utóbbi kettő, de főképp Kézdivásárhely stagnált. Azokban a városokban viszont, ahol a céhes ipar nem volt fejlett, sokkal élénkebb fejlődési ütemet találunk. Sepsiszentgyörgy 1910-re még az iparban foglalkoztatottak aránya tekintetében is utolérte Kézdivásárhelyt.

Az egész vizsgált időszakon belül jelentős különbség figyelhető meg a helységek két csoportja között. Azokban, amelyek elvesztették kiváltságaikat, az ipar soha nem játszott igazán szerepet, a kézművesek aránya, az iparágak diverzifikálódása vagy a társadal-

mi-foglalkozási struktúra tekintetében a falvakhoz voltak hasonlatosak. Ez alól egyedül csak Székelykeresztúr jelentett némileg kivételt. A városi rang elvesztése tehát e tekintetben sem volt véletlen, inkább csak a tényleges állapot „hivatalossá” tétele. A városi rangjukat megőrzött települések esetében ugyan nem ez volt az egyetlen tényező, de a kézműves hagyományok, a kézművesipar, majd később a gyáripar termelésének szintje, az iparosok aránya hozzájárultak ehhez. Egy népes iparos réteg vagy a céhek, később pedig a gyáripar megléte kétségtávol hozzájárult az urbanizáció szintjének emeléséhez és elősegítette a „polgári szellem” behatolását.

3.3. Kereskedelem és hitelintézetek

3.3.1. Kereskedelem

A kereskedelem kiemelkedően fontos szerepét a városfejlődésben nem kell külön bizonyítani, ez általánosan elfogadott nézet a szakemberek körében. Hogy csak egy térben közeli példát említsünk, Maria Bogucka kimutatta, hogy a lengyel városok – amelyek ugyanazt a közép-kelet-európai típust képviselik, mint a magyar városok – 90%-a ugyan többes funkciót látott el, de ezek közül a kereskedelmének és az iparinak volt döntő jelentősége, ezek révén látták el ugyanis a környéket olyan árukkal, amit a vidék nem tudott előállítani. A településhálózatban a kisvárosoknak is megvolt a maguk jól meghatározott szerepük mint vásárközpontok és mint közvetítők a nagyvárosok és saját vidékük között.³⁰⁴ Ugyanez a helyzet például a dél-német kisvárosok esetében, ahol a külkereskedelem nem játszott jelentős szerepet, annál fontosabb volt viszont a vásárfunkció, úgy, hogy egyes városok évenként 12 vásárt is tartottak.³⁰⁵ A 19. század első felének magyarországi városairól írt alapvető művében Bácskai Vera szintén a kereskedelmi szerepkörnek, piac-funkciónak, a központi helyek vonzáskörzetének tulajdonít alapvető jelentőséget. A falu és város közti alapvető különbségnek éppen a központi szerepkör meglétét vagy hiányát

tekinti, és szerinte annál inkább városias egy település, minél nagyobb és népesebb körzet számára tölt be ilyen funkciókat – amelyek közül kiemelt szerep illeti meg a piaci szerepkört –, annál inkább számít „városi”-nak.³⁰⁶ Arra a következtetésre jut, hogy a 19. század első felében a külkereskedelemnek már nincs elsődleges fontossága az urbanizációs folyamatokban, csak abban az esetben, ha az áruk többsége az adott városban vagy a körzetében készült, miként ez az alföldi mezővárosok esetében történt, amelyek a környékbeli marhákat és élelmiszert gyűjtötték be és adták tovább. Az élelemben szűkölködő körzetekben a városok és mezővárosok inkább a csere színhelyei, semmint a kereskedelmi körforgás aktív résztvevői voltak. Itt a fogyasztók köre is szűkebb volt, gazdasági erejük és elvárásaik alacsonyabb színvonalúak. A kereslet alacsony szintje és a kínálat hiánya miatt azonban ezeken a vidékeken néha egy-egy gazdaságilag jelentéktelen városnak vagy mezővárosnak nagyon kiterjedt vonzaskörzete volt. A 19. század első felében Magyarország városhálózata átrendeződött. A külkereskedelemre alapozó városok dominanciáját – amelyek döntően alkalmi, vásári kereskedelmet folytattak – fokozatosan felváltotta azoknak a városoknak az elsőbbsége, amelyek a távolsági kereskedelmet intenzív és rendszeres belső kereskedelmi kapcsolatokkal egyesítették.³⁰⁷

A vásártartás, a piaci szerepkör a Székelyföld legtöbb kiváltságos településének várossá válásában is elsődleges szerepet játszott. Egyeseknél ezt a helység neve is tükrözi, mint Marosvásárhely (régibb Székelyvásárhely), Kézdivásárhely, Csíkszereda vagy Nyárádszereda. A két utóbbinál a „szereda” a hetivásár napjára utal. Kézdivásárhely és Csíkszereda esetében a település szerkezete is mutatja elsődleges szerepkörüket. Mindkét helység határát a környező falvak határából szakították ki vásárok tartására – ezek ugyanis itt gyűltek össze rendszeresen az árucserre lebonyolítására –, ezért határuk igen kicsi, valósággal be vannak „szorítva” a környező falvak gyűrűjébe. A vásároknak köszönhetően indultak aztán fejlődésnek és emancipálódtak a szomszéd falvak gyámko-

dása alól, önállósodva, kiváltságokat szerezve és a városiasodás útjára lépve. De a vásárok járultak nagy mértékben hozzá a többi kiváltságos település kiemelkedéséhez is a környező falvak sorából, mint ahogy ez például Sepsiszentgyörgy esetében történt.

A 18. század elején a székelyek még azzal próbáltak adócsökkentést elérni, hogy összevetették helyzetüket a szászokéval, ahol a „commercium szüntelen foly” és azzal érveltek, hogy „egy szász városnak több jövedelme vagy az a kereskedő idegen emberektől és az a kereskedésből, mind az egész székely natióknak, elannyira, hogy ami kevés pénzt szegény nemzetünk éjjeli-nappali nyughatatlanságával a sovány helyen szerezhetett, azt is mint (!) a becsületes szász városokon költi el, ott vévén magának mint (!) ruházatot és eledelt drága pénzen ...”.³⁰⁸ Ez azonban már akkor sem volt egészen igaz, később pedig egyre kevésbé.

Vásárjogok a 19. század első felében

A 19. század első felében a lassan fejlődésnek indult gazdasági viszonyok, a kedvezőbb légkör és egy újfajta mentalitás terjedésének következtében valóságos robbanás következett be e téren: számtalan új vásárjogot adományoztak, és még többet kértek a települések egyre bővülő köre számára. A jelenség máshonnan is ismerős: Magyarországon is hasonló folyamatok zajlottak le. Moldvában pedig 1842–1846 között 42 helység kapott engedélyt új vásárok tartására.³⁰⁹ A vizsgált települések közül ebben az időszakban kapott *Oláhfalu* is először jogot 3 sokadalom tartására (Gergely pápa, Péter-Pál és Szent András napján) 1801-ben I. Ferenctől.³¹⁰

Illyefalván – mint láttuk – hosszú ideig megszakadt a vásárok sora. Amikor a 19. század elején a helység kérvényezte egy vaslerakat létesítését, akkor hangoztatta kiváltságait, bár a vásár hiányát ők is magyarázni való hiányosságnak érezték.³¹¹ A Főkörmányszék azzal utasította el a kérést, hogy „minthogy az odavaló városnak, mely egyébaránt is igen csekély kereskedéssel bír, sem sokadalmi, sem pedig hetivásáros privilégiuma nincsen, tehát arra is éppen nem alkalmas, hogy ottan egy különös vas deponitorium felállítassék”.³¹² Illyefalva csak

1845-ben kapta meg a rég áhitott jogot 3 sokadalom (január 10., május 1. és szeptember 1.) és a szombati hetivásár tartására. Ennek következtében írta Orbán Balázs, hogy bár nem különbözik a falvaktól, mégis „minden falusias kinézése s minden falu elnevezése mellett megkívánja s jogosan kívánhatja a város címet, melyre szabadalmainál és vásárainál fogva is igényt tarthat”.³¹³ A fenti idézetből is kitűnik, hogy még a 19. század közepén is milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a vásároknak a városfejlődés szempontjából. Úgy tűnik azonban, hogy a hetivásár ez alkalommal sem tudott meggyökeresedni. Egy 1861-es jelentésben ugyanis az illyefalvi tanács azt nyilatkozta, hogy a helységnek 3 sokadalma van, főleg baromvásárok, de hetipiac soha nem létezett.³¹⁴ Szerepet játszathatott ebben a környékbeli vásárok konkurenciája is. Illyefalvának ugyanis 1848-ban, majd 1854-ben sikerült egy rövid ideig felfüggesztetnie a szomszédos Prázsmár vásárjogát, mint a saját privilégiumával ütközött. A prázsmáriak 26 környékbeli helységtől – többek között Sepsiszentgyörgytől – szereztek be írásos bizonylatot, hogy a régi időktől tartott vásáraik fontos szerepet játszanak a vidék ellátásában. A helység krónikája élénk színekkel ecsetelte, hogyan sikerült a prázsmáriaknak borral való vesztegetés révén visszaszerezni a vásárjogot Illyefalva ellenében.³¹⁵

Nyárádszereda országos vásárai mellé 1823-ban hetivásár tartását kérvényezte, sikertelenül.³¹⁶ 1847-ben megújították a kérést: „A nemzeti ipar előmozdítására és a szorgalmatos munkásság buzdítása tekintetéből igen célirányosnak látta egész falusi birtokosságunk még országos vásárt április 28-dik napjára, heti vásárt pedig szereda napokra oly formán kieszközölni, hogy a heti vásárokon baromvásárt is tarthassunk”. Hozzáteszik még, hogy „mezővárosunk elég alkalmas helyvel bír, vidéke pedig igen népes, munkás és szorgalmatos”.³¹⁷ Jellemző különben a visszafejlődött és meggyengült településre ez a terminológiai bizonytalanság: egyazon iraton belül nevezik magukat falunak és mezővárosnak. A kérést Marosszék hatósága is támogatta, sőt Marosvásárhelynek sem volt kifogása ellene, mindössze a hetivásár szombaton való tartását kérte, hogy ne ütközzék a vásárhelyi csütörtöki piaccal.³¹⁸ Közbejötték azonban az 1848-as események, és Nyárádszereda ezúttal is hetivásár nélkül maradt.

A vásárgyarapítási láz azokat a helységeket is elérte, amelyekben már régtől fogva tartottak sokadalmakat. *Marosvásárhely* szintén újabb 2 országos vásár tartására nyert engedélyt ebben az időszakban (1825-ben és 1844-ben), ezzel 5-re emelkedve sokadalmainak száma. A leghíresebb közülük a 19. század közepén a Szent Márton-napi volt, amelyen sok mázsa dohány talált gazdára.³¹⁹ Itt még magánszemélyek is megpróbálkoztak vásáralapítással. Marosvásárhely esküdt közönsége 1817-ben amiatt tiltakozott, hogy Csiki Márton örmény kereskedő a Maros túlsó partján vásárokat kezdett tartani.³²⁰ A vásár jelentős jövedelmi forrást jelentett a település számára. A város egyik krónikása a 19. század első felében erről így vélekedett: „M[aros]vásárhelynek egy nevezetes jövedelmét teszi a piaci és vásári vámbeli jövedelem, amelyeket minden esztendőben árendába szokták az azért többet ígérő polgároknak kiadni”.³²¹ Néhány évtizeddel később, 1871-ben, a vásárvámból származó bevételek még mindig több mint 11 ezer forintra rúgtak.³²²

Székelykeresztúr a két régebbi sokadalom mellé 1844-ben még kettőre kapott engedélyt (február 24. – Mátyás és június 7. – Eszter napjára), valamint szombati hetipiac tartására. Orbán Balázs feljegyezte, hogy „e vásárok nagyon látogatottak, főként baromvásárai országszerte híresek, s a marhák árára nézve mérvadók az egész Székelyföldre”, valamint, hogy „újabban” a hetivásárok is baromvásárral vannak egybekötve.³²³ *Csíkszereda* is kísérletet tett 1845-ben egy ötödik országos vásár és egy második hetivásár kieszközölésére, ezt azonban mind a szék, mind a Gubernium, mind a környékbeli vásárhelyek elleneztek. A szék tisztsége azért ítélte fölöslegesnek, sőt károsnak, mivel „a székben bővön vannak vásárok”,³²⁴ így aztán a kérést nem is terjesztették az uralkodó elé.

A 19. század első felében több falu is vásártartási jogot kapott, például Uzon 1809-ban, Kovászna 1840-ben, Csíkszentmárton ugyanakkor, Csíkszépvíz 1866-ban, bár ez utóbbi helységben az örményeknek köszönhetően addig is tartottak hetivásárokat. Ezek a kiváltságok azonban már túl későn jöttek, és önmagukban nem

jelentettek elégséges alapot a várossá való fejlődéshez. A hagyománnyal rendelkező helységek még így is gyanakvással figyelték az újonnan megjelenő konkurenciát, és nem ritkán igyekeztek gátat szabni ennek. Csíkszereda például a 18. század közepén bepanaszolta Csíkszentgyörgyöt és Szépvizet, hogy az ő kárára hetivásárt tartanak.³²⁵ Amikor 1830-ban Csíkszentmárton folyamadott a vásártartás engedélyezéséért, a távolabbi nagyobb települések (Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely) nem gördítettek ez elé akadályt, azonban a kisebb települések (Barót, Székelykeresztúr) elleneztek azt.³²⁶ A szentmártoniak azt vetették ellen, hogy a keresztúri vásár tartását annál kevésbé zavarnák, mivel a két helység között 8-9 mérföld³²⁷ a távolság, és „a hetivásárt csak a körülvalók és közel levő helységbeli lakosok, nem pedig a távollevők szokták gyakorolni”.³²⁸ Innen egyben arról is képet kapunk, hogy mekkora volt ezeknek a hetipiacoknak a vonzáskörzete. A „baróti vásáros helyi közönség” is úgy vélte, hogy „hátramarádást okozó és káros, hogy a gyergyószentmiklósi és csíkszépvízi kereskedő boltosok az ide való vásárt gyakorolván, az ottani vásárral ide nem érkeznek, amely ittvaló szokott vásároknak hátramarádást, úgy valamint a kereskedőknek nagy károkat okozó lenne”. Szintén a „Miklósvár székben fekvő emporiális helység” kérése volt, hogy tartsák be a Főkörmányszék azon 1826. évi rendeletét, amely szerint „idegen kereskedők a hetivásárok alkalmával a rendes boltos kereskedőkkel provideált vásáros helyekre való meneteltől eltiltatnak”.³²⁹

A 19. század közepén Erdélyben összesen 535 országos vásárt tartottak számon: közülük 127 baromvásár, 28 gabonavásár, a többi pedig vegyes volt. A marosvásárhelyiek a legjelentősebbek közé tartoztak.³³⁰ A vásárok jelentősége azonban rávilágít Erdély gazdasági elmaradottságára is: a modern pénzforgalom és kereskedelmi formák hiányában a kezdetlegesebb cserekereskedelem pótolta ezeket. Ahogy ezt az osztrák statisztikusok megfogalmazták: „Mint minden olyan államban, ahol készpénz hiányában a kereskedelem nem tud az egyszerű csere szintjéről felemelkedni,

a közlekedés pedig még kevésbé fejlődött ki, Erdélyben is kereskedelmi vonatkozásban a vásározás különleges jelentőséget bír.”³³¹ Emiatt aztán a vásárjogok adományozása 1848 után is folytatódott, bár már a kortársak közül is sokan kritizálták ezt a gyakorlatot, mint károsat a kézművesség és kereskedelem fejlődése szempontjából. Sepsiszentgyörgy 1856-ben csak az egyik országos vásár másik napra való költöztetését engedélyeztette, mivel előző évben Brassó ugyanarra a napra szerzett egy újabb vásárjogot, amikor Szentgyörgyön is vásárt tartottak (október 18.).³³² Annak ellenére, hogy a helybeli iparosok és kereskedők, valamint a brassói Kereskedelmi és Iparkamara is ellenezte, Gyergyószentmiklós 1861-ben mégis megkapta az engedélyt egy negyedik országos vásár (szeptember 7-én) tartására. A vitában a csíki királybíró, aki pártfogolta az ügyet, úgy érvelt, hogy a „helybeli egynéhány s különben is apró” kereskedők és iparosok hátrányát pótolná az élelmiszerek olcsóbbá válása, mivel ők a piacról élnek. A földművesek támogatják, és „az összes nép érdekét tekintve” kívánatos lenne, és a helységnek is előnyére válnék.³³³

Ugyanekkor olyan próbálkozások is voltak – igaz csak szórványosan – a helyi iparosok és kereskedők részéről, hogy kizárva a más helységbeli konkurenciát, monopóliumot biztosítsanak a maguk részére. A Zólyom vármegyei szlovák kereskedők a Főkörmányszéknél tettek panaszt 1830-ban, mert bár mindenhol szabadon árulhattak nemcsak az országos, hanem a hetivásárokon is, a marosvásárhelyi boltos kereskedők el akarták tiltani őket a hetivásárokon való árulástól, mivel olcsóbban adták a portékát, mint az erdélyiek.³³⁴ A sepsiszentgyörgyi tanács 1861-ben – mint fennebb láthattuk – a frissen a városban megtelepedett takácsok védelme érdekében ki akarta zárni a brassói posztókereskedőket a piacról, mint írták: „a közelebbi múlt években takács és posztós is telepedvén meg városunkban, a népességnek, különösen a jó mesterembereknek városunkban megtelepedéséért némű engedményezésre is hajlandók vagyunk”, különösen mert ezelőtt ezeket az árukat vagy a boltból vették meg jóval drágábban, vagy Brassóba voltak kénytelenek menni „ha nagy költséggel is”.³³⁵ Az udvarhelyi hatóságok 1868-ban nem akartak beleegyezni a kölcsönösségbe, azaz abba, hogy a baróti tímárok is áruljanak

az udvarhelyi hetipiacon.³³⁶ A törvénykezés azonban éppen az ellenkező irányba, a liberalizálódás irányába hatott, és a 19. század második felében pedig a vásárok amúgy is egyre inkább vesztek jelentőségükből.

A vásárok vonzaskörzete a 19. század elején

A városok vonzaskörzete már a középkor-kora újkor folyamán kialakult, és ebből a szempontból is fontos szerep jutott a vásároknak. Mezővárosok esetében ez kb. 20 km-es körzetet, a fontosabb mezővárosok és városok esetében pedig mintegy 50-60 km-es körzetet jelentett.³³⁷ A városhálózat kialakulására döntő mértékben hatott az a távolság, amelyet átlagos körülmények között egy lovas egy nap alatt megtett, azaz 60 km. Ez a távolság, valamint ennek fele egyrészt a városhálózatot, másrészt a közigazgatási beosztást is befolyásolta.³³⁸ Ha a székelyföldi vásárhelyek vonzaskörzetét vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a legkiterjedtebb vonzaskörzettel Marosvásárhely rendelkezett. Az 1750-es összeírás alkalmával Csíkszékben feljegyezték, hogy több vásár is van a környéken, de nagyobb dolgokért a szék lakói Marosvásárhelyre vagy Brassóba mennek.³³⁹ Egy – a vásárhelyi vásárokról írt – könyvben a szerző úgy vélekedik, hogy naponta a környező falvak lakói jártak be (mintegy 3-6 km-es távolságból). A hetipiacra a szekérrel fél nap távolságra levő falvak lakói is eljöttek: a Nyáradmentiek zöldséget, a mezőségiak gabonát, állatokat, a hegyvidékiek tűzifát, deszkát, szénát hozva. Az országos vásárokat pedig 1-2 napi járóföldről is látogatták, nemcsak a marosszékiek, hanem a környező székekből és vármegyéből is, sőt a kézművesek és kereskedők még távolabbról – akár külföldről is – eljöttek.³⁴⁰ A 19. század elején az utak rossz állapotára panaszkodva jegyezték fel, hogy ez nem csak a marosszékieknek van nagy hátrányára, akik fát, szénát, deszkát, zsindelyt, gabonát, gyümölcsöt hoznak eladni, hanem Torda, Kolozs és Küküllő vármegye egyes járásainak is, mivel Marosvásárhely az egyik „nevezetes empórium”.³⁴¹ A század közepén azonban már múlt időben említették, hogy Marosvásárhely egykor a tutajkereskedelem központja volt, de ez

akkor már a régeni szászok kezébe ment át. Úgyszintén a jövedelmező dohánykereskedelem. Az őszi vásár alkalmával ezt is idegen kereskedők vásárolták fel, nagy tételekben.³⁴²

Az 1819–20-ban készült Cziráky-féle összeírás alapján pontosabb képet kapunk a vonzaskörzetekről. A parasztok vallomásai alapján készült el a mellékelt térkép.³⁴³ Ennek alapján is a legkiterjedtebb vonzaskörzettel *Marosvásárhely* rendelkezett: hetivásárát 30-35 km-es körzetből látogatták: Marosszékről és Küküllő, valamint Torda vármegye szomszédos falvaiból. Nyugaton Bord, Radnót, Mezőbodon volt a határ; északon Szászrégen vonzaskörzetével fődte némileg egymást, körülbelül a félúton fekvő Póka és Marossárpatak még Vásárhelyt említették az első helyen; keleten Kibédig és Bözödig húzódott, délen pedig Bordosig, Szászörményesig és Vámosgálfalváig. Az országos vásárok esetében egy ennél jóval nagyobb körzettel kell számolnunk, amelyik elért Udvarhelyszék falvaiig, Segesvárig, Erzsébetvárosig, Dicsőszentmártonig, Marosludasig, Kolozs megye keleti részéig és Szászrégenig. Szűkebb vonzaskörzetének nagy része „tisza” volt, azaz nem osztozott más központokkal,³⁴⁴ és csak a széleken metszette egymást Szászrégen, Segesvár, Erzsébetváros és Medgyes köreivel. Ebbe illeszkedett be – mintegy enklávéként – *Nyárádszereda* nagyon szűk, csak a környező falvakra kiterjedő vonzaskörzete, de ezek is a nagyobb adás-vételt Marosvásárhelyen bonyolították.

Székelyudvarhelynek szintén viszonylag nagy és tiszta vonzaskörzete volt, amelyik mintegy 20-25 km-es kört alkotott, beletartozva ebbe Udvarhelyszék nagy része és Keresztúr fiúszék. Bardóc fiúszék egy külön kis területet képezett Barót központtal, amelynek vásárijoga volt, és lassú lépésekkel ugyan, de elindult az urbanizáció útján. Nyugaton és északnyugaton volt egy vegyes övezet, ahol részben Parajd, Korond, Marosvásárhely és Segesvár vonzása is érvényesült. Délnyugaton *Székelykeresztúr* zavarta Udvarhely „köreit”, azonban ennek tiszta vonzaskörzete jóval kisebb volt, csak a szomszédos falvakat érintette, nyugaton és északon mintegy 10 km-re terjedt ki. Székelykeresztúr be volt szorítva a két jóval

fejlettebb város – Segesvár és Udvarhely – körzete közé. Ezért a tiszta vonzáskörzet viszonylag csekély volt, de országos vásárait jóval messzebről is látogatták. A közeli nagygalambfalvi parasztok az első helyen ugyan Udvarhelyt említették, amikor a vásáros helyekről kérdezték őket, de megjegyezték, hogy Székelykeresztúron – amelyik a második helyen szerepelt – „is vagynak heti vásárok nem kisebb gyülekezetből állók, s annál fogva nem kisebb tekintetűek”, mint az udvarhelyiek.³⁴⁵

A Gyergyói medence földrajzi adottságaiból következően Gyergyószentmiklósnak viszonylag nagy kiterjedésű tiszta vonzáskörzete volt, amelyik elnyúlt észak–dél irányban kb. 70 km hosszúságban, délen egészen Csicsóig, megközelítve Csíkszereda határát. Ennek következtében is meglepő módon Csíkszereda tiszta vonzáskörzete kisebb volt, és szinte csak dél felé terjedt ki kb. 25 km-es távolságban egészen Tusnádig és Lázárfalváig. Északon, mint láttuk, Gyergyószentmiklós szabott határt a körzetnek, keleten pedig két falu: Csíkszépvíz és Csíkszentgyörgy. Különösen Csíkszépvíz jelentett komoly konkurenciát, mivel az itt megtelepedett örményeknek köszönhetően a település egy időben urbánusabb jellegű volt, mint Csíkszereda.

A legbonyolultabb helyzet *Háromszéken* alakult ki, ahol több vásárhely is volt, ezért gyakorlatilag tiszta vonzáskörzet nem létezett, vagy ez csak az illető vásárhely közvetlen környezetére terjedt ki. Bitán például azt nyilatkozták, hogy vásáros hely bővön van, „úgy annyira, hogy hétfőn elkezdve egész héten mind vásárba mehetünk”.³⁴⁶ A barótiak saját vásáraikon kívül megemlítették Brassót, Kőhalmot, Székelyudvarhelyt és Sepsiszentgyörgyöt, mint ahová nagyobb vásárok alkalmával menni szoktak, bár ezek viszonylag messze, 6-8 óra járásra voltak.

A szék belsejében fekvő falvak ennél is kedvezőbb helyzetben voltak, Teleken például 8 vásárohelyet soroltak fel. Ezek mindegyikét röviden jellemezték is. A legközelebb – alig másfél óra járásra – öt falusi vásár volt: Várhegy, ahol gabonát és marhát adtak el, és „az hová szoktak járni a vásárokra posztóval és egyéb élnivaló jókkal kereskedő örmények,

fazekasok, sókkal és vassal kereskedő emberek”; Kovászna, ahol sót, gabonát, condraposztót és vásznat adtak el és ahonnan deszkát, épületfát lehetett beszerezni, sőt „hasznos feredni való borvíz van”; Zabola, ahova örmény és szász kereskedők is eljártak; valamint Papolc és Uzon, ahova Brassóból, Sepsiszentgyörgyről és más városokból jöttek „bóti portékával” kereskedő emberek, például üstgyártók. Ennél változatosabb volt a három város kínálata. Kézdivásárhelyen voltak „bécsi és más országokbéli portékákkal kereskedő örmények és görögök, vas, réz, ezüst, órás, faragó és szabó mesteremberek”. Sepsiszentgyörgyön szintén „tanáltnak kereskedő örmények”, de odajárnak „gyergyai, csiki, kézdivásárhelyi, brassai, udvarhelyi s más városokból kereskedő örmények, görögök és mások is”. Itt mindent árultak, ők nevezetesen a „szekér körül való faeszközököt”, de „vannak tímárok, harangöntő, szócs, kovács, lakatos, festő mesteremberek”. Végül Brassóban bőven van kézműves és kereskedő, és a „havasalföldi, moldvai és más országbeli kereskedők szüntelen jönnek-mennek”. Ők maguk is kereskedtek borral, amelyet „külső földről és belső két Oláhországból” hoztak.³⁴⁷

Hosszabban időztünk el a fenti részletnél, mivel több dologra is rávilágít. Jól kitetszik a vidék többközpontúsága, ami a vonzáskörzetek felaprózódását is jelentette, valamint Brassó erős vonzása. Megfigyelhető a funkciók megoszlása is: a közelebb fekvő kisebb helyeken általában a gabonát, állatot, élelmiszer-főlslegüket értékesítették, és az apróbb dolgokat szerezték be. A városokban az állatok mellett háziipari termékeket vittek eladni, és a tartósabb fogyasztási cikkeket, kézműves-termékeket szerezték be innen. A falusiak különösen a kereskedők és kézművesek meglétét, a nagy árukínálatot értékelték. A 19. század elején a székelyföldi árucserét még jórészt az örmény kereskedők határozták meg, mellettük megemlítik a görög és – kisebb mértékben – a szász kereskedőket is.

Ha most a háromszéki vásárok vonzáskörzetét tekintjük át, ismét hangsúlyozni kell Brassó, Erdély legfejlettebb gazdasági központjának és regionális centrumának erős vonzását. Ez mindenhol érezhető volt – egészen Bereckig és Kovásznáig –, bár a távolság mértékében egyre csökkenő intenzitással, a szék délnyu-

gati része azonban Brassó tiszta vonzaskörzetének részét képezte. Brassót különösen két dolog miatt kedvelték: ott voltak a legmagasabbak a terményárak, és ott volt a legtöbb és legváltozatosabb kézműves, valamint áru. Ahogy a cőfalvaiak mondták, oda járnak „Német, Magyar, Oláh és más országbeli kereskedők”, iparosainak se szeri se száma, és a búzának és zabnak ott van a legjobb ára.³⁴⁸ Bár általában Brassót a „legjobb kereskedő város”-ként tartották számon, a távolabbi falvakból már ritkábban látogatták vásárait, csak ha valamilyen speciális árut kívántak beszerezni, mivel úgy vélték – ahogy ezt a gidófalvi parasztok fogalmazták meg –, hogy „ide [ti. Brassóba] nem igen járunk, mivel többnyire Szentgyörgyön eligazíthatunk vásárainkat, mert ottan vagyon csizmadia céh, kovács, asztalos és lakatos mesteremberek, két jó boltos s ezeken kívül minden hétfőn öt-hat apróságot áruló görögök árulnak ott sátrókba”.³⁴⁹ Ugyanez tetszik ki az étfalviak nyilatkozatából, hogy bár Brassó „jó pénzcsináló város”, de Sepsiszentgyörgyön „eligazíthatunk többnyire bajainkat”.³⁵⁰ A szentgyörgyi parasztok is azt nyilatkozták, hogy mindent eladhatnak „nagy lévén ennek a vidéke” (ti. a városnak).³⁵¹

*Sepsiszentgyörgy*nek a vonzaskörzete északon kb. 25 km-re terjedt ki (Szárzajtáig és Málnásig), de nyugaton és délen alig 10 km-re (Dálnok, Szentivány és Laborfalva, Sepsiszentkirály). Délen Brassó vonzása érvényesült, délkeleten ehhez járult kisebb mértékben Uzon, keleten pedig Várhegy és Kézdivásárhely voltak a fő riválisok. Országos vásárait azonban távolabbról is látogatták, például az Olt jobb partján fekvő Felső-Fehér megyei falvakból. Az ürmösi lakosok a 19. század elején panaszt tettek Kálnoky grófné ellen, aki elköltöztette az Olton keresztül vezető hidat, hogy most „sem a nagyajtai, baróti és sepsiszentgyörgyi vásárookra, sem pedig a sóaknára és más helységekre kereskedésünk folytatására és naturaléink eladása végett nem mehetvén”, ezért „életünk módjában felette nagy rövidséget szenvedünk”.³⁵² Háromszéken a legnagyobb vonzaskörzete *Kézdivásárhely*nek volt. Északon a tiszta körzet mintegy 30 km-re terjedt, beletartozván Kászon fiúszék is,

különben egy kb. 15 km átmérőjű kört jelentett: Esztelnektől Dálnokig, Szörcsétől Haralyig és Kézdiálmásig. Keleten határos volt *Bereck* igen csekély kiterjedésű vonzaskörzetével, ez utóbbi egy alig 5-10 km átmérőjű kört képezett. Délen pedig tarka összevisszaságban több kis körzet metszette egymást: Zabola, Kovászna, Várhegy, és az ezek közül kiemelkedő Sepsiszentgyörgy.

Végül *Felvinc* nem tekinthető központi helynek ilyen vonatkozásban, az aranyosszéki falvak részben Torda, részben pedig Nagyenyed és Marosújvár vonzaskörzetéhez tartoztak.

Ha a falvak száma szerint kívánjuk megvonni a vonzaskörzet nagyságát, akkor a következő adatokat kapjuk:

A vonzaskörzetek nagysága 1820-ban

Helység	Első helyen említik	Összes falu
Marosvásárhely	105	150
Székelyudvarhely	34	87
Kézdivásárhely	28	41
Sepsiszentgyörgy	20	53
Gyergyószentmiklós	18	19
Székelykeresztúr	13	27
Csík Szereda	12	33
Nyárádszereda	9	27
Bereck	3	15

Hangsúlyozom: megtévesztő lehet a vonzaskörzet falvainak számát összehasonlítani. Tekintettel kell lennünk a településföldrajzi tényezőkre is. Marosszéken és Udvarhelyszéken az aprófalvak voltak/vannak többségben, itt sok kis népességű falut találunk, míg Gyergyóban kevés a falu, de – székelyföldi viszonylatban – népesebbek. Csík és Háromszék a kettő között helyezkedik el e téren. A Gyergyószentmiklós vonzaskörzetéhez tartozó 19 falut nem lehet tehát például ugyanannyi udvarhelyszéki faluval összevetni és egyenértékűként kezelni. Gyergyószentmiklós fonto-

sabb piacközpont volt, mint Székelykeresztúr a maga 27 falujával. Ráadásul Gyergyószentmiklóst 10 esetben egyetlen vásáros helyként említették. A vonzáskörzet népességének becslése nehéz feladat, ugyanis a korszakból csak hiányos összeírások maradtak ránk. Ezek vagy nem terjednek ki a terület egészére, vagy nem községsorosan közlik az adatokat, hanem közigazgatási egységek szerint. Amúgy a Székelyföld beilleszkedik abba a képbe, amit Bácskai Verák felrajzoltak. Bár a piackörzetek kibővültek a 19. század elejére, a hegyvidéken továbbra is megmaradtak a szűk körzetek. Az élelemben szűkölködő körzetek fogyasztóinak vásárlóereje és igényei jóval szerényebbek voltak, ez pedig visszahatott a központ fejlettségi, vagy ha úgy tetszik fejletlenségi szintjére.³⁵³

A Cziráky-féle összeírás ugyan lehetőséget nyújtott arra, hogy felvázoljuk a piackörzetek kiterjedését, de egy olyanszerű elemzést, amit Bácskai Vera és Nagy Lajos végeztek el a magyarországi városokra az 1828. évi összeírás alapján, nem lehet elkészíteni. Az adatok hiányosak és túl pontatlanok ahhoz, sok múltott a kérdezőbiztosok szubjektivitásán.

Az említett szerzőpáros a városi szerepkör betöltését csak egy bizonyos nagyságú vonzáskörzetet egyedül uraló településről feltételezi. Az 1819–1820-as összeírás alapján azonban ilyen nem állapítható meg. A vásáros helyre vonatkozó kérdés esetében, néha úgy tűnik, valósággal „versengtek” a parasztok, hogy minél több helységet soroljanak fel. Ez alapján tehát „tisztá vonzáskörzettel” szinte egyik helység sem rendelkezett. Ritka kivételtől eltekintve a vallomástevők mindig több vásáros helyet említettek. Itt tehát az első helyen felsoroltat tekintetem a legfontosabbnak. A használt összeírás sokkal inkább a magyarországi 18. század eleji összeírásokkal rokonítható. Ezek alapján ott is többnyire megosztott körzetek voltak felrajzolhatók. „Így egy-egy kisebb tájegységen belül viszonylag sok nagyobb és kisebb városi település töltött be piacközponti szerepkört: egy-egy város tiszta, más városoktól nem befolyásolt vonzáskörzetébe átlagosan 18-20 kisebb település tartozott, míg a valamivel távolabb eső települések közül átlagosan

30 lakói keresték fel vásárait más piacközpontok mellett.”³⁵⁴ 1828-ban már az első rendű regionális központok tiszta körzetébe átlagosan 35 ezer lakosságú terület tartozott, míg a megosztott körzet nagysága meghaladta a 60 ezret.³⁵⁵ A vásárok nagy szerepe máshol is kimutatható, például a dán városok esetében, ahol 40-50 km-ről is eljöttek a környékbeli parasztok a vásárba.³⁵⁶

A vásárok jelentősége

A 19. század első felében a vásárok ebben a régióban még virágkorukat élték. Az amúgy nem túl nagy volumenű árucserre nagyrészt a vásárokon bonyolították. Itt értékesítették a parasztok terményfölöslegüket, és szerezték be a szükséges ipari termékeket; és ezek voltak a különböző vidékek közti árucserre színhelyei is. A legnagyobb és leghíresebb vásároshely a Székelyföldön – mint láttuk – Marosvásárhely volt, amelynek vásárai Erdély-szerte is a leglátogatottabbak közé tartoztak, sőt azt is feljegyezték, hogy jó termés esetén Erdélyben a legolcsóbban itt lehet élelmiszereket beszerezni.³⁵⁷ Ez részben kedvező fekvésének is köszönhető a gabonatermő Mezőség és az erdős hegyvidék határán. A Görgény-vidéki román vagy a gyergyói székely falvakból érkezett a fa. A város hatására a Nyárad mentén beindult a piacra termelő zöldségtermesztés, egyes falvakban a szőlőtermesztés és borkészítés, és a 19. században a környéken nagymértékben folyt a dohánytermesztés is. Azonkívül a közeli és távoli környékről ide hozták az állatokat, a terményfölösleget, és itt árulták a helybeli és máshonnan jött kézművesek különböző áruikat: csizmát, bekecset, kalapot, szerszámokat stb. Itt bonyolódott le a csere a hegyvidéki és a mezőségi falvak között is, a leggyakrabban fát, állatokat cseréltek gabonára. Az élelembőséget érzékelteti Borosnyai Lukáts János verse:

„Itt minden nap lehet élni valót kapni,
Mit csak kell idegen tarisnyába rakni.
Van túró, hús, kenyér, vaj, zsír, szalonna is,
Háj, kocsonya, tej, lúd, mejjesztett, nyúzva is.
Porciókra osztva árulnak sülteket,

Káposztát megvágva, nyersen, s megfőtteket.
Dohányt is kap pipás, ha kell papusában,
Mindennap, és vékony szép laska formában.
Sütőné kenyerit s kalácsát dicséri,
Hogy jó és szép, s venni ne sajnálják, kéri.
Kívánatosan van kirakva asztalak,
Kiknél találatnak vidító italak.
Sőt télben még meleg bort is árultatnak,
Borsolva, mézelve, s kávék is hordatnak.
Ételben, italban minden szükségeket
Hogy kipótoljanak, cselekszik ezeket. (...)
Most Segesvár, Medgyes, Szeben s többen mások,
Kik mennek Régenbe mint sokadalmasok,
Megállnak, hogy mindent felvásároljanak,
S mentekkel híjának kevesek látszanak.”³⁵⁸

Ez nem pusztán a marosvásárhelyi vásárra, hanem általában a székelyföldi és erdélyi vásárookra is általánosítható. A háromszéki Szörce lakói például azt nyilatkozták a 19. század elején, hogy a várhegyi vásárban a gabonát jól el lehet adni, „mivel ide szoktak gyűlni a gabonát nem termesztő oláhságnak nagyobb része”.³⁵⁹ Minden vidéknek megvoltak a sajátos termékei. A hegyvidéki falvak tűzifát, deszkát, zsindelyt, fatárgyakat vittek a vásárookra, a gelencei parasztok mondása szerint Kézdivásárhelyre és Brassóba a deszkát „szünet nélkül hordjuk, s abból bőv pénzünk vagy”.³⁶⁰ Ugyanez volt a oláhfalusiak fő kereseti forrása is. A városközeli falvakból zöldséget, gyümölcsöt, ecetet, tejet, tojást, baromfit, ásványvizet kínáltak, de hoztak szenet, sót, mézet, vásznat, gyapjút, háziipari termékeket is. Vásárok alkalmával lehetett itt kapni bort, pálinkát, pecsenyét, zsemlet, mézespogácsát, bicskát és más ajándéknak való apróságot. A vásár egyben ünnep volt a résztvevők számára, találkozóhely, az a hely, ahol a híreket kicserélték egymással.

A jelentősebb városok piacán – Marosvásárhelyen, Kézdivásárhelyen, Székelyudvarhelyen – nemcsak vásárnapokon, hanem a hét minden napján folyt a kereskedelem. A Kézdivásárhellyel szomszédos Kantán a 19. század elején azt nyilatkozták, hogy nem csak a csütörtöki hetivásáron, hanem a hét minden napján árulnak és kocs mároznak Kézdivásárhelyen.³⁶¹ A piac nemcsak bevétele miatt

volt fontos a városiaknak, hanem szükségleteik jó részét is innen fedezték. A kézdivásárhelyiek arra panaszkodtak, hogy mivel a szomszéd falusiak hanyagsága miatt nem épült fel az új híd a Kászon és Torja vizére, nehéz a közlekedés, árvíz esetén meg egyenesen lehetetlen, és „emiatt a szomszéd moldvábani nagy kereskedelem megakadályozva megterhesedett, valamint városunkban a kenyér, fa s más élelmek beszerzése, úgy az vidéki eladóknak szükségük kiállíthatására csak alig tűrhető akadályt szült”.³⁶² Kézdivásárhely volt a gyergyóiak gabonapiaca is a 19. század első felében, bár 1839-ben már feljegyezték, hogy „egy idő óta nagyon rákaptak a moldvai gabonára”.³⁶³

A csíkszeredai vásárookra a 19. század második felében még így emlékeztek vissza: „A gabonanemű és más gazdasági termények értékesítésének piaca az egész környék részére Szereda volt, melynek heti és országos vásárai majdnem kizárólag uralták az adásvételt. Gabonakereskedőről hírt se hallottunk. Egyes élelmesebb városi vagy falusi lovasgazdák egy-egy fuvarral hoztak Háromszékről vagy Udvarhelyszékről törökbúzákat, melyet a szeredai piacon néhány krajcár nyereséggel eladtak, de soha se jutott eszébe egynek is, hogy a kereslet és kínálat kedvező alkalmát nagyobb nyereség szerzésére kihasználja.

A kismérvű kereslet és a közvetítő kereskedelem teljes hiánya miatt egy szekér eladó búzával a gazda tízszer is megjárta a szeredai piacot, amíg vékánként túladott rajta. Pedig a vásárok akkor is forgalmasak voltak, mert a környék lakossága akkor még inkább rá volt szorulva arra, hogy adásvételeit a piacon bonyolítsa le. Azon időkből datálódik a vásárjárás ősi hajlama. A falusi asszony most is képes egy fekete fezőkért vagy 3 kr. ára szappanért Madéfalváról Szeredába gyalogolni minden szerda napon.”³⁶⁴ A vásár fontosságát mutatja, hogy ekkor még majdnem minden cikkért a vásárt kellett megvárni. „Különben egy megfelelő lánjbíróért vagy éppen egy levélborítékért sokszor fel lehetett volna dúlni Csíkszereda egész kereskedelmi piacát is.”³⁶⁵

A vásároknak megvoltak a maguk szabályaik. Ezek egy része a vásárjogban volt lefektetve, sokszor került sor azonban nézeteltérésekre. A vásár fenntartói, azaz legtöbb esetben a város köteles volt a rendre felügyelni, erre külön fogadott emberei voltak, akik gyakran fegyveresen látták el feladatukat. Ők vigyáztak a rendre és a szabályok betartására.

Szintén szabályozva volt, hogy kinek, mikor és hol lehet eladni, illetve vásárolni. Ahogy ezt Marosvásárhelyen a 18. század közepén írták: „Minden városokban jel tétetik ki, az városiaknak mennyi ideig lehessen praeemptiojok az vételben, mind pedig az külsőknek különös üdejek rendeltetett az piacon való vásárlás dolgában, hogy az városiaknak ne praejudicialyanak”.³⁶⁶ A falusiak viszont éppen arra panaszkodtak, hogy a városiak az utcák végén vásárolnak és kétszeres áron adják tovább. A fiskális direktor szintén úgy vélte, hogy a praeemptiohoz való joguk „se privilegiumokból, se törvényből, se ususból nem tetszik ki”. Hasonló problémák merültek fel ugyanebben az időben Gyergyószentmiklóson is. Itt bár az 1607. évi kiváltság szerint a jövedelmek csak a helység lakosait illették volna, a szék is részt kért ebből, bár „a sokadalomba praevaricálók vagy veszekedők megbüntetése is és az azokra való vigyázás, más sokadalmas helyeknek példájok szerint, az odavaló lakosoktól rendelendő vásárbírákat illeti, azon helynek adatván az említett akkori fejedelemtől a salvus conductus”. Ezzel szemben a szék, és különösen a „bébíró possessorok” az ellen tiltakoztak, hogy a gyergyószentmiklósi katonarendiek „nemcsak szabad sokadalmakon, de usu inualescált hetivásárokon is a possessorok embereit vásárvámmal taxálják akármi kevés vásári portékáért, de efelett is a vásárra körüllevő szomszéd falusiaknak bizonyos órákig nem engedik, de mikor tandem engedik is, limitálják vásárra vitt portékájokat, húsokat; ha kiket pedig ez ellen cselekedni tapasztalnák, illetlenül contrabandázzák, magok pedig mindenkor is árujukat kedvek szerént szabott áron adják, és mindezekben egyébekben is a possessorátus jussa ellen törvénytelenül exorbitálnak”.³⁶⁷ A 18. század elején egy csíkszéki követutasításban olvasható hasonló panasz az udvarhelyiek ellen: „Ez is nagy kárára vagy a szegénységnek, hogy Udvarhely városában heti vásárnak idein (noha kedden volna az napja), de még hétfőn zászlót tesznek ki és kedden délig és némelykor délután egy óráig is azon zászlót künn tartván, tilalmazzák, hogy a szegénység

búzáat és sőt az alatt ne vásároljon; aki talál vásárolni, confiscálják, húzzák, vonják, maguk pedig beszedvén, az idegeneknek drágábban adják, nyereséget hajtván maguknak az szegénységnek nagy kárával és időnek híjában való ott töltésivel”.³⁶⁸ Sepsiszentgyörgy szintén a székbeliek rótták fel, hogy amíg a városiak nem vettek, addig nem engedik a falusiaknak gabonát vásárolni, és akkor is csak 1-2 vékát vehetnek: „amikor minden céhbéli ember (kik között a magistratualis személyek is vagynak) a maga mívit tetszése szerint árulja, s adja akárkinek is, valamint szintén más kereskedők is, hogy lehessen a szántó-vető gazdát határ közi szorítani, s a vevőköt a gabona vásártól eltiltani”.³⁶⁹

Nézzük hogyan látták saját piacukat a városiak, és hogyan vélekedtek róla a környékbeli parasztok az 1819–20-ban készült – és már többször idézett – Cziráky-féle összeírás alkalmával. Az udvarhelyiek kijelentették: „ittén maga a város vásáros hely”.³⁷⁰ A kézdivásárhelyiek megjegyezték, hogy „mi magunk többnyire mind mesteremberek vagyunk (...), és minden kész munkánkot készpénzen itten eladhatjuk”, akinek pedig nincsen mestersége, az kereskedhet kenyérsütéssel, dohány- és gyümölcsárulással bizonyos árenda fizetése mellett, vagy elszegődhet másokhoz napszámba. A piacon fát, gabonát és „mindenféle árukat, melyek szükségesek az ember élelmire, bővön lehet találni”.³⁷¹ Ugyanekkor az egyik országleírásban Kézdivásárhelyről feljegyezték, hogy „fontos kereskedelmi hely a környező mintegy húsz település számára, élénk forgalma van Brassóval és a Barcasággal, ahol sok szeszt árul, és az Ojtozi-szoroson keresztül Moldvába és Oláhországba gyapjúárukat szállít. A híres kézdivásárhelyi csizmát és a nép által kedvelt mézespogácsát számtalan erdélyi vásárra viszik igen gyakran.”³⁷²

Általában a vásárokat az illető helységek központjában elhelyezkedő vásártéren tartották. Ahogy azonban a települések növekedtek és az árucseré szerepe nőtt, úgy differenciálódott a vásár is: a baromvásár és a széna- meg fapiac különvált az élelmiszerpiactól és kiköltözött a település szélére.

Marosvásárhely esetében a népesség növekedése szükségessé tette új élelmiszerpiac létesítését is. Az esküdt közönség 1806-ban elhatározta, hogy „mivel a város nagyon szaporodni és terjeszkedni kezdett, nevezetesen a Sz. Miklós utca végénél éppen szükségesnek láttatik, hogy a Sz. Miklós utcában egy arra alkalmas helyen egy kis piac állíttassék fel”.³⁷³ A főtéri piac már a 19. század elejére szűkké vált. A csizmadiák panaszolták, hogy a piaci „árulószín” (pajta) túl kicsi (50 lépés hosszú, 8 lépés széles) és rossz állapotban van. Itt a legöregebbel kezdve annyian árultak a céhmesterek közül, ahánynak a ládája a „színek négy falai körül egész kerületbe belefér”. Akinek nem jutott ott hely, kénytelen volt a szabad ég alatt vagy más helységekből árulni termékeit, és megvárni, amíg valaki meghalt vagy elszegényedett. A színt megnagyobbították, de a levegő megromlott, túl sok árus van, „nagyon szorítják a piacot”. Arra is panaszkodtak, hogy a zsúfoltság miatt a piac tűzveszélyes.³⁷⁴ A piac közepén állt a 19. század közepéig a tanácsolóháza. „Oldalát a fogház, s boltok ölelik itt. / Hátulról négy sorban áruló színekkel / Nyúlik el, s végződik két kő mészárszékekkel” – írta a város poétája, Borosnyai Lukács János 1836-ban. Majd még a piacról maradvány: „Piacunknak ezek a magok díszei, / De többek a házak két emelettyei, / Mellyeknek ajjai tömve portékákkal, / Áruló boltokkal, sok című jel fákkal”.³⁷⁵ A kirakodóvásárt a város központjában található vásártéren tartották, de idővel egyre több speciális vásár alakult ki a város különböző pontjain: a baromvásár, a gabona-, fa- és deszka-, hús-, szén- és más vásárok, valamint az ócskapiac.³⁷⁶

Ugyanakkor *Székelyudvarhely*en is felmerült a gondolat, hogy a nagypiac zsúfoltságának megszüntetése céljából a mészárszékeket kiköltöztessék a fa- vagy a sópiacra. A sópiacon azonban – ahogy a mészárosok írták – „ottan az őfelsége bányájáról sőt hordó szekerek mostan is alig, sőt gyakorta nem is férnek, úgy annyival is inkább nem férhetvén az húst vevő igen számos népek, keddenként még csak nem is közelíthetnének az öszvecsoportozott és majd csaknem egymáson lévő sósszekerektől és marháktól az mészárszékhez; és másként is azon hely igen sáros, sebhedékes, de a mi nevezetes egynehány lépésnyire lévén oda az barátok clastroma, az húsvágással járó kopogtatás, pengetés és az húst vásárlók(na)k lármázások, kiáltozások, ottan megessen szokott öszveveszések az isteni szolgálatot is megakadályozhatná”.³⁷⁷ A mészáros cég a tímárookra is panaszkodott, akik a 17. század végén megvették a várostól áruló helyüket, arra kőboltot építettek, és annak szomszédságában a mészáros

tőkék után taxát szedtek. Végül azonban a tanács úgy döntött, hogy mégis maradjanak a helyükön, ahol már kőből épített csarnokuk is van. A főkirálybíró közbenjárására azonban a Gubernium utasította a várost, hogy a mészárszéket a sópiacra, a ferencesek kolostora mellé építsék fel, annak ellenére, hogy a város fenyegetőzött, a királyhoz fellebbezzenek, „mivel nagyon meg lévén universitásunk jurisdictiója sértvén”.³⁷⁸ Ugyanott a tímárok ellen is felmerült a panasz, hogy „e hazában majd a szükségesebb emporialis, de azonban szinte legszorosabb piacon” ennek nagy részét elfoglalták és „arra rossz-szagú cseres bőrt áruló helye felett tulajdon haszonvételére hétnyilású kereskedő boltokkal egy roppant épületet” emeltek.³⁷⁹

*Kézdivásárhely*en a vásártéren – a város főterén – voltak az örmény kereskedők boltjai, az északi részen pedig a céhek deszkabodéi sorakoztak: a mészárosoké, a szíjgyártóké, a fazekasoké, a tímároké, a csizmadiáké, a szücsöké. Az 1834. évi nagy tűzvész alkalmával éppen ezek a deszka színek közvetítették a tüzet a város nyugati felébe. Ennek ellenére újjáépítették őket és csak 1847-ben bontatta le a tanács a céhek heves ellenállása mellett. A piacon volt az ún. Kőkőből, egy kőállvány, ahonnan a közérdekű híreket kiáltották ki, valamint a „cigányok ketrece”, ahová a vásárok idején lopáson kapott egyéneket zárták.³⁸⁰ Az itteni piacról jegyezték fel: „Piaci élénkségre első Háromszéken, tisztaság, rendtartás s csinososságra mérközhetik a többi városok piacaival. Bolti áruai a sürgetőbb szükségeket könnyen kielégíthetik”.³⁸¹ *Székelykeresztúron* a baromvásárt egészen 1873-ig a főterén, a házak között tartották, ekkor azonban a hatóságok betiltották, mire a vásár kiköltözött a település szélére, ahol pénztárházat, „cédulaházat” és vágóhidat is építettek.³⁸²

A vásártér alakulása tükrözte a helység fejlődésének szakaszait is. *Sepsiszentgyörgy*ön például a vásárokat hosszú ideig, a 17. század végéig, a település régi központjában, a vártemplom előtti téren tartották. Valamikor a 18. század elején – kifejezve a városi közösség és autonómia hanyatlását – a vásárt áttették a település legbefolyásosabb nemesi családjának, a Daczóknak a kúriája elé. A 18. század közepén, 1749-ben a vásár a város mai központjába költözött, ahol később a székely huszárezred parancsnoksága is székelt. Jó ideig a baromvásár is az említett vásártéren zajlott:

a város régi központjából a 17. század végén a mai főtér helyére költözött, majd a 20. század elején a város szélére számúzték, a görögkeleti templom elé.³⁸³

A vásárok szerepe a 19. század közepe után azonban fokozatosan csökkent, bár még sokáig nélkülözhetetlenek maradtak. Ez megmutatkozik a vásárjövedelmek nagyságában is, ami rávilágít ugyanakkor a nagyságrendi különbségekre is.³⁸⁴ Marosvásárhely még a 19. század végén is Erdély legfontosabb gabona- és vetőmag vásárának számított. Itt volt a lucerna- és lóheremag legfőbb felvásárlási helye, ugyanakkor a tojásbegyűjtés székelyföldi központja. És bár a tutajozás ideje már leáldozott, évente még mintegy tízezer tutaj érkezett, főként Gyergyóból.³⁸⁵ Ennek köszönhetően is Marosvásárhely számított Szászrégen mellett a környék legfontosabb fapiacának; őket követte Székelyudvarhely.³⁸⁶

A Kereskedelmi és Iparkamara értékelése szerint a 19. század végén a Székelyföld legfontosabb baromvásárait Marosvásárhelyen, Gyergyószentmiklóson, Székelykeresztúron és Székelyudvarhelyen tartották. Marosvásárhelyről egyenesen azt írták, hogy egyre inkább a Székelyföld „központi piacá”-vá válik.³⁸⁷ A leginkább látogatott hetivásárok a század második felében Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen voltak.³⁸⁸ A 19. század végén e városok iparosai körében még nagy mértékben el volt terjedve a vásározás. Ugyancsak a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara volt az, amelyik határozottan fellépett ez ellen, és javasolta, hogy korlátozni kellene a vásárok számát, mivel a vásárok nagy száma, az egyre növekvő költségek és az egyre csökkenő bevételek következtében az iparosok tönkre fognak menni.³⁸⁹ Az átállás azonban – az elmaradott viszonyok következtében – nem volt egyszerű folyamat.

Ha a vásárok jelentőségét kívánjuk felmérni, szem előtt kell tartanunk, hogy évszázadokon keresztül az árucseré elsődleges színhelyei voltak, ezek biztosították a városok és vonzáskörzetük közti kapcsolatot, és nagymértékben hozzájárultak az urbanizációhoz. A kisebb központok esetében is nagyon fontos volt ennek a

központi szerepkörnek a betöltése, azaz: összegyűjtötték a vidék mezőgazdasági terményfölöslegét, és ellátták – részben vagy egészen – ezek alapvető szükségleteit, ami a kézműves termékeket illeti, valamint közvetítették a nagyobb központok és a körzet falvai között. A kisebb helységek esetében a vásárok hiánya komoly akadálya volt a további fejlődésnek, a vásártartási joggal bíró települések számára pedig a fokozatos urbanizáció egyik feltételét jelentették.

Kereskedők, boltok

A helyi vásárok mellett ugyancsak fontos volt e helységek lakóinak kereskedelmi tevékenysége. Ez településenként eltérő volt. *Bereck* és *Kézdivásárhely* esetében a moldvai kapcsolatoknak volt nagy jelentőségük: évszázadokon keresztül az itteni lakosok rendszeresen jártak át a szomszéd országba fuvarozni és kereskedni. Kiváltságai is részben ehhez a tevékenységhez fűződtek. A kézdivásárhelyiek 1652-ben két kiváltságlevelet is kaptak Vasile Lupu, illetve Gheorghe Ștefan vajdától, amelyek szabad bejárást biztosítottak számukra Moldvába.³⁹⁰ Ezek a kapcsolatok később is nagyon fontosak maradtak. A bereckiek 1861-ben is hangsúlyozták, hogy „termőföldeik silánysága s csekély kiterjedése miatt ugyancsak a két Oláhországba folytatnak kereskedést s székereskedést, azzal keresik mindennapiakat”. És mivel „ezen székeresedésnek mind ők, mind a sósmezeiek a kereskedésnek és a folyvásti közlekedésnek fenntartói, s csaknem egyedüli eszközei”, ha ez elé akadályokat gördítenek – lásd az új útlevelel-rendeletet – akkor ők meg lesznek fosztva egyedüli keresetmódjuktól, és „a két ország közti kereskedés és közlekedés igen nagy mértékben lenne fennakadva”.³⁹¹ Ezen indokok alapján, és „különösen az ottani élénkebb kereskedelem tekintetéből” a hatóságok beleegyeztek, hogy továbbra is a főbíró állítsa ki az útleveleket. Ugyanekkor a kézdivásárhelyiek is azt írták, hogy „városunknak majd egész népe Erdély[be] és a két Oláhországba való kereske-

déssel foglalkozik, kik közül sokan oly szegények is vannak, hogy gyalog kereskedést is űznek”.³⁹² Már korábban is többször panaszkodtak: „a hazában levő kereskedésnek a sok költés megtétele után is oly kevés jövedelme vagyon”.³⁹³ Orbán Balázs ezzel szemben – némi túlzással – a múlt század közepén úgy értékelte, hogy „Moldvával folytatott élénk kereskedése, kifejlett kézműipara által bizonyonnyal a Székelyföld, sőt Brassó kivételével az egész erdélyi résznek leggazdagabb városa”.³⁹⁴ Valóban, ez az időszak különösen kedvező volt a kézdivásárhelyi kézművesség és kereskedelem számára. A fő felvevő piacukká a román fejedelemségek váltak: oda adták el a céhes termékeket, a csizmát, bocskort, talpbőröket, kalapot, bundát, bútort (főleg ládát), ló- és kocsiszerszámot, cserébe főleg gabonát, állatot és bort hozva. De nem csak Moldva irányába jártak a kézdivásárhelyiek. Az előző fejezetben már szóltam az igen elterjedt pálinkafőzésről. A 19. század közepén egy kortársi értékelés szerint a város minden házában főzték a pálinkát: „bizonyos az, hogy Csík, Gyergyó szék, Brassó, Fogaras vidéke, sőt Fehérvár, Enyed, Torda, Marosvásárhely is sok kézdivásárhelyi pálinkát emésztenek el évente. Öt-hat lovas szekereken voncolja a kereskedő természetes hordóit (...) Ezen kereskedők honukba térve, torockói vasat, gabonát, bort vásárolnak be, mit aztán ismét jó nyereséggel adnak el a bennlakóknak. Természetes következése ezen árucserének a bő pénzforgás náluk s a meggazdagodás. Nem ritkaság 20-30 ezer forint tőkepenzt találni.”³⁹⁵ Szintén a 19. század közepi átmeneti időszakban a csíkszéki hatóságok Csíkszereda városára akarták hárítani az Olt-híd javítási költségeit, mivel „a közlekedési utak jó karban tartása reá nézve szolgál legnagyobb előnnyel, mint akinek a keblében a kereskedés legnagyobb folyamban van”.³⁹⁶

A 19. század '70-es éveiben Kozma Ferenc úgy értékelte, hogy a Székelyföld kereskedelme passzív. A fő „kiviteli” termékek főképp az „őstermelés” köréből kerültek ki: lovat Romániába, szarvasmarhát Budapestre, Bécsbe, nyersbőrt, gyapjút, fát, bútorokat Romániába, sőt, barnaszént, rezet, cserépedényeket (egyedül csak Székelyudvarhelyről kb. 15-20 ezer darabot) Moldvába, csizmákat, szekereket (ezeket is főleg Kézdi-

vásárhelyről és Sepsiszentgyörgyről) Romániába, vásznat (ugyanoda), valamint marosvásárhelyi kézműves-termékeket belföldre szállítottak. A „behozatal” ennél nagyobb összegre rúgott, és főképp késztermékből állt: rövidáru, divatáru, bútor, fémáru, vegyiáru, papír, üveg, porcelán, fűszer, tea, kávé, déligyümölcsök összesen több millió forint értékben.³⁹⁷

A 19. század második feléig kimondottan specializálódott kereskedő kevés volt ezekben a helységekből, és ezek túlnyomó része is örmény vagy görög. A kereskedők számáról nincsenek pontos adataink, valamelyes képet a különböző összeírások adnak.

A 18. század elején a szebeni görög kompánia tagjait kívánták számba venni. Marosvásárhelyen ekkor 4 görög kereskedő volt, de a tanács nem engedte, hogy a kompániának az adót megfizessék.³⁹⁸ Az 1721-es összeírás még csak Marosvásárhelyen említ kereskedőket. Itt 13 kalmárt és 6 özvegyet írtak össze, ezeknek összesen majdnem 15 ezer forint értékű árujuk volt, és a kereskedelmből 2.790 Ft jövedelmük volt. Ezek mellett a főleg marhakereskedéssel foglalkozó kalmárok mellett volt még 23 kiskereskedő és 4 boltos is, összesen tehát mintegy 40 kereskedésből élő család.³⁹⁹ A kézművességből és kereskedeleméből származó jövedelem – mint ahogy az előző fejezetben láttuk – Marosvásárhelyen és a gyergyószentmiklósi örményeknél volt a legmagasabb. Az 1733-as részleges összeírás alkalmával Kézdivásárhelyen egyáltalán nem, Csíkszeredában pedig egyetlen kereskedőt írtak össze.⁴⁰⁰

Az 1750. évi általános összeírás Marosvásárhelyen a városiak között 17 kereskedőt említ: 4 „közepeset”, 10 „gyengét”, ezek közül 3 „közepes” és 6 „gyenge” marhakereskedéssel foglalkozott, 2 kereskedő egyben szücs is volt, 1 pedig tímár.⁴⁰¹ A kereskedők egy része görög származású volt, 3-nak a neve is „Görög”. Egyikük, Görög András volt a város legnagyobb adófizetője: 1745-ben a város 551 adófizető polgára közül egyedül fizetett 100 Ft-on felüli adót.⁴⁰² Gyergyószentmiklóson az örmények foglalkoztak kereskedéssel, többségük marhakereskedéssel, a 23-ból 4-et soroltak a jók, 5-öt a közepesek és 14-et a gyengék közé. Örmény kereskedőt Kantán 7-et, Csíkszépvízen pedig 14-et írtak össze.⁴⁰³ Székelyudvarhelyen a városiak között 2 kereskedőt találtak (1 „közepes”, 1 „gyenge”), a nemesek között egyet sem. Felvincen volt még egy „gyenge”, Kézdivásárhelyen, Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön, Székelykereszt-

úron és Illyefalván pedig egyet sem írtak össze. Ez is mutatja, hogy a 18. század közepén a kereskedelem jobbra a vásárok keretében bonyolódott; az árucserre kezdetleges jellege nem tette szükségessé népes és erre specializálódott kereskedőréteg megjelenését, így még az urbánusabb településeken is csekély a számuk, ezek túlnyomó része is örmény vagy görög. 1769-ben Marosvásárhelyen a városi polgárok közül 6 kereskedőt írtak össze, ezen kívül még néhány örményt az erzsébetvárosi kompánia tagjai közül.⁴⁰⁴

Csak a 19. század elején kezdtek a többi településen is megjelenni az állandó kereskedők, akik nem csak a vásár napján tartózkodtak ott, valamint a boltok. A boltok kínálata még Marosvásárhelyen sem volt túl változatos, ahol pedig ezek már korábban megjelentek. A 19. század legelején a városi tanács beleegyezett, hogy egy Störch Farkas nevű kereskedő a piacszeren boltot nyisson, és miután nagyszabenyi és kolozsvári boltjait feltölti bécsi áruval, a maradékot Vásárhelyen adja el, mivel olyan portékái vannak – többek között selyem és gyolcsárak –, amelyek a helybeli kereskedőknek nincsenek.⁴⁰⁵ A 18. század végén a városban több örmény kereskedő is megtelepedett, akik polgárjogot szereztek.⁴⁰⁶ A 19. század első felében jelentek meg a zsidók, bár ekkor még viszonylag csekély a szerepük. A többi kisvárosban továbbra is az örmények voltak azok, akik a kereskedést majdhogynem monopolizálták.⁴⁰⁷

A polgárok számára a kereskedelem inkább csak alkalmi tevékenység, jövedelem-kiegészítés volt. Erre jó példa a 19. század első feléből egy udvarhelyi nemes esete. Ő és felesége „igen szorgalmasan viszik az gazdaságot és kereskedést”, emellett szappanfőzéssel és gyertyaöntéssel foglalkoztak. A fő jövedelmi forrásuk azonban a kereskedelem volt, ahogy az egyik tanú vallja: mindennel kereskednek, amiből hasznot remélnek, csikókkal, amelyeket felhízalva továbbadtak, szénával, zabbal, borral, a felesége vászonneművel, és házukat a „kereskedésből tartják csinosan”. Udvarhelyen is árultak, kocsmát tartottak, de vásároltak is. Így 1829-ben kölcsönpénzen sok „fejér gúnyát, vásznat, gyolcsot szedvén”, a feleségét elküldte az áruval a nagyenyedi vásárra, aki a vászonból, „fenyővízből”

és mézespogácsából több mint 400 Ft-ra árult, az egyik tanú szerint „annyi bankóját láttam, hogy magam is irtóztam tőle”. A baj akkor keletkezett, amikor egy bánási kereskedőtől kapott pénzen Brassóban fagyút akart vásárolni a gyertyaöntéshez, és kiderült, hogy a bankók hamisak voltak. Az enyedi vásáron különben több udvarhelyi nemes és polgár is jelen volt, akik később a vádlott mellett tanúskodtak.⁴⁰⁸

A század közepe felé a Főkörmányszék egyre inkább szabályozni szerette volna a kereskedést és a kereskedők helyzetét, bolt nyitását csak a tanult kereskedők számára engedélyezték, de a kisebb mezővárosokban ezeket a rendelkezéseket egyelőre nem lehetett foganatosítani.⁴⁰⁹

Bár a kereskedők száma jóval kisebb volt a kézművesekénél, fontosságuk és gazdasági szerepük jelentősebb emezekénél. Bácskai Vera kutatásai azt mutatták ki, hogy minél jelentősebb egy város, minél komplexebb funkciókat tölt be és minél gyorsabb ütemben fejlődik, azt a kereskedelemnek köszönheti. A kereskedők között azonban Magyarországon belül is nagy regionális különbségek voltak, ami tőkeerejükben is megmutatkozott. Így például Zomborban az I. osztályba sorolt kereskedők tőkéje meghaladta a 20 ezer forintot, Egerben a 15 ezret, Szatmárnémetiben már elég volt ehhez 6 ezer forint, míg a kisebb, jelentéktelenebb városokban még kevesebb.⁴¹⁰ A mi esetünkben csak néhány szórványos adat utal a kereskedők tőkeerejére, de ebből is kitetszik, hogy jóval alatta maradtak a magyarországi, sőt még az erdélyi nagyobb városok átlagának; kivételt ez alól csak a marosvásárhelyi tehetősebb és a gyergyószentmiklósi örmény marhakereskedők képeztek.

Mint már említettük, a 18-19. század fordulóján a hetivásárok mellett kialakult a napi piac és megjelentek az első boltok is, ahol most már tetszés szerint a hét minden napján lehetett vásárolni. A Cziráky-féle összeírás minden fontosabb vásárhelyen említ boltokat is: Székelyudvarhelyen 5 nagyobb, 22 kisebb bolt és egy vaslerakat működött. Sepsiszentgyörgyön „áruló bolt is vagyon ezen a városon 4, azon felül apró görög kereskedők”,⁴¹¹ azaz a

hetivásárok alkalmával 5-6 „görög” sátrat tartott, ahol apróságokat árultak, ahogy ezt a szomszéd falusiak elmondták. Kézdivásárhelyen, amelyet a környékbeliek „jó commerciális város”-nak tartottak, 10 bolt volt: „vagnak ezen városban bécsi portékákkal kereskedők, napnyugati portékákkal kereskedő görögök, sőt, vasat és egyéb a gazdasághoz megkívántató eszközököt áruló kalmárok”, ehhez még egy másik helyen hozzáteszik, hogy puskaport, jó gyári posztót is lehet kapni „bőségesen”.⁴¹² A szomszédos Kanta lakói azt vallották, hogy sokadalmak idején itt „*in grosso* vásárolnak fabrikai portékát”, és ebből apróbb kereskedést folytatnak. Sokan Kézdivásárhelyen béreltek boltot. A helységben, „mind a kereskedeésre nagyon alkalmas helyen” pusztá házhely nem akadt.⁴¹³ Gyergyószentmiklóson 15 boltot írtak össze, és a kereskedés hasznából némileg a köznép is részesedett, a pénzkeresés egyik módja volt, hogy „a boltot tartó örmények, a kordovány fábrikát művelők és más kereskedőknek portékák hordozásával hasznosan szekereshetünk”.⁴¹⁴ Székelykeresztúron és Bereckben 3-3 bolt volt, Illyefalván és Nyárádszeredán egy sem, Marosvásárhely és Oláhfalva hiányzik az összeírásból.

Eszerint tehát a helységek három csoportja különül el: Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely és Gyergyószentmiklós fontosabb kereskedelmi és kézműves központok voltak, ahol a boltok száma meghaladta a 10-et. A szerényebb központokban (Sepsiszentgyörgy, Székelykeresztúr és Bereck) volt néhány (1-4) bolt, ezt egészítette ki a hetivásárok alkalmával sátrakból áruló „görög” kereskedők kínálata. A mezőgazdasági jellegű településeken pedig (Illyefalva, Oláhfalva, Nyárádszereda, Felvinc) nem találunk egyetlen boltot sem, itt az árucseré továbbra is a tradicionális keretek között bonyolódott.

Ekkor jöttek létre az első vaslerakatok is, ahonnan a környékbeliek a szükséges vasat be tudták szerezni. Háromszéken ilyen lerakat Kézdivásárhelyen, Bereckben és Sepsiszentgyörgyön működött, míg Illyefalván ezt a központi hatóságok nem hagyták jóvá. Az utánpótlás azonban

gyakran akadozott. A berecki „vasdistractor” 1805-ben panaszt tett, hogy nincs egy terminusa a kijelölt vajdahunyadi vagy sebeshelyi vasbányánál, néha 3-4 hétig is várakoznia kell, és mivel ezért útközben kénytelen volt eladni a vasból, „mint székely katona” 2 hónap áristomot kapott.⁴¹⁵ Kézdivásárhelyen a kiutalt vas csekély mennyiségét panaszolták fel, „az itt nagyon kiterjedő közönségnek” tízszer ennyi sem lenne elég, legalább évi 500 mázsa vasat igényelnének.⁴¹⁶

1836-ban Marosvásárhelyen 22 bolt volt (12 szövet, 4 divatáru-, 3 vas- és 3 fűszer-, illetve vegyeskereskedés), Székelyudvarhelyen 6 (3 szövet, 3 vas), Kézdivásárhelyen 18 (8 szövet, 2 vas, 8 fűszer-, illetve vegyeskereskedés), Sepsiszentgyörgyön 4 (3 szövet és rövidáru, 1 fűszer-, illetve vegyeskereskedés), Csíkszeredában 2, Bereckben 3 vegyeskereskedés volt. Oláhfaluban, Felvincen és Illyefalván, akárcsak a falvakban nem volt egyetlen bolt sem.⁴¹⁷ Erdély többi városával való összehasonlításban a Székelyföldön a boltok száma viszonylag csekély volt. Marosvásárhely és Kézdivásárhely a középmezőnyben helyezkedett el, de messze lemaradtak a három legfejlettebb várostól – Kolozsvártól, Brassótól és Nagyszebenről – mind a boltok számát, mind ezek változatosságát tekintve. Ugyanezért például Brassóban 98 (külön írószerbolt és külön könyvesbolt is), Kolozsváron 86 üzlet volt, de még Szamosújváron is 34 boltot írtak össze (17 szövet- és rövidáru-, 1 divatáru-, 1 vas-, 3 fűszerboltot és 12 vegyeskereskedést).⁴¹⁸ Ugyanebben az időszakban a magyarországi városokban jóval nagyobb a kereskedők és boltok száma, szerkezetük és áru kínálatuk változatosabb,⁴¹⁹ de a kereskedők és kézművesek számának folyamatos emelkedése jellemezte a két román fővárost is.⁴²⁰

A boltok száma különben Erdélyben is folyamatosan emelkedett: 1839-ben egész Erdélyben 895 boltot tartottak számon,⁴²¹ 1843-ban már 1.182-t,⁴²² a következő évben pedig Hintz 1.277 boltról beszélt: 719 a vármegyék területén, 333 a Királyföldön, 225 pedig a Székelyföldön működött.⁴²³ Ez utóbbiak megoszlása sem volt egyenletes: Háromszéken 95 boltot mutatott ki a statisztika, Maros- és Udvarhelyszéken 55-55-öt, Csíkszéken 20-at, Aranyoszáron pedig egyet sem.

Az 1848-at megelőző években a székelyföldi városokban is emelkedett a kereskedők és üzletek száma. Ezek nagy része ekkor még örmény származású volt. Székelyudvarhelyen például 1847-ben 14 bolttal rendelkező kereskedőt írtak össze; ezek közül 8

örmény, 4 pedig szerb vagy macedoromán volt. Nagy részük már hosszabb ideje a város polgára volt.⁴²⁴ A kereskedők megtelepedése az illető helységek érdeke is volt. A csíkszeredai magisztrátus a következőképpen írt 1830-ban: „mivel a mű városunk még mostan is kereskedők nélkül szűkölködik, noha egy néhány idegen mestere emberek és kereskedők itten megtelepedtek, azoknak mindedig minden taxafizetés nélkül szabad adás-vevést engedtünk, azért, hogy ennél fogva többek is városunkba megtelepedés végett béjönni hajlandóbbak legyenek”.⁴²⁵

A boltok kezdetben – főként a kisebb városokban – meglehetősen kezdetlegesek voltak és szerény áru kínálat jellemezte őket. A 19. század közepére visszaemlékezve így ír az egyik szerző a csíkszeredai boltokról: „Kirakata egy kereskedésnek sem volt, cégtáblája pedig csak a legelőkelőbb cégeknek. Azokat az asztalosok festették és írták a legeszeveszettebb betűkkel és szörnyű ortográfiával. Sokszor alakok és szimbólumok is kerültek a cégtáblákra. Olyan oroszán, melyet mókusnak is lehetett nézni, olyan kifli, mely suta seprűnek is beillett.”⁴²⁶

Az üzletek elterjedésével egyidejűleg a boltot tartó kereskedők igyekeztek visszaszorítani a hagyományos vásározó és a vándor-kereskedők konkurenciáját. Azok a marosvásárhelyi kereskedők, akik boltokat tartottak árendában, már 1771-ben panaszt tettek, hogy egyesek szerződés nélkül folytatják a kereskedést, és ezáltal „szűkítik a piacot”.⁴²⁷ 1830-ban az itteni boltos kereskedők a szlovák kereskedőket akarták eltüntetni a hetivásárokon való áru-lástól, akik apróságokat (csipkét, pántlikát, kendőt, gyolcsot stb.) árultak.⁴²⁸ Ugyanabban az évben Martinovics Demeter és több társa, mind udvarhelyi „rendes boltos kereskedők” azt panaszolták, hogy a helybeli és keresztúri vásárok alkalmával „az idegen kereskedők azon városra széltibe béjáznak, áruportékájokkal egy házhoz bérakodnak, s bátran árulják gyapotjokat s egyéb eladni való portékájokat”.⁴²⁹ Ilyenszerű törekvésekkel még a század végén is találkozunk; 1892-ben a maros- és kézdivásárhelyi tanács – a

kereskedők nyomására – egy-egy, hasonló szellemben fogant határozatot hozott.⁴³⁰

A verseny éleződésének hasonló következményei voltak, mint a kézművesek esetében: a kereskedők is megpróbálták az újabb boltok nyitását megakadályozni. A kézdivásárhelyi kereskedő társulat 1861-ben hevesen tiltakozott a helyi tanács határozata ellen, amelyben „Frank János singes kereskedőnek külön fűszerkereskedés nyitására adott engedélyt”.⁴³¹ Egy másik esetben szintén tiltakozott a társulat, azzal érvelve, hogy az illető „se cautionátusságát bé nem mutatta, sem a városi polgárok közé felvéve, sem a Kereskedő Társulatba békebelezve nem lévén” – a városban nem nyithat üzletet. Azt javasolták, hogy „három évi feddhetetlen magaviselete által előbb érdemelje ki a városi polgárok sorába való felvétetést, azután mutassa bé cautionátusságát, s azután induljon meg kereskedés nyitása kérésével”.⁴³² Frank a maga folyamodványában arra hivatkozott, hogy már berendezte új üzletét, beszerezte az árut, tehát sok pénze van befektetve, és nem ő az egyetlen, akinek több üzlete van, másoknak is van 2-3. A lényegesebb azonban az, hogy úgy véli, ezáltal törvényes és szabados joga gyakorlásában akadályozzák „elavult s a jelenkor szabad szellemével homlokegyenest ellenkező kifogásokkal”. A Főkérmányszék szintén a kérelmezővel értett egyet, válaszukban hangsúlyozták, hogy a monopóliumot nem lehet megengedni, a kormánynak arra kell törekednie, hogy minél több polgár vállalkozzék, és „tolongjanak az élet forrása, a tudomány, az ipar és kereskedés mezején”.⁴³³ Marosvásárhelyen liberálisabb rendelkezések voltak életben már az előző korszakban: aki kifizette a kauciót és a 20 forint *fori taxát*, megnyithatta saját boltját.⁴³⁴

A 19. század második felében minden városban megszervezték a Kereskedő Társulatokat. Az első Kézdivásárhelyen alapították 1851-ben, egyesületként, s csak később alakult át modernebb ipartársulattá, amelyik 1879-ben 30 tagot számlált. Szintén a neoabszolutizmus idején, 1852-ben alakult meg a gyergyószentmiklósi társulat.⁴³⁵ A marosvásárhelyi kereskedő ipartársulatot 1860-ban alapították, majd 1883-ban újjáalakult 45 taggal. A társulat egy kereskedelmi tanonciskolát is fenntartott.⁴³⁶

Három évtized múltán, 1868-ból ismét van egy számszerű kimutatásunk a kereskedőkről és boltokról. Marosvásárhelyen 58 boltot tartó kereskedőt írtak össze (közülük valószínűleg 17 örmény, 13 pedig zsidó származású volt);⁴³⁷ Sepsiszentgyörgyön 16 (ebből 7 örmény – még 2 résztulajdonos is – és 4 zsidó);⁴³⁸ Székelykeresztúron a városi részen 2, Timafalván pedig 9 bolt volt, mind vegyeskereskedés, és közülük 6-nak volt örmény tulajdonosa;⁴³⁹ Illyefalván egyetlen fűszerbolt volt zsidó tulajdonban.⁴⁴⁰ A fejlődést érzékelteti a kolozsvári *Korunk* című lap tudósítása is Szentgyörgyről 1864-ből: „tán nincs város Erdélyben, melyben a boltok oly hirtelen, s aránylag oly számosan nyíltak volna meg mint Sepsiszentgyörgyön, hol már 19 külön kereskedés van, s ha a szesz és asztalos boltokat is ide számítjuk, 25-re megy, holott ezelőtt nem egészen 40 évvel csakis egy boltja volt. És nemcsak fűszeres vagy singes boltja, de könyvkereskedése is van a városnak...”⁴⁴¹

A 19. század utolsó harmadára – az 1836 óta eltelt évtizedekben – jelentős változások történtek: a vásárok, mint az árucserre elsődleges helyei vesztek jelentőségükből, és ezzel párhuzamosan egyre inkább elterjedtek a boltok, mint az árucserre modernebb formája. Számuk mindenhol emelkedett – leginkább Marosvásárhelyen –, jellegük diverzifikálódott, egyre több szakosodott üzlet nyílt meg. E téren is Marosvásárhely vezetett, a többi kiváltságos településen ugyanis a boltok többsége továbbra is fűszerkereskedés vagy vegyesbolt maradt, amelyek a fogyasztóközönség alapvető igényeit elégítették ki. Gondot okozott, hogy az árukat Bécsből, Budapestről, Brassóból és részben Segesvárról hozták, tehát több közvetítő kezén mentek át, ehhez még hozzájöttek a drága szállítási költségek, tehát országosan itt voltak az egyik legmagasabb árak.⁴⁴²

A 19. század közepén azonban még így írt egy utazó: „Erdélyi embernek, kivált ha nem volt szerencséje bepillantani a Kárpátokon túli világba, bajosan leend fogalma kereskedővárosról, míg Brassóban meg nem fordult. Mert eldönthetetlenül igaz az, hogy Brassó első, vagy jobban mondva, egyetlen város Erdélyben, mely a kereskedő nevet megérdemli. (...) Brassót s talán szegtől-végtől Szebent kivéve, nincs másutt kereskedés Erdélyben; mert azon

kereskedés, mely majd minden városunkban szinte kirekesztőleg örmények és zsidók által üzetik, amennyiben pénzünket a valahai vizionlátás reménye nélkül kiviszi az országból, inkább súlyosbítja, mint apasztja temérdek szegénységünket. De azért e két nép is némileg köszönetet inkább, mint kárhoztatást érdemel, avagy csak azért is, mert ők hoznak érintkezésbe minket a civilizált világ kényelmeivel, ők ismertetnek meg a csinosabb ízlés, divat kellemeivel.”⁴⁴³

„*Idegen*” kereskedők: örmények, görögök és mások

A fentiekkel összhangban külön kell szólnunk az örményekről, mint sajátos népcsoportról, amely fontos szerepet játszott a Székelyföld gazdasági életében és modernizációjában. Az örmények az ún. *middleman minorities* kategóriájába tartoztak, akárcsak a görögök vagy a zsidók.⁴⁴⁴ Már írtam az urbanizációban betöltött szerepükről, de fontosságuk leginkább a kereskedelem terén mutatkozott meg. Hogy mit jelentettek az örmények Erdély gazdasági életében, azt hiszem ezt legjobban Michael Lebrechtnek a 18. század végén írt jellemzése érzékelteti: „A görögök és az örmények olyanok az erdélyi államszervezetben, mint az érverés az emberi testben. Bővérőségét éppen úgy jelzik, mint a lázat. Arckifejezésükről egész pontosan le lehet olvasni, hogy az állam egészséges-e vagy pedig sorvadás emészti.”⁴⁴⁵

Az örmények már a honfoglalást követő századokban jelen voltak a Kárpát-medencében; a ma is itt élő örmények ősei azonban csak a 17. századtól telepedtek meg Erdélyben. Többségük Moldvából jött át – az általuk jól ismert szorosokon –, az ottani zavaros politikai helyzet, a török beütések, valamint az erőszakos térítési kísérletek miatt. Az 1630-as évek után egyre gyakrabban találkoztunk velük a forrásokban, míg 1672 után mintegy kétezer főnyi csoportjuk végleg itt telepedett le. 1684-ben Apafi Mihály egy oklevélben biztosította a Petelén megtelepedett kereskedőknek „hogy Birodalmunkban mindenütt, minden városokban, falukban és akármely helyeken és minden sokadalmakban és vásárokon szabadon kereskedésük lehessen, magok mesterségeikkel készített bőrnemű és

egyébféle áru marhájokkal minden megbántódások nélkül kereskedhesenek”.⁴⁴⁶

Kezdetben főképpen a Keleti-Kárpátok átjárói mellett húzódtak meg; főbb telepeik Beszterce, Gyergyószentmiklós, Szépvíz, Görgényszentimre, Kanta, Petele, Ebesfalva (később Erzsébetvára), Szamosújvár voltak. Később e két utóbbi messze kiemelkedett jelentőségben, és az erdélyi örménység fő központjaivá vált.⁴⁴⁷ Helyzetük közjogi rendezésére a 17-18. század fordulóján Oxendie Verzerescu püspök – az örmény vallási unió létrehozója⁴⁴⁸ – tett kísérletet. Végül is az erdélyi örménység helyzetének átfogó szabályozására nem került sor, ennek híján az egyes települések szereztek maguknak kiváltságokat.⁴⁴⁹

Az örmények Erdélyben is – mint Kelet-Európa bármely országában –, kereskedelemmel és kézművességgel foglalkoztak. Elsősorban a marhakereskedelemre specializálódtak; Erdélyből is, de inkább Moldvából és Havasalföldről vásárolták fel a szarvasmarhát, hogy aztán felhízalva adják tovább Pest, és főleg Bécs piacain, jelentős szerepet töltve be Bécs húsellátásában. Benkő Károly írta a múlt század közepén, hogy „évenként Moldvából többek megjegyzések szerint 40.000 ökröket, 10.000 lovakat, 300 ezer juhokat is kihajtottak Magyarországra Bécs felé”.⁴⁵⁰ Még ha túlzóak is a számok, akkor is mutatják kereskedelmi forgalmuk nagyságát.

Szintén érdekes idézni a szamosújvári minoriták Historia domusából 1775-ből egy erre vonatkozó részt: „Ez a kereskedés minden nemében gyakorlott nép, iszonyú marhafalkáik számára, jó piacokat talált a külföldön. Évenként eladnak az örmények a különböző országokban, több mint százezer marhát és ha akadály (döghalál, árvíz, háború) nem állja útját a nyereségnek, elmennek a Magyar- és Németországgal határos felsőbb országokba is; Olaszországot is ez a hasznot kereső nemzet táplálja ugyanazon étkekkel.”⁴⁵¹

Erdély egyik fő kiviteli cikke még a 18. században is a marha maradt. A 18. század első feléből Erdély külkereskedelméről fennmaradt hézagosszerű adatok azt mutatják, hogy az állatexport

képviselte a teljes kivitel több mint felét, és pl. 1733–34-ben ennek a 177 ezer forintra rugó összegnek a 90%-át az ökörexporthoz tette ki, ezt pedig jórészt az örmények monopolizálták.⁴⁵² 1740 táján 18 szamosújvári kereskedő 3.690 ökröt hizlalt Magyarországon, a gyulai pusztán, egyikük 650 állatot. Az erzsébetvárosiak pedig 1740-ben – saját bevallásuk szerint – félezer ökröt vásároltak fel, így a két város kereskedőinek kb. évi 42 ezer Ft tiszta jövedelme volt a marhahajtáson.

Az állatkereskedelem mellett szintén az örmények tartották kezükben a nyersbőrök felvásárlását. A szegényebb örmény kereskedők szatócsként járták az országot a Pestről és máshonnan beszerzett portékával. 1755-ben báró Kemény Ádám kérte a szamosújvári főbíróat, hogy hirdesse ki az új pusztakamarási vásárt, „minthogy az örménységből szokott a sokadalmak lelke állani”.⁴⁵³ Erdély akkori, eléggé fejletlen, és főleg a külkereskedelemre specializálódott kereskedőrétegének jelentős hányadát tették ki az örmények. Tőkeerőre nézve is nagy súlyt képviseltek a 18. század folyamán, hiszen már rövidebb idővel a betelepülésük után, 1700-ban ugyanannyi adót fizettek, mint a szebeni (1.430 Rft), és háromszor annyit, mint a brassói görög kompánia.⁴⁵⁴ Trócsányi Zsolt szerint „nem túlzás, ha örmény kereskedők a 18. század derekán, második felében arra hivatkoznak, hogy fő kereskedelmi tevékenységük sok ezer forintos harmincadbevételt eredményez a kincstárnak”, és ennek nyomán a kamarai igazgatás mint kincstári népeket védte őket.⁴⁵⁵ Az örmények jelentős része foglalkozott kézművességgel is. Elsősorban tímárok és szücsök voltak, híres volt az általuk kikészített kordován vagy szattyánbőr.

Az örmények már a 17. században megjelentek a Székelyföldön, kezdetben Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Görgényszentimrén, Csíksomlyón és a Kézdivásárhely melletti, de Felső-Fehér vármegyéhez tartozó Kantán. Két jelentősebb telepük, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz éppen a két Keleti-Kárpáton való átkelőhely, a békási és a gyimesi mellett alakult ki.

E két helység örmény népessége gyorsan gyarapodott. 1715-ben Gyergyószentmiklóson 43 családot írtak össze, 1735-ben már 77-et, 1750-ben pedig 115 családfőt. 1808-ban a családok száma már 246-ra emelkedett, az 1850-es népszámlálás alkalmával 1.144 személyt írtak össze. A 18-19. század folyamán itt mintegy a lakosság 20-25 %-át tették ki.⁴⁵⁶ A szépvíziek már nem fejlődtek ilyen dinamikusan, érzékenyen érintette őket az utolsó tatár betörés is. 1715-ben 15 családot találunk, és a század közepén is még 30 alatt volt a számuk. 1715-ben az összeíró meg is jegyezte „ezek a csikiak majd mindnyájan alig esik kenyérbe is, a nagy szegénységek és sok szolgaságok miá”. Kantán a 18. század első felében 7 családfőt említenek, a század végére közösségüknek nyoma veszett.⁴⁵⁷

A székelyföldi örmények kezdetben az erzsébetvárosi örmény bíró joghatósága alatt álltak, de már az 1715. évi összeírás külön említi a gyergyószentmiklósi és szépvízi örmény bírót is. 1752-ben pedig így írnak egy per során a gyergyói örményekről: „minthogy taxát fizetnek, külön joghatóság alatt állnak”.⁴⁵⁸ Bár e két helységnek nem sikerült a Szamosújvárhoz és Erzsébetvároséhoz hasonló privilégiumokat elérniük, amelyek a 18. század végére szabad királyi városi rangot kaptak, a széktől való bizonyos fokú önállóságukat elismerték. 1795–96-tól mindkét helységben kereskedelmi bíróság, Mercantile Forum működött, mely egy bíróból, egy jegyzőből és 12 esküdtből állt. A bűnügyeket leszámítva minden, örményekkel kapcsolatos ügyben őket illette a döntés joga. 1848-ig így három eltérő jogállású közösség élt egymás mellett: az örmények a Mercantile Forum, a határőrök (1764 után) a General Commando, a provincialisták pedig a szék joghatósága alatt.

Az összeírásokban feljegyezték, hogy az itteniek, hasonlóan a többi erdélyi örményhez elsősorban kordovánkészítéssel⁴⁵⁹ és kereskedelemmel foglalkoztak. Moldvából vásárolták a szarvasmarhát, lovat, juhot és Magyarországon, illetve Bécsben, Lipcsében adták el. Ezenkívül kereskedtek bőrökkel, vasáruval, viasszal, mézzel, hallal is.⁴⁶⁰ A szegényebb sorsúak „kenyér, gyertya és gyümölcs s több ilyen apróságok árulgatnak, azzal keresik a magok élelmeket”.⁴⁶¹

Az összeírások nyomán képet alkothatunk az örmény közösség foglalkozási struktúrájáról, valamint vagyoni rétegződéséről is. 1715-ben Gyergyószentmiklóson a 43 családfő közül 15 tímár, 13 kereskedő, 3 varga, 2 mézáró, és egy-egy szabó, tarisznyás, erszénykészítő, szücs,

borbély volt, valamint a bíró és egy szolga. Ezen kívül volt „mintegy négy vagy öt nyomorék özvegy asszonyok, kik közül némelyik fonogat, némelyike varrásával, sütésivel él, s azokon kívül két vagy három majd éhel haló koldus nyomorékok”. A családfők közül 23 módosabb, 20 pedig a „szegénység” közé van sorolva. A tehetősek között volt mind a 7 kereskedő, a tímárok közül 9, 3 kalmár, a bíró, a szabó, a tarisznya-, valamint az erszénykészítő. A szegények között írtak össze 6 tímárt, 3 kalmárt, a 3 vargát, a 2 mézáróst, a szücsöt és a borbélyt. Szépvízen ugyanekkor a 7 jómódú családfő közül 2 kereskedőt, 2 szücsöt, egy tímárt találunk a bíró mellett, egy pedig szücs és kereskedő volt egyszemélyben. A 8 szegény között van 2 szücs és egy-egy kalmár, tímár és szabó. Ebből is kitetszik, hogy a vagyonosabb réteget a kereskedők, tímárok és részben a szücsök képezték, ezek jelentették a nagyobb presztízsű foglalkozásokat is; az egyik szépvízi szegénynél meg is jegyezték: „szóts mester, de igen koldus ember”.⁴⁶²

Gyergyószentmiklóson 1721-ben 66 családfőt, 1735-ben pedig már 77-et találunk. 1735-ben 45 tímár van, közülük 10-en egyben mézárósk is, 3-an pedig kalmárok is, 2 nagykereskedő, 14 kalmár, 3 szücs, 5 csizmadia, egy varga és egy takács, 7-en pedig meg nem nevezett foglalkozásúak, általában szegények, akik vagy szolgaként vagy alkalmi munkából éltek. A jövedelmi különbségek részben a fizetett adóból is kitetszenek (a legnagyobb 57,20 Ft, míg a legkisebb 0,50 Ft, az átlag 4,50 Ft), de 15-en egyáltalán nem fizettek adót. A legtöbb adót fizetőknél külön rovatban feltüntetették, hogy Moldvából ökörrrel, lóval, bőrökkel, Havasalföldről bőrökkel kereskednek. 5 Ft-nál nagyobb adót 20-an fizettek. A szegényebbek sokszor mások tímárműhelyében dolgoztak, fizetség ellenében, vagy vásárról-vásárra jártak, és fizetségért másoknak árultak.

A 77 családfő közül 31 Moldvában született, tehát a bevándorlás folyamatos volt a 18. század első felében is. Az összeírás azt is közli, hogy a bevándoroltak hány éve élnek Gyergyószentmiklóson, ebből megállapítható, hogy a bevándorlásnak két nagy hulláma volt: az első az 1680-as években, a második 1705 tájékán. Érdekes, hogy a 20 szépvízi családfő (egy kereskedő, 8 kalmár, 6 tímár, közülük egy mézáró, 2 mézáró és kalmár egyszemélyben, egy csizmadia, 3 szegény) mindegyike Moldvából vándorolt be 20-24 éve, tehát 1710-15 tájékán. A kantai 6 családfő (mindegyike kereskedő) öt éve élt a helységben, 4-en Moldvából, 2-en Szépvízről költöztek át.

1750-ben a 115 gyergyói családfőnél nem csak a foglalkozást, hanem a vagyoni állapotot kifejező kategóriát (jó, közepes, gyenge) is feltüntették. A 62 tímár közül 8 közepes és 54 gyenge, a 8 kereskedő közül 4 jó, 3 közepes, egy gyenge, volt még 1 közepes és 13 gyenge kalmár, 3 gyenge szűcs és ugyanannyi csizmadia, 2 gyenge tarisnyakészítő, egy közepes és egy gyenge mészáros és 7 szegény. Volt tehát egy sikeres, de vékony kereskedőréteg, egy főleg tímárokból és kalmárokból álló jelentősebb középréteg, a családfők többsége pedig szerény körülmények között űzte az ipart.⁴⁶³

A következőkben röviden vázolom a gyergyósztmikliói örmények gazdasági tevékenységét, és ennek kihatását a helység fejlődésére. Az örmények letelepedéséig Gyergyósztmikliós – bár a gyergyói medence központi helye, és 1607-ben vásártartási engedélyt is kapott –, egyszerű község maradt, ha a nagyobbak közül való is. Gazdaságilag csak az örményeknek köszönhetően indult fejlődésnek. Csíkszék közgyűlésén 1726-ban már városként említették, majd a 18. század második felében egyre gyakrabban jelölték így,⁴⁶⁴ bár hivatalosan csak 1907-től emelkedett városi rangra.

Az örmények szerepét a várossá válásban érzékelteti Gyergyószék tisztségének és nemességének 1763. évi – már idézett – folyamodványa: „Ugyan a szentmiklióiak a mostani ordinatiók szerint is még a magistratusnak meghagyatott jurisdictióját nem agnoscálják, sőt magoknak városi jurisdictiót vindicálnak, magistratust, bírót, senatorokat és notariust, cum solemnitate esküttöket, képzelésével a nékiek megígért városi privilegiumoknak, és olyan reménység alatt, hogy már falujok kövel kerített kolcsos városnak építették; holott eddig több nemes székünkbeli falukkal omni mode egy karba volt, nincsen is semminémű különös praerogatívája, királyi vagy fejedelmi indultumokból semmi privilegiuma, melyek szerint több helységünkbeli faluktól magát magokat distingválhatnak, hanem hogy az örménység falujokban telepedett és már feles számmal ottlakásokat figáltak, mint kereskedő emberek, adással-vevéssel élnek” és a vásárokat is már a városok mintájára tartják.⁴⁶⁵

Egy 18. század végi jelentés szerint „a Gyergyó Szent Miklósi Örmény Communitást formálják ti. a Timár Congregatio és a

Kalmárok Congregatioja. A Mercantil Forumon kívül ezek alatt van az idevaló örménység”.⁴⁶⁶ Az örmények gazdasági szerepének elismeréseként hozták létre 1795-ben a kereskedelmi törvényszéket, a már említett *Mercantile Forumot*.

A kézműipart, de főleg a kordován-készítést – amelynek fejlődését az előző fejezetben láthattuk – nem lehet elválasztani a kereskedelemtől, hiszen a tímárok egyben kereskedők is voltak, akik a vásárokon saját maguk árulták portékájukat. Az örmény kereskedők szerepére utal – még tömeges megtelepedésük előtt – Csík-Gyergyó-Kászonszék Generalis Congregatiójának 1643. évi végzése, amely elrendelte, hogy vasárnap és ünnepnapokon „az egyéb árusok, kalmárok, örmények, egyszóval valakik árut visznek piacra, mise alatt áruikat ne merészeljék árulni”.⁴⁶⁷

A gyergyói kereskedőket három osztályba sorolták: akinek tőkéje nagyobb volt 500 Ft-nál ún. „bécsi áruval” kereskedett, 50-500 Ft között „brassói áruval”, a vándorkereskedőknek pedig kevesebb, mint 50 Ft tőkéjük volt. Ez utóbbiak a falvakat járták, fonalat, dohányt, puskaport és egyéb apróságot árultak, vagy cseréltek vad-, bárány- és kecskebőrökre, sajtra és más termékre.⁴⁶⁸ Az 1720/21-es összeírás tanúsága szerint a gyergyói örményeknek 5.122 Ft bevételük volt, árukészletük 45.407 Ft értékre rúgott. A székelyeknek összesen 417 Ft a jövedelmük, e jelentős különbség aztán az ellentétek egyik forrásává vált.⁴⁶⁹

A kereskedelem legjövedelmezőbb ága a marhakereskedés volt. Erről Orbán Balázs így írt: „Hanem az itteni örmények nem annyira ipar és helyi üzérkedés, mint inkább a kiviteli kereskedés által gazdagodtak fel; ennek egyik fő tényezője a marhakereskedés volt: mert a szentmikliói örmények felszedték Csíkban és Moldvában a hízott marhát, s azt hajcsáraikkal Bécsig, sőt távolabb is elszállították.”⁴⁷⁰

A 18. század végéről tömegesen maradt ránk a gyergyói és szépvízi kereskedők útlevelekérései, akik Moldvába mentek marhakereskedelem céljából. A főkormányshé 1803. évi parancsolata szerint „a kereskedésben sok károkat okoz az, hogy a Gyergyó Szt.

Miklósi kereskedők a szükséges passuális levélnek megszerzése végett mindenkor Csíkba a főkirálybíróhoz és a regiment commandójához kéntelenítettnek fáradni, ennek utánna az említett kereskedők számára meg kívántató passuális levelek[ne]k kiadása bizattassék a gyergyói v[ice] királybíróra”.⁴⁷¹ Egy 1797. évi jelentés szerint a piricskei vámnál „az Molduvából kijövő Szt. Miklósi örményekkel... a contumatio officiumnak szüntelenvaló bajossága vagyon”, ezért szükséges volna „a szüntelen való transportatio végett az itten levő őrizetet megkeményíteni”.⁴⁷² Kereskedelmi forgalmuk nagyságát nem tudjuk fölbecsülni, és bár az Orbán Balázs és mások által becsült adatok erősen túlzóak, mindenképpen a korabeli Erdély egyik fontos kereskedelmi tényezőjéről van szó.

A megvásárolt marhákat az örmények felhízalva adták tovább, becslések szerint a 18. század közepén egy marhán kb. 10 Ft haszonnal. Mivel sokáig – nem lévén polgárjoguk – nem vásárolhattak földet, ezért legelőket béreltek. A 18. század végéről és a 19. század első feléből számtalan bérleti szerződés tanúskodik erről.

Csak néhány példát ragadnék ki. 1795-be „a szépvízi katona és provinciális közönség árendálja” Both havasát Dávid Márton helybeli kereskedőnek 50 esztendőre. Az örmények tökeerejére is következtethetünk abból, hogy 1819-ben Gyergyószentmiklós és Tekerőpatak a „putnai birodalmat” több havassal együtt kiadták árendába 15 évre Czárán Kristóf és József gyergyószentmiklósi örmény kereskedőknek, akik egy summában fizették ki a bérlet árát, 7.500 német Ft-ot.⁴⁷³ 1849-ben egy másik kereskedő, Temesvári István 12 évre vette haszonbérbe Gyergyószentmiklóstól Lapos és Bernád havasát, és előre fizette le a 11.500 magyar váltó Ft-ot.⁴⁷⁴ Megtörtént, hogy más ügylettel is összekötötték a havasok bérlését. Így 1809-ben a „Gyergyószentmiklósi, Tekerőpataki és Kilyénfalvi Mixta Communitások” 20 évre bérbe adták Lázár Bogdán és István, gyergyószentmiklósi kereskedőknek Aszód havasát, cserében pedig ezek magukra vállalták egy kocsmát és egy istálló építését Tölgyesen a veszteglőintézet mellé. Azt is kikötötték, ha netalán a három község eladná a havast, őket illesse az elővételi jog.⁴⁷⁵

Az árendálások miatt az örmények többször kerültek összetűzésbe a helybeliekkel. 1799-ben „Felső és Alsó Gyimes Lunkai lakosok, úgy az Iványosiak is” protestáltak a csíki főkirálybírónál, hogy „münköt itt való adózókat, s minden közönséges terhet viselőket kiszorítanak, hasonlóképpen az Örmény Natio is nálunknál módosabbak lévén, annyira vitte a maga kereskedésbeli dolgát, hogy némelyik nem csak egy havast, hanem némelyik kettőt-hármat is kiárendál, és a mű pusztulásunkra münköt kirekeszt, lakhelyünkben kihány, s maga különös hasznára fordítja az Királyi Aerariumnak is megbecsülhetetlen kárával, (...) az Örmények pedig amint tudjuk adó alá, minthogy kereskedésre vészi (ti. a marhát), nem conscribáltatik”, ezért kérik „az Örmények között is akik az egy kicsin adózáson kívül egyéb közönséges terhet viselés alatt nincsenek, határt szabni, hogy a mű elnyomattatásunknál magoknak különös hasznokat ne eszközölhessék”.⁴⁷⁶

A marhakereskedelem mellett, és ennek visszaesésével az örmények fokozottabban kezdtek rátérni a fakereskedelemre. A Keleti-Kárpátok erdőségei erre jó lehetőséget biztosítottak. A Maroson való tutajozásra már a fejedelemség korából vannak adataink, a 18. század végétől aztán a gyergyói fakereskedelem mindinkább az örmények kezébe került. Saját vagy bérelt fűrész-malmokon vágatták a deszkát. Lázár Péter, gyergyószentmiklósi örmény kereskedő 1842-ben Tölgyesen bérelt fűrészmalmost a tekerőpataki, kilyénfalvi és szentmiklósi községektől. Nagy mennyiségben vásároltak fát a parasztoktól is, és vagy a Maroson úsztatták le Aradig, Soborsinig, vagy a Kis-Besztercén Moldva felé, majd a Szereten és a Dunán Galacig, ahol értékesítették, gyakran görög, török vagy román kereskedők közreműködésével. A gyergyói deszkák sokszor Konstantinápolyig is eljutottak. Galacon általában a hajók építéséhez vásárolták a két singes ún. „dulápdeszák”-at, [pallót] és keresettek voltak az árbocnak való szálfa is.

Ennek fontosságát Orbán Balázs is hangsúlyozta: „A marhakereskedés napjainkban csökkent, főleg azért, mivel örményeink közül sokan a tutajkereskedésre adták magukat, melyet az azelőtti időkben csaknem egészen egyedáruságok alá vettek, mert télen át – mikor a kevés gabonát termelő gyergyói nép szükségét szenved

- előlegesen kiosztott pénzzel vagy gabonával megvásároltak jó olcsón a tutajokat, s azokat Arad és Lippára szállítva, nagy nyereséggel adták el.⁴⁷⁷

A 19. század közepén Benkő Károly feljegyezte, hogy Gyergyószentmiklósnak „40-nél több singes s más árukkal rakott boltjai léteznek, - kereskedését nagybárára Örmények folytatták”, Szépvízen pedig ők bírák a piacot, és „öt singes, s egyéb árus boltjaik vannak, s minden kereskedést űznek, az őss magyar lakosok pedig a mellék utcákra, s azoknak is többnyire széleire szorultak lakaikkal, ki is példa mit tesz az, hogy a Magyar nem űzte a kereskedést”.⁴⁷⁸

Szentiványi Mihály így írta le Gyergyószentmiklóst 1837-ben: „Nem cifra, még nem is csinos, de pénzes városka. (...) Ezen (piacán) több, eléggé ellátott és nem drága boltok vannak. Gyergyószentmiklós örmény szellemű kereskedőváros. Fő kereskedést a moldvai kurta szarvú marhákkal űznek. A gyergyói marhakereskedő örmények országszerte gazdagoknak tartatnak, nem kereskedők által.”⁴⁷⁹

Hogy az örmények gazdasági tevékenységük révén a városiasodást is elősegítették, arra éppen e két székelői telepük a jó példa. Íme, hogy mutatja be Orbán Balázs Szépvízet a múlt század közepén: „Szépvíz sokadalmakkal és hetivásárokkal bíró falu csak, pedig sokkal városibb külleme van, mint a város névvel fennelgő Csík-Szeredának, téres piacán több emeletes ház és bolt, s élénk kereskedelmi mozgalom, mit az itt lakó és vállalkozó szellemű örmények idéznek elő.”⁴⁸⁰

Bár globális adatokkal nem rendelkezünk az örmények kereskedelmét illetően, kiterjedt üzleti kapcsolataikat újabb példával szeretném illusztrálni. 1834-ben Urszuly János gyergyószentmiklósi kereskedő halála után az özvegy pereskedett a behajtatlan adósságok ügyében. A tanúvallomások során betekintést nyerhetünk elég nagyszabású kereskedelmi tevékenységébe. Urszuly főleg deszkakereskedéssel foglalkozott. A „Moldvába, nevezetesebben Piátrára és Galaczra folytatott tutajbéli kereskedése” nyomán például az 1833. esztendőre a Galacon lakó Kosztandin Pletsintár 4.476 tallérával, a piatrai Simeon Gazda 420, a szintén odaváló György Kretsun 50 tallérval, Argiru Zacharia pedig 4.111 közönséges „duláp”,

1913 apró és 300 szál nagy „duláp” árával, mintegy 3.095 tallérral maradt adósa.⁴⁸¹ Ugyanakkor más árucikkkel is kereskedett. Demeter Ferenc gyalogkatonára vallomása szerint Urszuly „tutajos és borvízkereskedést Tölgyesben folytatván... több portékái bevásárlására” őt bízta meg, így 1833 őszén 270 darab ezüsthúszast küldött borvízvásárlás céljára, ő vett is több káddal, és a fűrészére is ő viselt gondot.⁴⁸² Ugyanez az Urszuly János panasolta 1831-ben, hogy az 1829-es marhavész idején az elrendelt vesztégzár miatt „a Besztercze vizin Molduvába vinni intézett tutalyaim s a számra nézve a Császári Kir. kincstárnak is kárral benn maradtak, két korcsomám sokadalom idején némán állottak, s szokott kereskedésem nem folytathatása mián 300 RFt-nál több kárt vallottam”.⁴⁸³

A moldvai kapcsolatokat illetően többnyire csak közvetett adataink vannak. Iratok általában csak a peres ügyekkel kapcsolatban maradtak fenn, mint amilyen a 18. század '80-as éveiben a moldvai bojár Setrár Sanduj Loginest követelése a szépvízi kereskedővel, Péter Lukáccsal szemben 2.500 tallér adósságról, amiről „zapisza” is volt, és aki ez ügyben kénytelen volt a continua táblához, végül a vajdához, illetve a Guberniumhoz fordulni. Az adósság rendezéséről a gyimesi kapunál állapotok meg, a kereskedő a törlesztés fejében egy hintót adott a bojárnak. Érdekesek a moldvai örményekkel való kapcsolat emlékei is: ebben az esetben ugyanis a szépvízi kereskedő egy másik örményt bízott meg moldvai adósságai behajtásával, de ezt csak egy oknai örmény ismerte el, aki börtönbe is került miatta.⁴⁸⁴ Adatok hiányában is valószínűsíthetjük azonban, hogy üzleteik nagy részét a moldvai örmények közvetítésével kötötték. A pesti és bécsi ügyletekről is csak közvetett értesüléseink vannak. A forrásokban többször esik szó Bécsben tartózkodó kereskedőkről, vagy a debreceni és a pesti vásár alkalmával árukat is beszerző mesterekről; a legtöbbször azonban itt is az adósságok kapcsán említik őket, mint például 1805-ben Fitzus, gyergyószentmiklósi örmény kereskedőt, akinek 1.000 RFt adóssága volt a bécsi gyapjú „fabricá”-ban.⁴⁸⁵

Gazdasági tevékenységükből következően az örmények voltak a modern pénzforgalom meghonosítói a nagyrészt természeti

gazdálkodást folytató székely székekben. 1802-ben a sepsiszentgyörgyi székely huszár regiment ezredese panaszolta, hogy „a köznép és kivált az Szépvíz és Szent Miklósi Örmények az bankó cédulákat nem az magok árakban, hanem forintjától 3 krajcárt kérnek, és sokan el sem akarják venni”, ezért a tisztek a fizetésükből nem tudnak megélni.⁴⁸⁶ 1834-ben a gyergyószentmiklósi Mercantile Forum fordult egy beadványban a székely közösséghez, amelyben kifejezték reményüket, hogy a közönség „meg fogja ösmerni, hogy az Örménységnek itten való megtelepedése nincsen a helybéli birtokos lakosoknak károkra, hanem inkább hasznokra: mert akármi eladója légyen is a ns. Közönségnek, azt leginkább a tiszta pénzen élő Örmény Lakosok szokták megvásárolni”.⁴⁸⁷ Érdemeiket a hatóságok is elismerték; 1803-ban a Gubernium arra intette a gyergyószentmiklósiakat, hogy „a könyörgő örmény társaságot és annak tagjait, mint akik azon székekben a pénznek forgását nem kicsin mértékben segítik, minden nemű nyomorgatásoktól az igazság sinórmértékéig oltalmazni igyekezzenek”.⁴⁸⁸

A 19. század elején az örmények még egy ideig megőrizték gazdasági pozícióikat, de egyre többen telepedtek meg az Alföldön. Az örmény kereskedők már a 18. századtól béreltek az Alföldön állathizlálásra alkalmas pusztákat, gyakran meg is vásárolták ezeket, és ezek a gazdag kereskedők nemességet is szereztek maguknak. 1780-ban például Kövér János és Kajetán, gyergyószentmiklósi kereskedők, akik az Alföldön állathizlálással jelentős vagyona tettek szert, armálist kaptak.⁴⁸⁹ 1809-ben Kövér Kajetán megtagadta az örmény közösség költségeihez való hozzájárulást, de ekkor még a katonaság segítségével kényszeríteni tudták az adó kifizetésére.⁴⁹⁰ A 19. század elejétől egyre többen telepedtek át, ezáltal a gyergyói örménység éppen a leggazdagabb és legmobilisabb rétegét vesztette el. A megváltozott körülmények következtében az örmény lakosság a külkereskedelemtől áttért a belkereskedelempre, és Gyergyószentmiklósról számos örmény család települt át a környező falvakba (Remete, Ditró, Alfalu, Szárhegy, Csomafalva, Tölgyes, Maroshévíz stb.).⁴⁹¹ A 19. század első felében

bekövetkező változások lassan a hanyatlásukhoz vezettek, piacuk beszűkült, gazdasági pozícióik egyre jelentéktelenebbé váltak.

A többi székely mezővárosban is nyomon követhetjük az örmények gazdasági tevékenységét. Kezdetben főképp a bőrfelvásárlás miatt tiltakoztak a helybeli kézművesek, főként az iparilag fejlettebb Marosvásárhely és Székelyudvarhely céhes mesterei. A leginkább érintett szakma a szücsöké volt, az erdélyi szücs céhek uniója már a 17. század végétől majdnem folyamatosan protestált az örmények tevékenysége ellen. Legaktívabb tagjai, a szász városok az örmények konkurenciájától tartottak. 1736-ban a szász követek az országgyűlésen is szóvá tették, hogy korábban a szászok kezén levő kereskedelmet, úgy a kül-, mint a belkereskedelmet most görögök, örmények, rácok „és más külső nemzetek” ragadták a kezükbe, és főleg a másodvonalbeli szász városok (Beszterce, Segesvár, Medgyes) polgárságát teszik tönkre.⁴⁹²

A marosvásárhelyi szücs céh 1779-ben elkészítette legfontosabb okleveleinek jegyzékét, ezek közül is sok vonatkozik az örményekre. A 19. század első felében is tovább folytatódott a vita. 1814-ben a szücs céh több ízben is felpanaszolta, hogy „a helybeli örmények közül némelyek, hol nyilván, hol megszokott alattomos ravaszsággal, ezen privilégiumukat megrontják, a báránybőröket a mészárosoktól felszedik, s münköt mesterségünkhöz köttetett jövedelmünk egyik ágától megfosztanak”.⁴⁹³ Különösen Patrubán Gergely és Isekutz Bogdán „magához hasonló két Erzsébetvárosi Örményekkel” vásárolta a mészárosoktól a bőröket, többet ígérve nekik. 1819-ben a szücs céh a tanácshoz fordult panaszával, hogy Csiki Márton, Isekutz Bogdán és három másik kereskedő boltjaikban bőrneműt árulnak a céh privilégiuma ellen, „úgy annyira, hogy már céhünknek tagjai a mesterségekből nem élhetnek, magok miveket el nem adhatják”, ennek következtében „céhünknek nagyobb részint minden tagjai elszegényedtek, ők pediglen magok elgazdagodtak, s naponként gazdagodnak, mégis úgymondva a céhöknek tagjai hordozzák a városnak nagyobb cehit. Az mi céhünk, valamint más céhök is boltokot nem nyitának, azáltal kereskedésekkel nem kisebbítik, következőleg minden igazsággal meg nem egyező dolog az, hogy ők is sarlójokat a mi búzáunkba ne vágják”.⁴⁹⁴

Az örmények gazdasági tevékenysége változatos volt. 1810-ben említik az Esküdt Közösség jegyzőkönyvében, hogy „itt a városi határon valami idegen örmény, akinek itt a városon semmi fundusa nincsen, téglát vetett kereskedés végett, s adott is el már belőle”.⁴⁹⁵ 1812-ben pedig így panaszkodtak: „az örmények városunkban a török polgárainknak nagy prejudiciumára annyira megszorodtanak, hogy már a város fényesebb és jobb helyeit ők bíráják, a piac s ahhoz közel eső utcák beli jószágokat legnagyobb áron is megvásárolják, sőt naponként annyira sokasodnak hogy attól lehet tartani, hogy miattuk ennekutána jó helyeken jószágot sem lehet másnak venni”.⁴⁹⁶

Az *udvarhelyi* szűcs céh is hasonló gondokkal küzdött végig a 18. század folyamán és a 19. század első felében. 1735-ben a céh a szék főbírájához fordult panasszal, hogy az örmények az Udvarhely környéki falvakban összevásárolják a bőröket, többet ígérve a parasztoknak, és az udvarhelyi boltjaikban is árulnak bőrt és bőrneműt.⁴⁹⁷ 1743-ban így írtak: „ezek az becsületes Örmények báránybőröket és egyéb vadbőröket úgy annyira szedik, hogy már bennünket az populé számban sem vérszen. Sőt nem csak falukról hordják, hanem itt is, conveniálván az szegénységgel, magok boltjokban béhozván, titkon megvészik.”⁴⁹⁸

A viszony azonban nem mindig ellenséges; 1759 éppen a szűcs céh adott bérbe három sátorhelyet a piacon gyergyószentmiklósi örmény kereskedőknek, akik kötelesek voltak a sátrakat megépíteni, és minden sokadalom alkalmával – még ha nem is voltak ott –, egy máriást fizetni a céhnek.⁴⁹⁹ Egy 1779-es tanúvallomás során az is kiderült, hogy a mészáros céh egy örményt a tagjai közé felvett, azzal a feltétellel, hogy szarvasmarhánál egyebet nem vág. Igaz, azt is említik a tanúk, hogy a városi bíró protestált, „hogy örmént a céhba bé ne vegyünk”.⁵⁰⁰ A kereskedelem is java részt az ők kezükben lehetett, erre következtetettünk „az nemes székház alatti boltjaikban áruló örmények”, a piacon és máshol kereskedő örmények gyakori említéséből. A fazekas céh 1767-ben két örmény sátorról beszélt „az nemes fazekas céh bótja vicinitásában”.⁵⁰¹

Sepsiszentgyörgyön is nagyjából hasonló volt a helyzet, azzal a különbséggel, hogy ott a kézműipar még fejletlenebb stádiumban volt. A 19. század első harmadáig a város kereskedelmi életét nagyrészt az örmények irányították, ahogy ez a kereskedők nevéből is kitűnik, ezután egyre nagyobb a zsidók szerepe. De az örmények megtelepedtek az olyan kis

mezővároskában is, mint amilyen *Székelykeresztúr* volt. A 19. század elején az udvarhelyi szűcs céh válaszában a gubernium vizsgálódására a talpbőr drágasága ügyében a felelősséget részint az általános drágaságra, részint pedig egy „Keresztur városában lakó örmény”-re hárította, „ki is a Fejér Nikó mellett s más falukban is székünkben felgyütti a hamut – kárára a székek és a közönségnek”.⁵⁰² *Csíkseredában* 1840-ben a „nemes városi mészáros céh” a Főkormányzékhez fordult panasszal, mert az örmények a tilalom ellenére is vágnak.⁵⁰³

De nem csak a jelentősebb városokban, hanem a kisebb kiváltságos településeken vagy vásáros helyeken is említenek örményeket, mint például *Barót* esetében láttuk a Cziráky-féle összeírás alkalmával. *Oláhfaluban* szintén találunk örményeket. A 19. század közepén vita támadt a helybeli tanács és Issekutz Lázár kereskedő között, akit a tanács 1854-ben hívott be, hogy segítsen megoldani az ott állomásozó katonaság élelmiszerellátását. A vita abból adódott, hogy Issekutz kocsmát nyitott és a saját szakállára kereskedni kezdett.⁵⁰⁴

A 19. század közepéig tehát az örmények voltak a Székelyföld kereskedelmének meghatározó tényezői, sőt egész Erdélyben fontos szerepet játszottak. Még az 1851-es hivatalos statisztika is azt írja, hogy „a kereskedelem nagyjából az örmények és zsidók kezében van, akik az egész országban szét vannak szóródva”.⁵⁰⁵ Az örmény és a kereskedő szinonimák voltak, a Cziráky-féle összeírásban a parasztoktól többször jegyezték fel ilyenszerű megjegyzést: „örmények vagy boltosok”.⁵⁰⁶ Az örmények tehát a Székelyföldön, az ottani fejletlen gazdasági viszonyok között, részben pótolták a hiányzó polgári réteget; a kereskedelmet majdnem teljes egészében, és bizonyos kézműves szakmákat részben ők tartották a kezükben (kevésbé a fejlettebb kézműves iparral rendelkező városokban, mint Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Udvarhely). Ezzel nagyjából ugyanazt a funkciót töltötték be a gazdasági életben, mint más vidékeken a zsidók.

Fokozatosan azonban a *zsidók* – és részben más nemzetiségűek – egyre inkább átvették helyüket. Székelykeresztúron például, ahol a város monográfiusa szerint az örmények nem csak a Székelyföld

kereskedelmének „adtak lendületet”, hanem a város számára is sokáig meghatározó szerepet játszottak. Felsorol több neves családot (Novák, Patrubán, Kábdebó, Kozotsa, Szenkovics, Ajván, Flórián stb.), néhányuk üzlete több generáción keresztül az illető család tulajdonában maradt. A piactéren emelkedő emeletes házak többségét is ezek a kereskedő családok építették. A 20. század elején aztán tömegesen megjelentek a zsidó és a Segesvárról áttelepedett szász kereskedők, és ezek, valamint néhány helybeli átvették az örmények kezéből a kereskedelmet.⁵⁰⁷

Az örmények és zsidók között bizonyos fokú komplementaritás is megfigyelhető, ami – tekintve hasonló gazdasági szerepüket – érthető. Ez az 1850-es népszámlálás alkalmával is megmutatkozott: Gyergyószentmiklóson ekkor 1.144 örményt írtak össze, Kézdivásárhelyen 82-öt, Csíkszeredában 15-öt, ezekben a helységeken egyetlen zsidó sem élt; Székelyudvarhelyen 40 örmény és 17 zsidó volt, míg Marosvásárhelyen a 87 örmény mellett már 202 zsidó, Sepsiszentgyörgyön pedig a népszámlálás nem mutat ki örményeket, viszont volt 56 zsidó.⁵⁰⁸ A zsidók és az örmények jelenléte ugyanakkor az urbanizáció fokmérője is volt ebben az időszakban: számuk a gazdaságilag fejlettebb helységeken nagyobb, míg olyan, jelentőségüket veszített, de kiváltságos településeken, mint Illyefalva, Bereck, Oláhfalva vagy Felvinc egyik etnikum képviselőit sem találjuk. A Székelyföld fejletlenebb viszonyai között az örmények, majd később a zsidók részben a helyi polgárság hiányát pótolták.

A zsidók térnyerése egyes városok esetében korábban bekövetkezett, már a 19. század második harmadában, mint például Marosvásárhelyen vagy Sepsiszentgyörgyön.⁵⁰⁹ Marosvásárhelyen a zsidók a 18. század végén jelentek meg. Kezdetben – a 18. század első harmadában – a város környékén, Názánfalván és Marosszentkirályon telepedtek le nagyobb számban, élvezve a helyi nagyobb földesurak védelmét.⁵¹⁰ Nyilván számukra előnyt jelentett a város közelsége. 1790-ben a helyi tanács a „serház” árverésén megjelent idegen zsidóknak „az kótyavetyéhez való szólását és az

árenda nevelését teljeséggel megtiltotta, s az kótyavetyétől elküldötte”.⁵¹¹ Ugyancsak a tanács 1803-ban felháborodással reagált azokra a híresztelésekre, amely szerint a várbeli *Rechnungsführer* több zsidóval szerződést kötött volna, hogy ezek a várban üzletet nyithassanak.⁵¹² A reformkorban változott a helyzet: az esküdt közönség 1830-ban még úgy döntött az *Approbataera* is hivatkozva, hogy „ezen városról minden izraelita irtassék ki”, a zálogos jószágait pedig, ha nem vállalná át senki, az allodiális kasszából váltsák ki. Az egyik szenátor beadványára a tanács azonban már azt válaszolta, hogy a városban megtelepedett két zsidó – az egyik kereskedő, a másik pálinkafőző – „úgy viseli magát, mint emberseges emberekhez illik”, rendszeresen fizetik az adót, a városi terheket hordozzák, nem okoznak kárt a népnek, akárcsak az a nagyobb számú zsidó, akik Pestről jönnek kereskedés céljából. Következésképpen nem is tudják, nem is akarják elűzni őket, hanem inkább a kor szelleméhez igazodva, – ahogy írják – „a mostani század gondolkodását a körülállások módjával egybevetve” az erdélyi, magyarországi és „más pallérozott külső országi városok példáját követve” védelmükbe veszik.⁵¹³ Az izraelita Voilitz József 1841-ben Kolozsváron kérte állandó bolt nyitását, mondván, hogy „már 30 éveket meghaladó folytonos kereskedése által számtalan hazafiaknak tett erényes szolgálata után honosítottván, Marosvásárhelyt állandó és nyilvános árulhatási jogot” nyert 1828-ban, amikor polgárjogot is szerzett.⁵¹⁴ Érdekes az érvelése is, kérte a „céhekben pontosult egyedárusságokat eltöröltetni, s annak következtetésül megengedni, hogy nem csak ő, hanem bárki más becsületesen élni ügyekezze, ha e nemes hazában akárholott is kereskedni akar, azt minden akadály nélkül tehesse”. A diéta ugyan nem határozta el a céhek felszámolását, de méltányolták a kérést, és elhatározták, hogy „út nyitassék többeknek a kereskedés, mint a honi ipar előmozdításá(nak) főbb eszköze szabados folytatására, hogy ezáltal is a hazafiak egyesek általi zsarolása kikerültesse”.⁵¹⁵

Mivel Marosvásárhely volt a legjelentősebb település, a zsidók száma itt volt a legmagasabb. Számuk különösen 1850 után nőtt

meg ugrásszerűen (1838-ban 38-at írtak össze, 1850-ben 202-en voltak, 1910-ben 2755-en) Arányuk az önálló kereskedőkön belül 1910-ben 44,8% volt, míg a kereskedelemben tevékenykedő hivatalnokok esetében 36,4%.⁵¹⁶ A kereskedők mellett a legjelentősebb vállalkozók is közülük kerültek ki: a Baruchok alapították a szeszgyárat, a gőzmalmot, a kőolajfinomítót, Bürger Albert a sörgyárat, Székely József társával a legjelentősebb fűrészüzemet és bútorgyárat, Mesticz Mihály szintén egy bútorgyárat, Sámson Sándor fuvarozási vállalatot és a sort még folytathatnánk.⁵¹⁷

Az örmények és zsidók mellett más etnikumok képviselői is játszottak bizonyos szerepet a kereskedelemben: görögök, macedorománok, románok, németek, cigányok. Marosvásárhelyről például a 19. század '40-es éveiből fennmaradt egy lista az itteni kereskedőkről, neveik alapján a Monarchia minden nemzetisége megtalálható volt közöttük: lengyel, cseh, német, szerb és sok román.⁵¹⁸

A görögök és macedorománok főképp a 18. században és a 19. század elején tevékenykedtek itt nagyobb számban, de éppen az örmények konkurenciájának következtében a Székelyföldön nem volt olyan jelentős a szerepük, mint például Brassóban, Nagyszebenben vagy Erdély más részein. Nagyobb számban – úgy tűnik – csak Marosvásárhelyen telepedtek le a 17. század végén, 18. század elején. Itt az egyik régi kereskedő család neve – „Görög” – is származásukra utal. A nagyszebeni görög compánia vezetői 1708-ban a Guberniumhoz fordultak panasszal, hogy a marosvásárhelyi tanács nem engedi, hogy az adót beszedjék attól a városban megtelepedett négy kereskedőtől, akik a compánia tagjai.⁵¹⁹ 1741-ben azonban már szövetségesekként találjuk a feleket: a görög compánia és a vásárhelyi tanács egy szerződést kötött az örmény konkurencia kizárása végett. A szerződés szerint egyetlen idegen kereskedő sem gyakorolhatta tevékenységét a compánia tudta és beleegyezése nélkül, és adójuk fele a compániát illette meg. Az örmény, zsidó, lengyel és más kereskedők csak a sokadalmak idején árulhattak, ellenkező esetben büntetést kellett fizetniük, sőt egészen odáig mentek, hogy az egyik cikkely szerint

a bevett vallásokat követő kereskedők adófizetés mellett a compánia felügyelete alá tartoztak, míg a többieknek fel kell kínálniuk áruikat a compánia tagjainak.⁵²⁰ Ennek ellenére az örményekkel szemben nem sikerült megőrizniük pozícióikat, ha egyáltalán valaha is érvényt tudtak szerezni a szerződésnek. Az 1750-es összeírás alkalmával a városban mind görög, mind örmény kereskedőket találunk, de ez utóbbiak egyre nagyobb számba telepedtek itt meg. Az esküdt közönség 1812-ben felháborodottan írta: „a kereskedő örmények, kik is a szomszéd Erzsébetvárosból máris számosan kezdettek erre a városra jönni s itten megtelepedni, úgy a kereskedő görögök is, kik is a szomszéd Török földéről jöttek által, a tekintetes tanács által egész immunitásban tartatnak egy kevés redemptionis taxa fizetése színe alatt, a városi magyar polgároknak pedig a városi terheket, ha szintén akarnák is, redimálni nem lehet”.⁵²¹

Érdemes megfigyelni, hogy a Cziráky-féle összeírás felvételekor a falusiak miként osztályozták a görög és örmény boltokat: Udvarhelyen „találtnak négy örmény vagyis nagyobb kereskedő boltok, tíz görög vagyis kisebb kereskedő boltocskák, ezekben egy falusi gazdaember majd minden előfordulható szükségéit megszerkezheti”.⁵²² Az örmények voltak tehát ekkor a tehetősebbek, a nagyban árulók és a módosabb üzletek fenntartói, míg a „görögök” a vásárokat járó vándorkereskedők. A „görög” sok esetben nem görög etnikumot takar, a szót minden görögkeleti vallású vásároló kereskedőre alkalmazták. Még a 19. század közepén is viszonylag nagy számban előfordultak. Székelyudvarhelyen 1846-ban a 14 kereskedő közül, akik a fűszerkereskedői szabadság elnyeréséért fordultak a Guberniumhoz, a nevük alapján 9 biztosan örmény, 3 pedig az ún. „görög”-ök kategóriájába tartozik, azaz görögkeleti vallású balkáni kereskedők voltak, akik származásukra nézve lehettek macedorománok, görögök, szerbek, románok vagy más nemzetiségűek. A többségük városi polgárjogot nyert már, néhányuk több mint két évtizede tevékenykedett a városban.⁵²³

Román kereskedők jelenlétével ritkábban találkozunk, és ezekkel is inkább a határszéleken. A berecki tanács a 19. század elején

jelentette, hogy a városban megtelepedett egy Foksányból származó kereskedő.⁵²⁴ Ugyanaz a tanács 1847-ben több helybeli kereskedő számára kért útlevelet: Petru és Teodor Vasilia, Ioan és Dumitru Marcu, Iacob Popovici, Dumitru Marcu és Iancu Trifon Havasalföldre, illetve Törökországba mentek.⁵²⁵ Néhány szörványos adatunk más városból is van: 1861-ben Popa János udvarhelyi kereskedő, miután csődbe ment, Romániába költözött a vejéhez, egy magyar orvoshoz.⁵²⁶

Cigányokról még kevesebb adatot találunk, bár tudjuk, hogy a vásárok elmaradhatatlan résztvevői voltak (például a lókupecek). A 19. század elején a sepsiszentgyörgyi tanács javaslatokat fogalmazott meg a Gubernium számára: többek között a cigány-vándorlás betiltását kérték, szorgalmazták, hogy a földesurak adjanak nekik jószágot és „nyomozzák ki hajlandóságukat” a mezőgazdaságra vagy kézművességekre, és ilyen módon foglalkoztassák őket. Továbbá „szükséges volna azt keményen megtiltani, hogy az addig gyakorlott mód szerint apróság árujokkal, úgy mint tűvel, prémel, sóval házról-házra ne járjanak, hanem vigyék a közelebbi helységekre és ottan árulják, vagy a vásárosokat magok házokhoz várják, mint más mesteremberek is cselekednek.”⁵²⁷

Kereskedők a 19. század második felében

A 19. század közepétől a népszámlálási adatok révén nyomon tudjuk követni a kereskedelem és a bankszektorban dolgozók számának alakulását és arányát az egyes helységeken belül. 1857-ben a kereskedelemben dolgozók száma a legnagyobb Marosvásárhelyen (139) és Gyergyószentmiklóson (137) volt; a keresőkön belüli arányuk ez utóbbi helységben volt a legnagyobb, ezt követte Kézdivásárhely, Marosvásárhely és Székelyudvarhely. A kiváltságukat elvesztő településeknél kisebb ez az arány, az előző csoportot leginkább Bereck és Székelykeresztúr közelítették meg. Erdélyben a kereskedők aránya 0,6%, Magyarországon 1,8% volt.⁵²⁸ Az önálló kereskedők és a segédmunkaerő közti arány

Marosvásárhelyen volt a legkiegyensúlyozottabb, itt a kereskedelemben dolgozók 56%-a volt önálló (a többi helységben ez nagyobb).

A kereskedelem és bankszektorban foglalkozottak aránya (%)⁵²⁹

Helység	1857 a	1857 b	1870	1900	1910
Marosvásárhely	4,29	4,04	6,18	6,39	7,93
Székelyudvarhely	2,72	2,50	3,19	5,07	5,81
Sepsiszentgyörgy	2,28	1,75	3,88	4,54	4,48
Kézdivásárhely	6,60	5,43	5,57	4,81	6,32
CsíkSZereda	2,40	1,84	2,56	5,91	7,64
Gy.Szentmiklós	8,96	8,10	-	3,07	4,31
Székelykeresztúr	1,25	1,16	-	4,74	5,40
Illyefalva	-	-	0,27	1,08	1,29
Bereck	1,27	0,45	0,38	1,44	1,59
Felvinc	-	-	0,42	1,70	2,59
Nyárádszereda	-	-	-	5,33	6,48

1870-ben a városokban a foglalkoztatottak mintegy 5%-a dolgozott a kereskedelemben, míg a „lecsúszott” települések esetében ez az arány alig haladta meg az 1%-ot (Erdélyben átlag 0,56% volt).⁵³⁰ Az első helyeken most Marosvásárhely, Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy álltak, az első kettő országosan is kiemelkedő értékekkel. A települések második csoportja esetében nagyon kis értékeket találunk, Felvinc vagy Illyefalva még az erdélyi átlagot sem érte el, ezzel is aláhúzva az illető helységek rurális jellegét. Az önálló kereskedők aránya továbbra is magas volt: a városok esetében 40% (Udvarhely) és 75% (CsíkSZereda) között váltakozott.

1900-ban a három évtizeddel korábbihoz képest enyhén emelkedett a kereskedelem és bankszektorban foglalkoztatottak aránya: a városokban átlag 5,27%, a többi helységben 2,64% volt (az erdélyi átlag 1,37%, a magyarországi pedig 2,79% volt). A sorrend ismét változott: az élen ezúttal is Marosvásárhelyt találjuk,

de ezt Csíkszereda, Udvarhely és Kézdivásárhely követték. A „lecsúszott” települések közül a városiakhoz hasonló arányokat Székelykeresztúron és Nyárádszeredában találunk, a többi helység az erdélyi átlag alatt maradt.⁵³¹ Az 1900–1910 közötti időszak jóval erőteljesebb fejlődést hozott, mint az előző három évtized. A vizsgált ágazatban dolgozók aránya a székelyföldi városokban az országos átlagnál jóval nagyobb mértékben növekedett, különösen Marosvásárhelyen, de Csíkszeredában és Kézdivásárhelyen is. A lendület Székelykeresztúr és Nyárádszereda esetében is érvényesült, míg a többi, rangját veszített település az erdélyi átlag körüli vagy annál alacsonyabb értékeket mutat.⁵³²

A dualizmus idején tehát egy állandó – bár helységenként és időszakonként változó – növekedés tapasztalható a kereskedelemben és bankszektorban foglalkoztatottak számát és a lakosságon belüli arányukat illetően. A leglátványosabb fejlődést Csíkszereda esetében találjuk, ahol az 1870. évi 2,56%-ról 1910-ben 7,64%-ra növekedett ez az arány. Az első helyet végig a korszakban Marosvásárhely foglalta el, amelyik a 19. század utolsó három évtizedében mérsékelten, majd 1900–1910 között gyors fejlődést mutatott. Ez a tendencia érvényes a többi városra is. Egyedül Gyergyószentmiklós jelentett ez alól kivételt, ahol az örmények által gyakorolt hagyományos kereskedelem válsága elhúzódott, és a 19. század utolsó harmadában visszaesést tapasztalunk, a kereskedők száma és aránya majd csak a 20. század első évtizedében kezdett újra emelkedni, de ekkor sem érte el a 19. század közepe előtti értékeket. A rangjukat veszített települések adatai jól mutatják a városi funkciók csökevényes voltát. Két település mutat a városokéval azonos értékeket. Székelykeresztúr majdnem minden tekintetben megőrizte városias jellegét és mutatóit, itt tehát csak a jogi státusz elvesztéséről volt szó. Nyárádszereda ezzel ellentétben majdnem minden szempontból rurális településnek mondható. Az a tény azonban, hogy egy kisebb régió központja volt, azt eredményezte, hogy a kereskedelemnek itt nagyobb volt a szerepe, mint a többi hasonló helység esetében; a magas arányt

azonban alacsony népességszámának is köszönheti. A fejlődés ellenére a székelyföldi városok messze elmaradtak a magyarországi élvonaltól: Budapesten a kereskedelemben és bankszektorban dolgozók aránya 15%, Fiumében 14,8%, Nagyváradon 12,9% volt, de 10% fölötti értékeket találunk másik 10 városban is, köztük Szatmárnémetiben, Temesváron és Kolozsváron.⁵³³ Különböző szoros összefüggés mutatható ki ez az arány és a helységben lakó zsidók aránya között, mely utóbbi a székelyföldi városok esetében viszonylag szintén csekély volt.

3.3.2. Hitelintézetek

A tőkehiány volt sokáig az egyik fő tényező, amelyik a gazdasági fejlődést hátrányosan befolyásolta Erdélyben és ezen belül a Székelyföldön. A fejletlen viszonyok következtében a hitelrendszer modern formái hosszú ideig teljes mértékben hiányoztak, de erre sokáig igény sem jelentkezett. A 19. század első felében csekély összegű hitelhez – amely korántsem lett volna elegendő egy modern tőkés vállalkozás elindításához – a hagyományos forrásokból lehetett hozzájutni: kollégiumok, alapítványok, városi közösségek vagy magánosok, például jómódú kereskedők adtak kölcsön kamatra kisebb-nagyobb összegeket. Gyakran a céhek vagyonát vagy városi jövedelmeket is kiadtak a polgároknak a rendes 6%-os kamatra. Ez számított az elfogadott kamatlábnak, de a tőkehiány miatt gyakran történtek visszaélések, az uzsorások üzemeiről nem is beszélve. Marosvásárhelyen például 1830-ban botrány tört ki. A városi bírót azzal gyanúsították, hogy a Bab alapítványtól a város számára 6%-os kamatra kölcsönvett 15 ezer forintot 10%-os kamattal adta tovább, és a 4% különbözetet a saját céljaira használta fel.⁵³⁴ A hitelnyújtást és visszafizetést többször is szabályozták. Még a század elején egy pénzügyi vizsgálat nyomán elrendelték, hogy az 500 forintnál nagyobb hiteleket azonnal, az ennél kisebbeket 3 év haladékkal fizessék vissza a város pénztárába.⁵³⁵

A század közepén, 1844-ben az erdélyi városok (a szász városok nélkül) által kamatra kiadott összegek 431.855 forintra rúgtak. A legnagyobb összeget Szászrégen (103.518 Ft), és nyomában a két

örmény város, Szamosújvár (68.063 Ft) és Erzsébetváros (55.131 Ft) kölcsönözte, utánuk Marosvásárhely következett 40.364 forinttal. A többi székely kiváltságos települést viszont a sereghajtók között találjuk. Az összegek csekély volta rámutat a krónikus tőkehiányra.⁵³⁶

A kollégiumok szintén fontos szerepet játszottak a hitel terén. Közülük Erdélyben a nagyenyedinek volt a legnagyobb tőkéje (240.000 Ft). A Székelyföldön a legnagyobb tőkével a két református kollégium rendelkezett: az udvarhelyinek 80 ezer, a marosvásárhelyinek 40 ezer forint tőkéje volt,⁵³⁷ de ez nem képezte alapját sem egy modern hitelintézetnek, sem vállalkozások finanszírozására nem volt alkalmas. A modern hitelintézetek kései megjelenése miatt azonban ezek a hagyományos formák későig fennmaradtak. A marosvásárhelyi aggmenház tőkéjének nagy része 1879-ben is a helybeli polgároknak volt kiadva.⁵³⁸

A középkori viszonyokat csak későn, a 19. század második felében kezdték felváltani a modernebb intézmények. Ha eddig a tőke csak ritkán szolgált produktív célokat, a tőkés viszonyok lassú behatolása nyomán és az árutermelés fejlődése következtében egyre inkább szükség volt a hitelviszonyok modernizálására. Az első hitelintézetek a nagyobb városokban jöttek létre, ahogy a kérdés egyik kutatója írta: létük a „városi civilizáció fejlődéséhez kötődik”.⁵³⁹ Az első takarékpénztárak Erdélyben még az 1848-as forradalom előtt megalakultak: Brassóban 1835-ben, Nagyszebenben 1840-ben, de még az élen járó szász városokban is késett a további újítás. Az Osztrák Nemzeti Bank csak 1854-ben vezette be Brassóban a váltóleszámitólást. Szintén a neoabszolutizmus idejében, 1857-ben nyitott itt fiókot a bécsi Creditanstalt. Kolozsváron 1865-ben jött létre az első szerény hitelbank. A hitelintézetek elterjedése igazában 1867 után indult meg, és különösen a századfordulón indult pezsgésnek a pénzvilág.⁵⁴⁰ Magyarországon a bankok és takarékpénztárak alapításának 1868–1873 között volt az első konjunktúrája. A gazdasági válságot követő regresszió után 1885 után ismét lassú fejlődés volt tapasztalható, hogy a legtöbb

intézmény majd az 1895–1909 közti időszakban jöjjön létre. A tendencia hasonló volt Erdély területén is. Az első időszakban (1867–1873) 43 hitelintézetet alapítottak összesen 3,6 millió korona tőkével, köztük 5-öt a tanulmányozott városokban. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy egyetlen külföldi banknak nagyobb tőkéje volt, mint az összes többi erdélyi banknak együttvéve.⁵⁴¹ A bankok alapítása nem szünetelt a gazdasági válság időszakában (1873–1880) sem, mivel a tőke továbbra is szívesen áramlott a hitelélet felé, ez a szektor fizette ugyanis a legnagyobb osztalékokat. A legtöbb alapítással Erdélyben is a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedében találkozunk. Erdélyben – Egyed Ákos kutatásai alapján – a bécsi és budapesti tőke versenye hosszú ideig csak közvetve érvényesült, ezek a bankok ugyanis közvetlenül csak elvétele alapítottak itt hitelintézetet. A helyi tőke viszont nem volt elég nagyobb szabású bankok alapításához, ezért a hitelintézetek többsége alacsony tőkeerővel rendelkezett. 1880 után is ezek a kis pénzüzetek uralták a vidéket. 1909-ben az Erdély területén működő 354 hitelintézetből 188 községekben, kis tőkével működött.⁵⁴² A Székelyföldön ugyanezek a tendenciák érvényesültek. Egy első alapítási hullám (1868–1872) után azonban a növekedés viszonylag lassú és egyenletes volt: minden évtizedben 3-4 új hitelintézet létesült.⁵⁴³

Marosvásárhelyen a 19. század '40-es éveiben működött egy takarékpénztár, de ez nem volt hosszú életű.⁵⁴⁴ Az 1909-es statisztika 6 hitelintézetet említ. A legrégebbi a Marosvásárhelyi Takarékpénztár volt, amelyet 1868-ban alapítottak. Ezt követték az Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank (1870), majd nagy késéssel az Agrár Takarékpénztár (1896), a Marosvásárhelyi Ipar- és Kereskedelmi Bank (1906) és a Marosvásárhelyi Közhasznú Takarékpénztár (1909).⁵⁴⁵ Az összes banknak és takarékpénztárnak együtt 1909-ban 3.223.000 korona tőkéje volt, 356.000 korona profitja, míg a betétek 15.997.000 koronára rúgtak. A legnagyobb tőkével az Agrár takarékpénztár (1.500.000 korona) rendelkezett. A városban a központi Osztrák–Magyar Banknak is volt egy fiókja.

Székelyudvarhelyen két hitelintézet működött: a Zálogkölcson Intézet és Betéti Pénztár (1872) és az Udvarhelymegyei Takarékpénztár (1882). Sepsiszentgyörgyön a Háromszéki Takarékpénztárt 1876-ban alapították. Kézdivásárhelyen két ilyen intézet működött: a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár, amelyet 1872-ben alapítottak és a Kézdivásárhelyi Kisegítő Takarékpénztár (1885), egyenként 200 ezer koronás tőkével. Csíkszeredában szintén két intézetet találunk: a Csíkszeredai Takarékpénztár 1883-ban, a Központi Takarékpénztár 1905-ben jött létre. Gyergyószentmiklóson három hitelintézet volt: a Gyergyói Első Takarékpénztár (1880), a Gyergyószentmiklósi Hitelintézet (1885) és a Népbank Rt. (1893).⁵⁴⁶ A rangjukat veszített települések közül Székelykeresztúron 1873-ban alapítottak egy Népbankot,⁵⁴⁷ Oláhfaluban 1892-ben egy takarékpénztárt. Székelykeresztúron az Önszegélyző Népbank a kisérszvényesek krajcárjaiból gyűjtötte össze tőkéjét – kezdetben mindössze 800 koronát –, és a vezetésben is helyi emberek ültek, gyakran a lelkészek és az unitárius kollégium tanárai. A helységben két évtizeden keresztül Ugron Gábor, az elhíresült politikus bankja, a székelyudvarhelyi alapítású Udvarhelyi Székelyegyleti Első Takarékpénztár fiókja is működött, ez azonban a 20. század elején csődbe ment. 1902-től az Udvarhelymegyei Takarékpénztár is fiókot nyitott itt.⁵⁴⁸ Egy hasonló intézet működött Nyárádszeredában is 1883-tól.⁵⁴⁹ Ezek azonban mind önszegélyző takarékpénztárként működtek. A többi helyen még ilyenszerű intézményt sem találunk, működött viszont néhány takarékpénztár a nagyobb községekben (Barót, Ditró).

Hitelintézetek 1909-ben⁵⁵⁰

Város	Hitelintézet száma	Részvény (korona)	Betétek (korona)
Marosvásárhely	5	4.084.000	15.997.000
Székelyudvarhely	2	646.000	4.834.000
Sepsiszentgyörgy	1	734.000	4.084.000
Kézdivásárhely	2	400.000	5.547.000

Város	Hitelintézet száma	Részvény (korona)	Betétek (korona)
Csíkszereda	2	367.000	2.182.000
Gy.Szentmiklós	3	510.00-0	3.019.000
Sz.Keresztúr*	1		31.500
Illyefalva*	1		24.600
Nyárádszereda	1	100.000	
Oláhfalu*	1	20.000	221.000
Bereck	-	-	-
Felvinc	-	-	-

Erdély területén 1909-ben minden 1.145 km²-re esett egy hitelintézet. A Székelyföldön az erdélyi átlagot meghaladó értéket találunk: Csíkszékben minden 810 km²-re, Háromszéken 973 km²-re, Udvarhelyszéken 489 km²-re jutott egy ilyen intézmény.⁵⁵¹ Ez azonban roppant félrevezető, hiszen ha megnézzük ezeknek a hitelintézeteknek a tőkeerejét, akkor már sokkal valósabb képet kapunk. A vizsgált városok közül egyik sem volt képes pénzügyi központtá válni. Marosvásárhely kiemelkedik ebből a mezőnyből, de ha összehasonlítjuk a partiumi és bánági dinamikus fejlődő városokkal (Nagyvárad, Arad, Temesvár) rögtön szembetűnővé válik az elmaradás. Marosvásárhelyhez képest az aradi bankoknak 6,5-ször annyi tőkéjük volt, a betétek összege pedig közel 5-ször haladta meg a vásárhelyit. A nagyszebeni bankoknak több mint 4-szer annyi tőkéjük volt, betéteik összege pedig 2,8-szor volt magasabb a marosvásárhelyi bankokénál. A szebeni bankok közül egyedül az Albinának majdnem 3 millió tőkéje volt. De még a kolozsvári bankok betétei is 3-szor voltak magasabbak a vásárhelyiekénél. Ha a partiumi és bánági területeket is beleszámítjuk, a rangsor a megyeszékhelyek között 1909-ben a tőkenagyság alapján a következőképpen alakult: az első helyeken Aradot, Nagyváradot, Nagyszebenet és Temesvárt találjuk. Marosvásárhely a 9-ik helyen volt, az utolsó helyeket pedig Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely és Csíkszereda foglalták el, ebben a sorrendben. Csíkszeredában

már a bankok 70-szer kevesebb tőkével rendelkeztek, a betétek összege pedig 35-ször volt kisebb, mint Aradon. Ez jól mutatja a tőkés gazdaság fejletlenségét mind az említett városokban, mind az egész Székelyföldön, és közvetve az urbanizáció gyengéire is rámutat.

Még ha Marosvásárhely nem is érte el az említett városok színvonalát, Erdély keleti részén – és nem csak a Székelyföldön – a legnagyobb pénzügyi központ volt, bár ez nem vált elsőrendű funkcióvá a város esetében. Tőkeerő szempontjából mintegy 5,5-ször haladta meg az utána következő Sepsiszentgyörgyöt, a betétek összege több mint 3-szor magasabb volt, mint Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön vagy Kézdivásárhelyen, ahol ez 5 millió korona körül mozgott. Csík megyében Gyergyószentmiklós volt a fontosabb pénzügyi központ, ez egyrészt a Gyergyói-medence zártságával, másrészt viszont a pénzforgalom terén meglévő örmény hagyományokkal magyarázható. A rangjukat veszített települések közül Székelykeresztúr és Nyárádszereda esetében már láttuk a központi szerepkörök csökevényes továbbélését. Mindkét helység egy-egy szűkebb vidék központja volt, azonban hitelintézeteik szűk keretek között működtek, nem haladták meg egy átlagos községi takarékpénztár méreteit. Oláhfalva a 19. század második felében az iparosodás útjára lépett az itt működő vasöntőde következtében, viszont takarékpénztára ugyancsak szerény tőkével rendelkezett. A néhány községi takarékpénztár nem módosít a felvázolt képen; bár ez Barót esetében az urbanizációs folyamat beindulására utal.

Ha a székelyföldi pénzintézetek sorsára vetünk egy pillantást, megállapíthatjuk, hogy bár időközben néhány beszüntette a tevékenységét, de többségük folyamatosan működött az első világháborúig. A túlélés a legnehezebb az első időszakban volt. A 19. század '60-as-'70-es éveiben alapított 7 hitelintézet közül 1909-ben 4 már megszűnt létezni: egy marosvásárhelyi takarékpénztár, amely 1869-1899 között működött, egy 1875-ben alapított udvarhelyi, egy 1866-ban létrehozott kézdivásárhelyi és egy 1870-ben alakult csíkszeredai takarékpénztár.⁵⁵²

A 20. század elején állami támogatással megalakultak az első ipari hitelszövetkezetek is. Ezeket az ipartársulatok hozták létre, hogy a megfelelő tőkét biztosítsák az ipari tevékenység és a beruházások számára. Marosvásárhelyen egy ilyen hitelszövetkezet 1900-ban alakult, a 169 tag által összeadott 10.000 korona tőke mellé az államtól is kaptak 8.800 korona támogatást. A hitelszövetkezetnek 5 részlege volt, az ipartársulatok szerint: szabók, csizmadiák, cipészek, építők és faiparban dolgozók.⁵⁵³ Ilyen hitelszövetkezet más városban is létrejött, de csekély tőkeerejük miatt komolyabb beruházásokat nem tudtak finanszírozni, így csak a hagyományos kézműipar támaszaiként szolgáltak. Szintén Marosvásárhelyen jött létre 1896-ban egy hitelszövetkezet 41.000 korona tőkével, amelynek célja a környék mezőgazdaságának megsegítése volt.⁵⁵⁴

Ezeknek a kis tőkével rendelkező hitelszövetkezeteknek és takarékpénztáraknak az alapításában a kezdeti időszakban nagyrészt a helyi tőkének volt meghatározó szerepe. Vannak azonban kivételek is: a Kézdivásárhelyen 1872-ben létrehozott első háromszéki takarékpénztár részvényeit többségében bécsi üzletemberek jegyezték.⁵⁵⁵ A századfordulón, és még inkább a 20. század elején a Monarchia nagy bankjai, különösen a budapestiek egyre nagyobb figyelmet szenteltek Erdélynek, kezdték kiépíteni vidéki hálózataikat. A székelyföldi bankok egy része szintén a fővárosból érkező tőkével működött. Mások, mint a székelykeresztúri Népbank vagy a Háromszéki Takarékpénztár továbbra is megmaradtak a szerényebb, helyi keretek között.

A vidéki takarékpénztárak alapításának tipikus példáját jelenti a Háromszéki Takarékpénztár, amelyet 1876-ban hoztak létre Sepsiszentgyörgyön. Az ötlet egy képviselőválasztáson merült fel, ahol az egyik jelölt – kampányfogásként – ígéretet tett, hogy megvásárolja a nem jegyzett részvényeket. Ő ugyan nem tartotta be az ígéretét, de a takarékpénztárat végül is néhány helybeli notabilitás és módosabb kereskedő létrehozta – a részvényeket 137-en jegyezték –, de a tervezett tőkének csak felével, 50 ezer

forinttal. Az igazgatótanács összetétele szintén tipikusnak mondható: néhány politikus, vezető értelmiségi és a leggazdagabb vállalkozók és kereskedők, általában örmény és zsidó származásúak.⁵⁵⁶ A többi erdélyi hitelintézet esetében is hasonló megoszlást találunk, a részvényesek között voltak nagykereskedők, vállalkozók, politikusok, földbirtokosok és értelmiségiek. A legtőkeerősebb csoport a zsidó nagypolgárság volt, de néhány város esetében, mint például Kolozsvár, Marosvásárhely vagy a többi székely város az örmény polgárságnak is nagy szerepe volt. Itt is érvényes volt az, hogy a polgárság leggazdagabb rétegét a bankszektorban találjuk, hiszen a 19. század végéig itt érvényesül a legkevésbé a bécsi és budapesti tőke közvetlen versenye, és itt lehetett a legmagasabb profitot elérni.⁵⁵⁷

Még ha a székelyföldi hitelintézetek nem is voltak nagyszabásúak – a gazdaság színvonala ezt nem is tette lehetővé, és nem is igényelte –, mégis többnyire kielégítették az illető helységek és a vidék ilyenirányú igényeit. Ezek az intézmények nemcsak a gazdaságban játszottak szerepet, hanem az illető helységek mindennapjainak is részei voltak, támogatták a különböző jótékonyági vagy kulturális rendezvényeket, akciókat. Így például a Háromszéki Takarékpénztár több alapítványt tett a helybeli fiúárvaház, a beteg- és szegényotthon, a Székely Nemzeti Múzeum, a Székely Mikó Kollégium bentlakása javára.⁵⁵⁸ Ugyancsak fontos szerep hárult a hitelintézetekre a századfordulón beindult nagy építkezési láz finanszírozása terén, ezekhez viszonylag olcsó hitelt nyújtva. Tehát a hitelrendszer kiépülése szorosan összefüggött a rohamos építkezésekkel.

Gál Zoltán a magyarországi városhálózatot vizsgálta az 1910. évi banki betétforgalom alapján. Alapkonceptiója szerint a „városállományon belül az urbanizáció városhálózati jellemzői szoros korrelációt mutatnak a pénzintézeti innováció térszerkezeti folyamataival”.⁵⁵⁹ A magyar városok hierarchikus rangsorát, valamint a hitelszféra városfejlesztő hatását vizsgálva a betétforgalom településhálózaton belüli megoszlása alapján az a köztudott tény

igazolódik be, hogy Magyarországon a pénz és hitel térbeli eloszlása egyenlőtlen volt. Budapest és 13 regionális centrum a hitelszféra jelentőségtöbbletének több mint 60%-át koncentráta.⁵⁶⁰ A városhálózat átstrukturálódott a korábbi időszakokhoz képest. A 19-20. század fordulóján már a legdinamikusabban fejlődő városok a központi régió közelében, ennek határán voltak: a Dunántúlon és a Kisalföldön, illetve az Alföld keleti vásárvonala mentén, egy ún. „innovációs határzónában”. Erdély elmaradott régió volt, itt Nagyszeben és Kolozsvár, mint szigetszerű központok magaslottak ki. A másodrendű centrumok (ún. innovációs góccok) között azonban ott találunk két újabb erdélyi várost: Marosvásárhelyt (a 26. helyen) és Brassót (a 32. helyen).⁵⁶¹ A táblázat alapján Marosvásárhely a másodrendű centrumok között ugyan az egy főre eső betéti állomány tekintetében szerényebb helyet foglal el (ennek értéke az átlag körül volt), de a potenciálisan ellátott vidéki lakosság számát nézve az első helyen állt (148.850 lakossal), tehát igazi központi szerepkört ellátó város volt. A bankrendszer dinamizálta a helyi gazdaságot, erősítette a modernizációs hajlandóságot, egyszóval jelentős városfejlesztő tényező volt.

Levonhatjuk tehát a következtetést a székelyföldi városok példáján is, hogy a kereskedelmi funkciót az urbanizációs folyamat egyik alapvető tényezőjévé képezte. Ez már a városok kialakulásakor érzékelhető, hiszen az egyik legjelentősebb városképző tényező éppen a piacfunkció volt. Minden jelentősebb székelyföldi város egyben – kisebb vagy nagyobb vonzáskörzettel rendelkező – vásárcsúszpont is volt. Közülük egyedül Marosvásárhelynek sikerült regionális jelentőségű vásárcsúszponttá válnia, amelynek kiterjedt vonzáskörzetéhez Marosszék mellett Küküllő, Torda és Kolozsvár vármegyék, valamint Csík és Udvarhelyszék egy része is hozzátartozott, és a „tisza” körzete is egy kb. 60 km sugarú kört képezett. A többi városnak a vonzáskörzete jóval kisebb volt: Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós és Kézdivásárhely esetében körülbelül a fele, Sepsiszentgyörgynek és Csíkszeredának még kisebb,

míg Bereck és Székelykeresztúr esetében csak a szomszédos települések tartoztak ide, 10-15 km átmérőjű vonzáskörben. Háromszéken nagyon erősen érezte hatását az erős regionális központ, Brassó hatása. Brassó kezdetben minden módon igyekezett még csírájában megakadályozni a szomszédos székely vásároshelyek fejlődését, kizárni ezek konkurenciáját. Tulajdonképpen Brassó és Marosvásárhely a későbbiekben is ellátta a bonyolultabb igényeket, így a fejletlen gazdasági viszonyok és árucseré, a tőkehiány és a már ismertetett gazdasági és társadalmi elmaradottság miatt hiányoztak a feltételek újabb fejlett piacközpontok kialakulásához. Egy 18. század közepén készült leírás is Erdély fő problémájának azt tartotta, hogy „a kereskedőkön kívül – kik közé az Ebesfalván és Szamosújvárt lakó örmények és görögök is sorolandók – a népnek igen kevés pénze van, a városok pedig nem eléggé népeseek, hogy köztük s a vidék között eleven forgalom létesüljön”.⁵⁶² Az említett okok miatt a vásárokon is inkább csak az alapvető mezőgazdasági termékek és a szintén alapvető, legszükségesebb kézműves termékek cseréje zajlott. A 19. század második feléig ezeket a helyi piacokon árult kézműves termékeket legnagyobb részt szintén helyi mesteremberek állították elő. Főképp a három kézműves központ – Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Kézdivásárhely – jeleskedett ebben, de a piac megléte kézműveseket vonzott a többi központi helyre is: Sepsiszentgyörgyre, Csíkszeredába, Gyergyószentmiklóstra vagy Székelykeresztúrra.

Nem véletlen, hogy azok a települések, amelyek elvesztették kiváltságaikat a 19. század végére, nem, vagy nagyon kis mértékben töltötték be piacfunkciót. Egyesek közülük későn, a 18. század végén vagy a 19. század első felében ugyan vásártartási jogot szereztek, de a hátrányt már nem tudták behozni, és vonzáskörzetük, valamint ezzel arányosan a jelentőségük is csekély maradt. A piacfunkció megléte viszont megerősítette a városi státust és újabb funkciókat is vonzott a településekre. Jó példa erre Csíkszereda, amely sokáig jelentéktelen helység volt. A szék közigazgatási

és kulturális központja Csíksomlyó volt, míg gazdaságilag az örmények lakta Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz sokkal jelentékenyebbek voltak. Csíkszereda azonban már kezdettől fogva vásárközpont volt. Ezt és központi helyzetét, valamint a hagyományos örmény gazdaság válságát kihasználva fokozatosan lekörözte Csíkszépvizet, és megszilárdította helyzetét, mint a szék kereskedelmi központja, ez is hozzájárulva – a közigazgatási funkció mellett – a helység urbanizációjához.

A 18. század végén – sok helyen viszont csak a 19. század elején – a vásárok mellett fokozatosan megjelentek az árucseré állandó helyei, az üzletek is. A boltok száma és az áru kínálat változatossága egyben a városiasság fokmérőjeként is szolgálhat. Marosvásárhely a többi jelentősebb erdélyi várossal állt egy szinten, persze a három legfejlettebb – Nagyszében, Brassó és Kolozsvár – kivételével. Székelyudvarhely és Kézdivásárhely a taxás helyek átlagát képviselték, míg a többi helység a 19. század utolsó harmadáig fejletlen volt e téren.

A vizsgált települések kereskedői meglehetősen élénk kereskedelmi tevékenységet folytattak. Marosvásárhely elsősorban regionális központ szerepét kihasználva vonzotta a kereskedőket. Kézdivásárhely és Bereck fekvésükből adódóan főképp Moldvába szállítottak árut, a kézdivásárhelyiek elsősorban saját kézműves termékeiket. A gyergyószentmiklósi örmény kereskedők tevékenységéről pedig már bővebben esett szó: ezek számítottak a régióban a leggazdagabbaknak. Ők kezdetben a marhakereskedelemre specializálódtak, majd később a Maroson tutajokkal zajló fakereskedelemben is beszálltak. Nemcsak Gyergyószentmiklóson, hanem a Székelyföld többi részén is az örmények nagy szerepet játszottak a kereskedelemben, és közvetve az urbanizációban. A 19. század második harmadáig a székelyföldi kereskedők jelentős része közülük került ki, és nem kis mértékben járultak hozzá a pénzforgalom meghonosításához.

A 19. század második felében a kereskedelemben és bankszektorban dolgozók aránya a székely városokban folyamatosan emelkedett. A legmagasabb értékeket Marosvásárhelyen, Székelyudvar-

helyen, Kézdivásárhelyen és Csíkszeredában találjuk, ez utóbbi helységben volt a leglátványosabb a fejlődés. E mutató tekintetében is éles különbség észlelhető a települések két csoportja között: míg a városok dinamikusan fejlődtek, a rangjukat veszített településeken – Székelykeresztúr és Nyárádszereda kivételével – a falvakhoz hasonló értékeket találunk. Nyárádszereda ezt viszonylag zárt körzetének és alacsony lakosságának köszönhetette, míg Székelykeresztúr más tekintetben is sokat megőrzött urbánus funkcióiból és jellegéből.

Az első modern hitelintézetek a dualizmus idején jelentek meg. Bár egyik város sem vált jelentős pénzügyi központtá, az illető helységek és körzetük viszonylag szerény igényeit sikerült e téren kielégíteni. Tökeerő és más mutatók tekintetében is a székelyföldi városok az erdélyi megyeszékhelyek sereghajtói voltak, egyedül Marosvásárhely töltött be fontosabb szerepet Erdély keleti részén, de ez is elmaradt a kelet-magyarországi régió dinamikusan fejlődő városaitól.

A hitelintézetek finanszírozták a századfordulón beindult „építkezési lázat”, és ahogy ezt Egyed Ákos értékelte: „a századfordulón kibontakozott építési fellendülés valóban egyike volt a korszak legjelentősebb gazdasági-társadalmi jelenségeinek, már csak azért is elmondható ez, mert ma is jól lemérhető nyomot hagyott az erdélyi városképen”.⁵⁶³

3.4. Közlekedés

3.4.1. Az utak és a fuvarozás

Az utak, a közlekedés fontosságát a városfejlődésben nem szükséges külön hangsúlyozni, ezt a szakirodalom már kellőképpen megtette. A várossá válás kezdetei is gyakran kötődtek hozzá: városok alakultak ki fontos kereskedelmi utak találkozásánál, gázlók mentén, később akár vasúti csomópontok mellett is. A Székelyföldön ha nem is volt elsődleges jelentőségük, mégis fontosak voltak és kedvezően befolyásolták az illető helységek fejlődését. A szállításban, a kereskedelemben, az emberek és javak

cseréjében való részvétel jótékony hatással volt az urbanizációra is. Nem véletlenül fekszik mindegyik kiváltságos hely a Székelyföld egy-egy fontosabb útvonala mellett. Az Erdélyt Moldvával összekötő egyik legfontosabb kereskedelmi út a középkorban és később is az Ojtozi-szoroson keresztül vezetett, emellett alakult ki Kézdivásárhely és Bereck. Szintén a Keleti-Kárpátok átjárói közelében helyezkedett el Csíkszereda (Gyimesi szoros) és Gyergyószentmiklós (Tölgyesi szoros). Mindkettőt az Olt völgyében haladó út kötötte össze Sepsiszentgyörgyön keresztül Brassóval. Csíkszeredában tehát a Hargitán átvezető udvarhelyi út találkozott a gyimesi és Olt-völgyi utakkal, Gyergyószentmiklósról pedig Moldva felé, a Bucsinon keresztül Parajd és a Maros völgyében Szászrégen felé (a Görgény völgyén volt egy rövidebb út is) vezettek utak. Székelyudvarhelyen is több közlekedési útvonal találkozott: Csíkszereda felől a Tolvajos-hágón átvezető – emellett feküdt Oláhfalú is –, a Nagyküküllő völgyében haladó Székelykeresztúr–Segesvár, észak felől a parajdi, dél felől pedig a Homoród völgyében a kőhalmi út. Marosvásárhelyen szintén fontos csomópont volt: dél felől a Brassó–Segesvár, dél-keletről a Maros völgyén a Gyulafehérvár–Nagyenyed–Felvinc–Ludas, ebbe torkollott bele a Kolozsvár–Torda út is (de Kolozsvárról volt egy másik út a Mezőségen keresztül), északról a Szászrégen–Beszterce út, keletről pedig a Nyárad-mentével, Parajddal és azon keresztül a belső Székelyfölddel kötötték össze útvonalak.⁵⁶⁴

Az utak jelentősége magyarázza, hogy már a korábbi századokban is figyelmet szenteltek fenntartásukra. Hosszú ideig a helységeket kötelezték a határukon áthaladó utak karbantartására. A kezdetleges műszaki feltételek és a pénzhiány rányomta a bélyegét az utak állapotára is. Rossz időjárás, télen a havazás vagy a tavaszi, őszi esőzések idején, áradáskor az utak járhatatlanokká váltak. A 18. században és a 19. század első felében a hatóságok – különösen a katonaiak – állandó gondja volt a főbb utak karbantartása. A határőrezredek megszervezése nyomán ezek átvették a feladat egy részét, főképp ami a munkálatok összehangolását illeti.

Az utak építése és karbantartása súlyos terhet jelentett a helységek számára, ezt mutatja a levéltárakban fennmaradt panaszlevelek sokasága is. Ennek ellenére mégis inkább az előnyök voltak túlsúlyban, ahogy ezt például a Cziráky-féle összeírás alkalmával nyilatkozták a vallomástevők. A főbb utak mentén fekvő helységekben lakó jobbágyok számára fontos jövedelemforrást jelentett a kedvező fekvés, a fuvarozás, az utasoknak eladott étel, ital, takarmány révén. Így például egy kis háromszéki faluban, Szörcsén a következőket nyilatkozták a falusiak: itt van „a Bereck városából az Ojtozi passuson kijövő portékáknak Brassóba vivő országútja, akik itten etetvén, sokat consummálnak”.⁵⁶⁵ Szintén Háromszékről, Aldobolyból való a következő vallomás: „a falu nagy országútjában esvén, és a korcsmárolás, pálinkafőzés kinek-kinek szabados lévén, aki igyekezik, szép hasznot hajthat belőle”.⁵⁶⁶ Eresztevényben pedig a következőket jegyezték fel: „Falunk országútja mellett vagyon, az hol Vásárhelyről Brassóba s viszont Brassóból Vásárhelyre járván az utasok, bor, pálinka, ser s egyebek árulása szabadságunkban lévén, eladhatjuk, itt ágazik el az út S(epszi)szentgyörgyre is”.⁵⁶⁷ Marosszéken, Vaján hasonlóképpen vélekedtek a jobbágyok: „Itten nálunk nagy országútja lévén s posta statio is, ahol eladni való portékáinkat jó áron eladhatjuk innen helyből”.⁵⁶⁸

Az idézeteket még hosszan folytathatnánk, de ennyiből is kiviláglik, hogy mennyire fontos tényezőt képeztek az utak a helységek fejlődése és a lakosok anyagi prosperálása szempontjából. Egy másik fontos bevételi forrás a fuvarozás volt. A székelyföldi parasztek többsége számára a fuvarozás jelentette a szűkös jövedelmek kiegészítésének legelérhetőbb módját. Más közlekedési eszköz híján az ökrös vagy lovas szekereken történt a szállítás: a Székelyföldről főként fát, deszkát, zindelyt, fából készült eszközöket vittek a fában szegényebb vidékekre, ahol gabonára, borra cserélték. A gelencei parasztek nyilatkozták 1820-ban, hogy szinte minden gazdának deszkacsináló fűrészje van, és a deszkát Kézdivásárhelyre és Brassóba „szünet nélkül hordjuk, s abból bőv

pénzünk vagyon”.⁵⁶⁹ Szintén szekereken szállították Parajdról a sót; a borvízkereskedelem majd csak a 19. század második felében lendült fel.

Az utak kötötték össze a városokat is vidékükkel, ezeken érkeztek be vásárnapokon a környék lakói, és cserélték mezőgazdasági terményeiket kézműves termékekre. A városi kézművesek saját vagy bérelt szekereken vitték áruikat a közeli vagy távolabbi vásárookra. A gyergyószentmiklósiak nyilatkozták a fent említett összeírás alkalmával, hogy „akiknek annyi tehetsége vagyon, hogy lovakat tarthatnak, a boltokat tartó örmények, a kordoványfábrikat művelők és más kereskedőknek portékák hordozásával hasznosan szekereskedhetnek”.⁵⁷⁰ Ebbe a kezdetleges áruforgalomba a parasztek közül is többen bekapcsolódtak. A málnásiak nyilatkozták, hogy „ezeken kívül itten falunkban lévén a Csíkból lejáró országos út, a csíkiakkal is itten kereskedést folytathatunk”.⁵⁷¹ A kézdiszenléleki parasztek egyenesen azt nyilatkozták, hogy nem csak a közeli Kézdivásárhelyre és Bereckbe járnak kereskedés végett, hanem „más városokba és Moldva és Oláhországba” is.⁵⁷²

A fontosabb utak egy része – főként Háromszéken – viszonylag jó állapotban volt 1820 körül. A parasztek vallomásaiból az derül ki, hogy a Sepsiszentgyörgyre, Kézdivásárhelyre, Bereckbe vezető utak megfelelőek voltak; annál több panasz hangzott el a csíki, gyergyói, Székelyudvarhely és Marosvásárhely környéki parasztek részéről. A Csíkszereda és Udvarhely közti útszakaszt a következőképpen írta le Teleki Domokos a 18. század legvégén: „Képzeld a legkövesebb utat, ahol a szekér egy nagy kőről a másikra döccen és két felé hanyattatik; azonban gondold, hogy egyszer hegyre kaptatsz, máskor lejtőre ereszkedel, ahol a köveken a ló szüntelen sikamodik; gondolj továbbá egy szoros utat, ahol ritka helyt áll ki egy szekér a másik előtt, így megtudhatod, milyen az út ezen a havason: mentől magasabban jöttünk, annál rosszabb volt.”⁵⁷³ A bodokiak a postálkodásra panaszkodtak, hogy Málnásról szekerekkel Csíkba „hajtják” őket nagyon rossz utakon.⁵⁷⁴ Ökrösszekerekkel

még szép időben is hosszabb volt az út, mint gyalogosan, de nagyobb esőzés után az utak vagy teljesen járhatatlanokká váltak, vagy a ráfordított idő megkétszereződött vagy akár megháromszorozódott. Ennek ellenére a karbantartással és javítással állandó gondok voltak. Marosszék képviselői 1805-ben bepanaszolták Marosvásárhely városát, mivel a város „határán lévő posta és commertialis utak ezelőtt két vagy három esztendővel a metzen-dorfi tótók által némely helyeken kisáncoltattanak és megtöltöttek ugyan, de azután az elkezdett munka tovább nem folytattatván és semmi kő reája nem hordattatván, mind azok, mind pedig amelyeknek igazításokhoz hozzá sem is kezdettenek, már mostan csaknem éppen járhatatlanná tétetennek, az apró hidak is az utakon mind elromlottanak”⁵⁷⁵ és ebből mind a városiaknak, mind a székbelieknek, de még a környező várme-gyéknek is hátránya származik.

Az utak szerepét illetően különleges hely illeti meg *Berecket*. Láttuk már, hogy a helység az *oppidum* rangra való emelkedését is elsősorban kedvező fekvésének köszönhetette, az Ojtozi-szoroson Erdélyt Moldvával összekötő egyik fő kereskedelmi út mentén. A kiváltság alapját képező postaszolgálat jelképe volt a város címe-rében és pecsétjén a levelet tartó kéz is.

Az időjárás és fekvés nem kedveztek a mezőgazdaságnak, így a fő megélhetési forrássá a fuvarosság vált. Egy középkori eredetű kiváltság alapján a bereckieknek kizárólagos joguk volt az áruk szállítására az ojtozi vámtól Brassóig, és Moldova felé Berecktől Tatrosig. A fejedelemség korában a kiváltságok még tovább bővültek. A 19. század elején már a céhek mintájára működő „Szekelességi Társaság” nagyon fontos szerepet játszott a helység életében. A városi tanács jegyzőkönyveiből kiderül, hogy Bereck az Ojtozi-szoros túlsó bejáratánál fekvő Gorzafalvával (Grozesti) együtt gyakorolta a szoroson folyó szállítás fölötti monopóliumot: a gorzafalvi lakosok egyenlő jogokkal és szabadságokkal szállították az árut az Ojtozi-szoroson keresztül, mint a bereckiek Moldvába.⁵⁷⁶ Néha kisebb nézeteltérések is előfordultak. Úgy tűnik,

hogy a két fél által szállítandó áru mennyisége szabályozva volt, mivel 1843 nyarán a bereckiek tiltakoztak, hogy a gorzafalviak túllépték a megengedett 1.600 mázsát. A többi helység ki volt zárva a szállításból. Mikor a bereckiek tudomására jutott, hogy a herzsaiak (Hârja, ma Bákó megye) is szállítanak árut Brassóba, parancsot adtak az áruk és szekerek elkobozására.⁵⁷⁷

A bereckiek által gyakorolt monopólium elégedetlenségek for-rása is volt: a megszabott árakkal sem a kereskedők, főképp a legjobban érintett brassóiak, sem maguk a berecki fuvarosok nem voltak megelégedve. A Főkörmányszéknek többször is közvetíteni kellett a panaszos felek között. 1805-ben a berecki fuvarosok az árak emelését kérték mázsánként 50 krajcárra az Ojtoz-Brassó útvonalon: „ami igen nagy hátramaradásunkra vagyon: a kereske-désbeli s elébbszállítandó portékákat a múlt 1773-tól fogva a Napkeleti Birodalomból az Ófelsége országaiba beszállítandó ke-reskedésbeli portékákat az ojtozi harmincadtól Brassóig egy má-zsát csak 30 krajcárért kellett vecturáznunk”.⁵⁷⁸ Azzal érveltek, hogy az árszabás 1773 óta változatlan maradt, de közben az ökrök, szekerek és az élelem ára növekedett, és a kereskedők is, bár Moldvában a régi áron szerzik be az árut, Erdélyben háromszoros áron értékesítik. A brassói kereskedők ezzel szemben arra panasz-kodtak, hogy bár a bereckieknek nincs elég szekerük, mégsem mondanak le a monopólium gyakorlásáról, ezért sokszor az áruk napokig vesztegelnek az ojtozi vámnál, a kereskedők és a kincstár nagy kárára. A Gubernium ez utóbbiak javára döntött: ha a bereckiek nem a régi áron (30 krajcár mázsánként) szállítanak, és nem tudnak 24 órán belül szekeret biztosítani, akkor a kereskedők azt fogadhatnak fel, akit akarnak.⁵⁷⁹ A brassói kereskedők azt is kifogásolták, hogy – ahogy egyikük megfogalmazta – „mindenkor héjánosággal hozták mit nekik számba adtam”. Tanúk is igazolták, hogy mikor bort szállítottak „mindenik szekeresnek egy-egy szipka volt kezekben, és a hordóra rája feküdtek, úgy itták az bort, hogy mind részegek voltak az szekeresek”.⁵⁸⁰ A Főkörmányszék ugyan

nem törölte el az új idők szellemében Bereck privilégiumát, de a kereskedők érkei már súlyosabban nyomtak a latban.

Nem csak a szekerek hiánya, de az utak rossz állapota is hozzájárult a késedelmes szállításhoz. Egy peres ügy kapcsán nyilatkozta Kézdiszék alkirálybírája a következőket 1805. március 26-án: „az nemes Bereck városi szekerek az nagy sár mián most ezen folyó március havának 5-dik napján ide Szentkatolnára érkezvén, továbbmenni nem tudtak, hanem kis csoportokban, egyik az én jószágomon alól, a másik a templom alól, mindöszve negyven terhes szekerek megtelepedvén, az időnek mostohasága mián, ugyanezen hónap 19-ik napjáig ültenek egy helyben, akkor innen elindulván, ismét 21-dikén havas idő következett és reá fagy, amely máig is tart, meddig mehettek nem tudhatom, de az alkalmatlan út mián lehetetlen volt azon nagy terhekkkel Brassóba bémenni még máig is”.⁵⁸¹

A Szekerességi Társaság, mint már említettük, a céhek mintájára szervezett társulat volt, pontos és szigorú szabályokkal. A tagoknak előírták, hogy mikor, mennyit fuvarozhatnak, a szabályokat megszegőket szigorúan büntették. Különösen az újonnan betelepültek és az őslakosok között volt sok nézeteltérés, mivel az utóbbiak nem akarták részeltetni a „jött-menteket” a privilégiumból. A társaság nem egyszer a város vezetésével is konfliktusba került emiatt. Az 1840-es években végül is a tanács álláspontja diadalmaskodott a „tösgyökeresek” rovására.

A település jóléte a közlekedéstől, az utaktól függött, ennek ellenére örök vitatéma volt az útjavításban való részvétel. A Guberniumhoz sorozatban érkeztek a panaszok, amelyek vagy könnyítést vagy felmentést kértek az útjavításban való részvétel alól. Az 1830-as években mind a Főkormányzék, mind a katonai parancsnokság szorgalmazta az utak modernizálását, az Ojtozi-szoroson keresztül tervbe vették egy „műút” kiépítését. Mivel azonban ezt helyi erőből képzelték el, nem pedig központi erőforrásokból, a terv nem valósult meg.

A brassói – főként román – kereskedők a 19. század első felében felismerve az átmenő kereskedelem fontosságát, egyre több beruházást hajtottak végre Bereck határában: lerakatok épültek, sőt ipari vállalatok létesítését is tervbe vették. A század második felében azonban – a korábbi tervekkel ellentétben – a vasutat nem az Ojtozi-szoroson keresztül vezették, így aztán Bereck egyre inkább elvesztette jelentőségét. Az utolsó csapást a Romániával folyó vámháború jelentette. Bereck jó példa az utak városképző szerepére: felemelkedését, városi rangját előnyös fekvésének köszönhette, azonban az Ojtozi-szoroson keresztül vezető útvonal háttérbe szorulásával a helység hanyatlásnak indult, és miután a vasút elkerülte, városi rangját is elvesztette a 19. század végére.

Egy másik példa ugyanerre *Illyefalva* esete: a helység ugyan már a 19. század első felében is csak névleg volt város, felismerve azonban az utak szerepét, 1830-ban kétségbeesett kérésekkel fordult a Főkormányzékhez, hogy a Sepsiszentgyörgyöt Brassóval összekötő „kereskedelmi utat” ne Kököson keresztül vezessék, hanem hagyják meg a régi, Illyefalvát is érintő vonalat. Kéréseik ellenére az új út megépült, hozzájárulva a helység végleges lecsúszásához.

A 18. század végén, 19. század elején Erdély elsőrendű útjai közül mindössze egy érintette a Székelyföldet: a Nagyszeben–Medgyes–Marosvásárhely–Beszterce–Moldva útvonal. A tíz másodosztályú útvonal közül néhány Székelyudvarhelyen, Csíkszeredán, Sepsiszentgyörgyön, Székelykeresztúron és Gyergyószentmiklós is áthaladt, ezek általában a román fejedelemségekkel való összeköttetést biztosították, és az egyetlen út, amelyik hosszabban érintette a Székelyföldet a Brassó–Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Gyergyószentmiklós vonal volt.⁵⁸² Ezeknek az utaknak stratégiai jelentőségük is volt, a *Militär-Marschroueten-Buch für Siebenbürgen* felsorolja a Gyimesi- és Ojtozi-szoroson, valamint a Tölgyesi-hágón áthaladó útvonalakat is, tehát azokat, amelyek a székelyföldi városokat is érintették.

A Székelyföldnek nem voltak hajózható folyamai, egyedül a Maroson gyakorolt *tutajozás* játszott némi szerepet, főképpen Marosvásárhely és Gyergyószentmiklós esetében. Marosvásárhelyen a városi költségvetés egy külön rovatot tartalmazott a tutajozásból származó bevételek számára, de ez elsősorban a város határán leúsztatott tutajok utáni vámot jelentette. Gyergyószentmiklós esetében már a 16. századtól kezdődően vannak adataink a tutajozásra. Ez nem kimondottan „városi” foglalkozás, sokkal inkább a gyergyószéki parasztok gyakori pénzkiegészítési forrása volt. Változás csak akkor következett be, amikor a 18. században a gyergyószentmiklósi örmények kisajátították a tutajozást, és vállalkozói alapon szervezték meg ennek működését. Mivel a vasút későn érte el ezt a vidéket, a tutajozás még a 19. század végén is virágzott.⁵⁸³

Felvincen a Maros régi árka, amelyet a sótisztek kitisztítottak és megnagyobbítottak és amelyen Marosújvárról a sót szállították, inkább csak kellemetlenséget okozott a helységnek. A 18. század végén és a 19. század elején egymást érték a panaszok, hogy a sószállító hajók vontatása rongálja a partot, az árok elfogja a vizet a gátról és a malomról, és hasztalan kérték a Maros árkanak lezárását.⁵⁸⁴ 1805-ben aztán az Aedilis Directio intézkedett, hogy a csesztvei malom gátját vágják át és a sós hajók ezután a Maros rendes árkan közlekedjenek.⁵⁸⁵

A polgári átalakulás kezdetén a Székelyföld a Monarchia legkedvezőtlenebb helyzetben levő vidékei közé tartozott. A múlt század közepén a kortársak az elmaradottság fő okait a tőke hiányában és a mostoha közlekedési viszonyokban látták. 1844-ben Brassó város tanácsa Erdély kormányzójának küldött jelentésében a külkereskedelem elé tornyosuló akadályokról szólva első helyen említette az utak rossz minőségét. A kereskedést a brassóiak főképp a Töröcsvári-, Tömösi- és Ojtozi-szorosokon keresztül üzték, de „az utak mindenütt... oly rossz állapotban vannak, hogy az év bizonyos részeiben csaknem járhatatlanok”.⁵⁸⁶

Ugyanebben az évben Szábel Menyhárt kolozsvári kereskedő és társai „tanulmányútra” indultak a román fejedelemségekbe „országunk kereskedése körüli akadályoknak s kereskedésünk jobb lábra állíthatása módjainak” keresése végett, mert amint beszámolójuk bevezetőjében írják „az activ kereskedésben áll egy országnak jólléte, amidőn az ország polgárait élteni, s a társas élet rugóját, a pénzt megbővíti, minden kezet munkáltat, s így a jólét, sőt erkölcsösödés eszköze”.⁵⁸⁷ Erdély elzárt helyzetéből a kiutat általános összefogás és az uralkodó segítsége révén látták. Hazatérve több javaslatot tettek a kereskedelem fellendítésére, ezek között ismét csak első helyen szerepelt egy jó út kiépítése Erdély és Galac, a dinamikusan fejlődő dunai szabadkikötő között, amely „uton legközelebb köthetjük össze hazánkat a tengeri világ nagy kereskedő piacával, Konstantinápolyal”, és ezáltal Erdély is aktívabban kapcsolódhatna be a levantei kereskedelembe.⁵⁸⁸ A szóbajóhető irányok közül Szábel és társai a Gyimes–Csíkszereda vonalra voksoltak, gondolva ennek gazdasági-társadalmi vonatkozásaira is: „a portékákat onnan [Gyimesből] pedig Csíkszeredán, Udvarhelyen, M. Vásárhelyen keresztül Kolozsvárig olcsóért szállíthatják a székelyek, kik nagyobbára lovas gazdák, de akiknek e részben csekély kereset módok lévén a fuvarozás szép segedelmet nyújtana”.⁵⁸⁹ Végül azzal érvelnek, hogy „még azon esetbe is, ha Erdélybe *vasutak* fognak felállíttatni (minhogy alólírtaknak véleménye szerént könnyebben is lehetne Erdélybe vasutak, mint gőzhajók által boldogulni), még azon esetbe is ezen vonalon felette könnyen lehetne a vasutat keresztül vinni, mi üdvösebb is lenne. Ezen vonal tehát nemcsak minél előbb felállítható, hanem örökös és minden időben használható leend.”⁵⁹⁰ Szábel Menyhárt és társai itt tulajdonképpen megelőlegezték Széchenyi István tervét, aki szintén az Ojtozi-szoroson keresztül szerette volna a vasutat megépíteni. A szabadságharc előtt azonban minden ilyen terv csupán ábránd maradt.

A közlekedési hálózat kiépítése a múlt század közepén vett lendületet, de egyelőre az útvonalak korszerűsítésével kezdődött

az 1850-es években. A fontosabb utakat ekkortól ún. „Reichsstrassé”-knak építették ki a gazdasági és katonai szempontok figyelembevételével. Az 1860-as években Brassóból Bécsbe már 4-5 nap alatt is el lehetett jutni, Bukarestbe pedig két nap alatt, ami jelentős javulás volt a korábbi állapotokhoz képest. Szintén a múlt század ötvenes éveire esett a postahálózat kiépülése és a táviróforgalom megindulása Erdélyben.⁵⁹¹ A Székelyföldön ez a hetvenes években épült ki. Egyelőre azonban a forgalom a kisebb városokban meglehetősen szerény volt. A csíkszerdai táviróhálóról írták: „Hogy mekkora forgalma lehetett, meg lehet állapítani abból, hogy egy-egy odatévedt feladónak előbb fel kellett kutatnia őt valahol a szomszédban s a hivatalba idézni, hogy a táviratot felvegye.” A postát még a hetvenes–nyolcvanas években is kényelmesen ellátta egy ember, és amikor az első levélhordót felfogadták, „ez már akkora újítás számba ment, hogy világvárosba képzeltük magunkat”.⁵⁹²

3.4.2. A vasutak kiépítése

A közlekedés modern átalakulását a vasútépítés jelentette. A vasútépítésnél azonban nemcsak gazdasági, hanem politikai szempontok is közrejátszottak. Magyarországon elsőként az 1836-os pozsonyi országgyűlésen jelölték ki hivatalosan a megépítendő vasútvonalakat: a 13 javasolt vonalból kettő irányult Pestről Erdély felé, az egyik Kolozsváron, a másik Nagyszébenen keresztül.⁵⁹³ 1848-ban Széchenyi István mint közlekedésügyi miniszter dolgozott ki egy átfogó tervet a nemzeti vasúthálózatról, amelynek részét képezte a Maros-völgyén haladó, Ojtozi-szoroson átvezető, már említett vonal is. A levert szabadságharc után az állami pénzből építendő vasút kérdése lekerült a napirendről.

A neoabszolutizmus idején a bécsi kormányzat is szorgalmazta a vasútépítés ügyét, mind katonai, mind gazdaságpolitikai megfontolásból. Erdély egyes vidékei között igen éles érdekellentétek bontakoztak ki, és rengeteg terv készült. Különösen az iparkamarák voltak aktívak, hogy meggyőzzék a kormányzatot saját válto-

zatuk előnyeiről. Az eldöntendő fő kérdés az volt, hogy melyik vonal épüljön meg elsőnek és milyen vidékeket érintsen. Egy kortárs szerint „egy vasúti ügy sem tárgyalatott röp- és emlékiratokban és hírlapokban olyan kimerítőleg”, mint az erdélyi vasút tervezete, amely „a legkülönbözőbb párttörekvések és közbejött események által Ausztriának legbonyolultabb vasúti kérdése lett.”⁵⁹⁴ Az abszolutizmus korában a vasút kezdetben csak a Partiumig és a Bánságig jutott el, egy ideig Nagyvárad, Arad és Temesvár vonalszakasz-végállomásokká váltak, ezt követte a Bánság vasúthálózatának kiépítése, majd 1864-ben megkezdődtek a munkálatok az Arad–Gyulafehérvár szakaszon is.⁵⁹⁵

Az 1867-es kiegyezés új fejezetet nyitott az erdélyi vasútépítés történetében. 1867 és 1873 között, a gazdasági fellendülés éveiben, a kedvező konjunktúra, a beáramló idegen tőke és a liberális gazdaságpolitika következtében e tevékenység felvirágozott. A kezdeti időszakban a vasútépítést az államilag biztosított magántőke finanszírozta, és az állam szabta meg a kiépítendő vonalak pontos irányát is. A nagyszabású koncepciót a közlekedési miniszter, az „Erdély Széchenyije”-ként emlegetett Mikó Imre dolgozta ki. Az engedélyezett vonalak között volt többek között a Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó–Bodza–Galac vasút is. E vonalnak „Erdély elszigeteltségét a közös hazától és nyugattól” kellett volna megszüntetnie. Mikó Erdély jövőjét a kézműves- és a gyáripar fejlődésében látta, ehhez pedig elengedhetetlenül szükséges volt a közlekedési hálózat modernizálása.⁵⁹⁶

Az 1867–1873 között épült vonalak hossza összesen 1.106 km, és ebben az időszakban készült el a két legnagyobb, Erdély vasúti közlekedését a mai napig alapvetően meghatározó vonal: az „Első Erdélyi Vasút” (Arad–Gyulafehérvár és ennek folytatásai), valamint a „Magyar Keleti Vasút” (Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó). És szintén ekkor, 1871-ben, fejeződött be a Székelyföldet elsőként érintő Székelykocsárd–Marosvásárhely vonal építése is.⁵⁹⁷ A *Székely Hírlap* a megnyitás után így lelkendezett: Marosvásárhely „vasútja által összeköttetésbe hozott a nagyvilág minden jelen-

tékenyebb piacával, ha tekintetbe vesszük, hogy mily lendületet fejleszthet a kereskedelem és gazdaság terén, minden alkalmat jól kell használnunk, azt előmozdítani, azt tőkélyre vinni, mert városunk csak ezáltal emelkedhetik”.⁵⁹⁸ Orbán Balázs szavai is tükrözik kora csodavárását a vasúttal szemben. Marosvásárhely vasúti kapcsolatának kiépülése kapcsán a következőket írta: „Marosvásárhely már központi fekvésénél fogva is arra van hivatva, hogy nemcsak a Székelyföld, hanem az egész erdélyi rész kulturmozgalmainak fáklyavivője legyen, s valamint e szék és város az, mely gyorsan készülő vasútja által legelőbb jön a művelt Európával közvetlen érintkezésbe, úgy annak kellene elsőnek lenni abban is, hogy századunk nagy eszméit zászlajára írva, azzal induljon a szellem hódító hadjárataira. Mert csak így foglalhatjuk el és tarthatjuk meg továbbra is azon állást, mely nyugat és kelet közti közvetítés alapján kultur-történelmi és politikai tekintetben egyaránt kínálkozik számunkra; a szellem régóta elhanyagolt terének szorgalmas művelése, s népünk erkölcsi becsérzetének ily módon való felemelése által jöhetünk oly helyzetbe, hogy a világhaladásnak sebesen rohanó áradata áldásos és ne romboló legyen edes hazánkra és nemzetünkre nézve.”⁵⁹⁹

Az 1873-ban bekövetkező gazdasági válság egy időre megtörte a lendületet, a beruházások a minimumra csökkentek, csak 1880-tól következett be ismét élénkülés a vasútépítés terén is. 1881 és 1900 között újabb 56 szakasznyi, mintegy 2.174 km vasút épült, főként az úgynevezett „helyiérdekű” vonalak. A „helyiérdekű” vasutak magyarországi meghonosítója Hollán Ernő volt. Ő a szabadságharc leverése után emigrációba kényszerült és Franciaországban ismerte meg a skót „light railway” módszerét, majd hazatérve a skót és francia modell hatására alkotta meg a „helyiérdekű vasút” fogalmát. Ezeknek volt a hivatása az egyes vidékek áruforgalmát bekapcsolni a fővonalak áramkörébe, növelve a gazdasági hatékonyságot és csökkentve a költségeket, hiszen ezek gyengébb felépítménnyel és kisebb, a helyi igényekhez szabott teljesítőképességgel rendelkeztek. A vidéki vonalak tömeges kiépü-

lése az egyes vidékek integrálódását kívánta szolgálni. Míg a Monarchia nyugati felében bármelyik település 30 km-es körzetében található volt legalább egy vasútállomás, a keleti vidékek gyér hálózata még nem jelentett lényeges könnyebbséget a lakosság életében. A helyiérdekű vasutak építését az 1875:XLIV. tc. tette lehetővé, amelyet 1880-ban és 1888-ban újabb törvények egészítettek ki, és a múlt század utolsó két évtizedében egyre-másra épültek Erdélyben is ilyen vasutak. A tőkét nagybirtokosok, vállalkozók, községek, megyék adták össze, de ezek a vasutak is a MÁV kezelésében voltak.⁶⁰⁰

A megépült 56 helyiérdekű vonal közül az első a „Szamosvölgyi Vasút” volt. Néhány közülük a Székelyföldön épült vagy azt is érintette. 1886-ban adták át a Marosvásárhely–Szászrégen vonalat, 1888-ban a Héjjasfalva–Székelyudvarhely, 1891 novemberében a Brassó–Sepsiszentgyörgy–Kézdivásárhely, 1892-ben a Térret–Kovácsna, 1897 áprilisában a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, ugyanaz év októberében a Csíkszereda–Gyimes-völgye, 1898-ben két részletben a Kis-Küküllő mentén a Balázsfalva–Bonyha és a Bonyha–Sóvárád vasútvonalat, és ezzel a Székelyföld is bekerült az ország vasúti vérkeringésébe.⁶⁰¹

A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 1891-i évi jelentésében a gazdasági bajok és a kivándorlás fő okát még mindig az elzártságban és a tőkeszegénységben látták, és ami ebből következett, az ipar hiányában. Következésképp a gazdaság fellendítésére, a Székelyföld felemelésére is elsősorban – az önálló vámterület kialakítása mellett – egy Kolozsvár–Marosvásárhely–Székelyföld vasútvonal minél előbbi kiépítését szorgalmazták.⁶⁰² A Kamara a meglévő vasutakkal sem volt elégedett, a személyforgalom szerintük lassú volt, a csatlakozások rosszak, a teherszállításban pedig a háromszéki helyiérdekű vasút magas díjtételeit bírálták, és javasolták ezek csökkentését.⁶⁰³

Századunk elején, az első világháborút megelőző években tovább bővült a vasúthálózat, ekkor készültek el a Szászrégen–Déda (1905), a Déda–Gyergyószentmiklós (1907), a

Gyergyószentmiklós–Madéfalva (1909) közti szakaszok, a Kis-Küküllő menti vasutat 1906-ban felvezették Parajdig, a kézdivásárhelyi vonalat pedig 1907-ben Bereckig.⁶⁰⁴ Éppen többek között a marosvásárhelyi Kamara közbenjárására 1895-ben külön törvény született a székely vasutak kiépítésére. Ennek hatására egészítették ki a meglévő vonalszakaszokat, és fejezték be a „székely körvasutat”: Brassó–Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Gyergyószentmiklós–Marosvásárhely között. E „másodrendű fővonal” a Székelyföld hátrányos helyzetén volt hivatva enyhíteni, hiszen a székelyek kivándorlása a század elejére olyan aggasztó méreteket öltött, hogy a székely-kérdés megoldására 1902-ben összehívott tusnádi kongresszus kimondta, hogy a bajokat az állam közbelépése nélkül nem lehet orvosolni, és a négy székely megye fejlesztésére segélyakciót indítottak. A kivándorlás méreteit mutatja többek közt az is, hogy míg 1868 körül a kolozsvári vasútépítésnél székelyek dolgoztak, addig a századfordulón készült székelyföldi vonalak kiépítéséhez máshonnan kellett munkásokat toborozni, mert ekkorra már nem állt elég helyi munkaerő rendelkezésre.⁶⁰⁵

A vasút nyilvánvalóan egyedül nem lehetett csodaszer a gazdasági és társadalmi bajok orvoslására. Erdély, és ezen belül a Székelyföld amúgy is a Monarchia ritkább vasútsűrűségű területei közé tartozott. A székely körvasút ugyan összeköttetést teremtett a székely vármegyék között, bekapcsolta ezeket az erdélyi fővonalakba, azonban éppen körvasút-jellegéből adódóan a székely áruk csak nagy kerülővel és jelentős idővesztéssel jutottak a fővonalakra. Különösen érvényes ez a csíki és gyergyói árutermelőkre, de Udvarhelyről Marosvásárhelyre is 243 km-t kellett vonatozni,⁶⁰⁶ (közúton ugyanez 105 km).

A századfordulón felmerült a Sepsiszentgyörgy–Földvár állami vasút kiépítésének gondolata. Ezt mind Sepsiszentgyörgy, mind Háromszék vezetői és közvéleménye felkarolta, a helyi sajtóban is rengeteg cikk foglalkozott vele. A tervet a minisztérium kezdetben felkarolta, de a kormányváltás után a már kijelölt vonalon 1898-

ban abbamaradt a munka. A város képviselője, Beksics Gusztáv is közbenjárt – sikertelenül – ez ügyben. A felcsigázott közvéleményt elég nehéz volt megnyugtatni, mert ettől a vonaltól nem csak az út megrövidülését és a szállítási költségek csökkenését várták, hanem azt is, hogy „fölszabadítaná a Székelyföld nagy részét Brassó ipari, kereskedelmi, közgazdasági stb. hegemoniája alól” és ez Sepsiszentgyörgy „jövendő ipari, kereskedelmi és általános haladására nézve” rendkívül előnyös volna.⁶⁰⁷ Sepsiszentgyörgy és a környékbeli városok azt is nehezményezték, hogy a Brassó–háromszéki helyiérdekű vonalon nagyon magas a tarifa; ezt a vasút államosításával vélték megoldhatónak.

A vasutat a kortársak egy része felelőssé tette az olcsó osztrák áruk beáramlásáért is, aminek részben a helyi kézműipar hanyatlását tulajdonították. A meglévő hibák és hiányosságok ellenére azonban a vasutak kiépítését Szádeczky Kardoss Lajos a következőképpen értékelte: „Az új alkotmányos korszak első évtizedében, a múlt század végén, a Székelyföld szellemi és anyagi fejlődésére nagy hatással volt a vasútvonalak kiépítése. Erdély unióját az anyaországgal ez tette élő valósággá. A Székelyföld belseje felé fokozatosan kiépülő, a kolozsvár–brassai főirányból elágazó vasútvonalak, a Maros, Küküllők és az Olt völgyében, lassanként mindinkább hozzáférhetőbbé tették a közlekedés, a forgalom számára a székelységet, földje, erdei, ásványvizei, ipara produktumát. Nemzetgazdasági és kulturális jelentősége ennek kiszámíthatatlan horderejű volt. A székely körvasút által a Székelyföld összeköttetésbe lépett nemcsak az anyaországgal, hanem a külfölddel is. Ez óriási lendületet adott a Székelyföld felvirágzásának.”⁶⁰⁸

Az első világháború előtt a székelyföldi városok mindegyikének volt vasúti csatlakozása legalább egy vonalon; Sepsiszentgyörgynek, Kézdivásárhelynek és Csíkszeredának két-két vonala volt. A vasút használata nagyon gyorsan elterjedt és közkedvelté vált. Ez tükröződik a számokban is, hiszen amíg 1891-ben a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara az 532.100 lakost számláló

egész területében csak 171.849 utast számláltak, 1908-ban egyedül Csíkszereda személyforgalma 264.711 volt, az áruforgalom pedig 2.556.700 mázsát tett ki.⁶⁰⁹ A század elején a zónatarifa bevezetésével lényegesen csökkent a jegyek ára, a teherárak magas viteldiját is csökkentették, valamint kedvezményeket vezettek be.

A vasút kiépítése hozzájárult a Székelyföld modern átalakításához, a városok fejlődéséhez is. A dualizmuskori városfejlődés sajátosságai közé tartozott, hogy visszaszorult a kézműipar s változott az ipari tevékenység városképző szerepe, és a városodás egyik fontos forrása, az intézményhálózat letelepítése, a vasút kiépítése volt. A városok fejlődését kedvezően befolyásolta, hogy – Kézdivásárhely és Gyergyószentmiklós kivételével –, megyeszékhelyek lévén, az összes fontos hivatal itt összpontosult, és hogy mindegyiknek volt vasúti összeköttetése; Marosvásárhely, Csíkszereda és Sepsiszentgyörgy pedig éppenséggel kisméretű vasúti csomópontokká váltak.

A gyárak működése és általában az ipar fejlődése elválaszthatatlan az infrastruktúra kiépítésétől, jelesül a vasutak megépülésétől. A fakitermelés, a Székelyföld legjövedelmezőbb üzleti tevékenysége sem képzelhető el vasutak nélkül, hiszen a századfordulóra a nagy tőkés társaságok nagyüzemi kitermelést honosítottak meg a Székelyföldön is. Becslések szerint itt a népesség fele valamilyen formában az erdőből élt, az erdők kitermelésénél ők adták a favágókat, fuvarosokat, akik a fűrészüzemig és a vasútállomásig szállították a deszkát. A nagyipari fakitermelés a vasutakkal kezdődött, bár addig is jelentős mennyiségű fát úsztattak le a Maroson vagy tutajoztak Romániába. A vasút nemcsak mint szállító befolyásolta az erdőkitermelést, hanem az első nagy fogyasztó is volt, tetemes talpfaigényével.⁶¹⁰

Majdán János egy 19. század végi (1895) statisztika alapján feltérképezte az erdélyi vasútállomások vonzaskörzetét.⁶¹¹ Eszerint Erdély külön áruforgalmi körzetnek számított, amelyben három belső központ emelkedett ki a vasúti forgalom mennyisége

alapján: Kolozsvár, Marosvásárhely és Brassó. Marosvásárhely a Mezőség déli és középső részére, a Székelyföld egy részére és részben az Érchegység keleti völgyeire gyakorolt vonzást.

A nagyobb mennyiségben szállított áru elsősorban mezőgazdasági termény: búza (9.000 q a nagyváradi malmokba), lóheremag (800 q), széna (6.000 q), nyersbőrök (2.400 q), 60.000 darab szarvasmarha, de legjelentősebb a tojás (14.500 q, ebből a Lajtán túra 8.800 q, Londonba 4.000 q) volt. A tutajon idáig leúsztatott fának egy részét vasúton (11.200 q) szállították tovább. A vásárhelyi és környékbeli gyárak is a szállítók között szerepelnek: Farkas Gergely szeszgyára (2.600 hektoliter szesz), Mesticz Mihály bútorgyára (750 q), a Gyermekjáték és fadíszmügyár (450 q), Baruch Adolf kőolajfinomítója (7.000 q kőolaj), a parajdi gyufagyár (320 ezer csomag) stb. A legjelentősebb közülük az 1894-ben alapított cukorgyár volt: 250.000 mázsa répa érkezett ide, innen pedig 32.000 mázsa nyerscukrot további finomításra Mezőhegyesre, Szerencsre és Fiuméba küldtek, 40.000 mázsa répaszelet a termelőknek ment vissza, ezen kívül kisebb mennyiségben egyéb melléktermékeket is szállítottak. Majdán János értékelése szerint a cukorgyár „az erdélyi körzet egyik legfontosabb szervezőközpontjává vált és nagyban hozzájárult Marosvásárhely szerepkörének bővüléséhez.”⁶¹² Jól jelzik a polgári életmód elterjedését az ide érkező áruk: Budapestről, Bécsből, Kolozsvárról érkeztek a bútorok, fonalak, rövidáru, ipari termékek, Triesztből a fűszerek, de jöttek gépek, alkatrészek, papír, üveg, cement és más termékek is.

A vasút, mint e vázlatos áttekintésből is látható, jelentős mértékben hozzájárult a Székelyföld modernizálásához, városainak fejlődéséhez. A régió a vasút révén kapcsolódott be – ha szerény méretekben is – a modern árutermelésbe, enyhült elszigetelődése, ez nyitott utat a modern Európa felé. Amikor a dualizmus idejének vasútépítéseiről beszélünk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy végső soron e korszak határozta meg döntő módon Erdély és ezen belül a Székelyföld vasúthálózatát, hiszen – jó és rossz oldalaival együtt – a mai napig is az akkor kialakított vasúthálózatot használjuk.

3.5. A mezőgazdaság

3.5.1. A mezőgazdaság 1848 előtt

Hosszú ideig a várostörténet főképpen csak a *par excellence* városi foglalkozásoknak tartott kézművesség és kereskedelem szerepével foglalkozott. A mezővárosokat, ahol a lakosság többsége a mezőgazdaságból élt meg, nem is tekintették igazi városoknak. A kisvárosok utóbbi években fellendülő kutatása azonban rámutatott e településformának a városhálózatban betöltött szerepére. A mezőgazdaságnak kitüntetett szerep jutott ezeknek a városkáknak az életében. Ez általános jelenség a koraujkorban és az újkorban, de leginkább a perifériákra jellemző. Norvégia városainak többsége a 19. század elején is kisváros (*Minderstadt*) volt, lakóinak nagy hányada a mezőgazdaságból élt meg.⁶¹³ Európa másik végén, Spanyolországban, a helyzet talán még inkább hasonló volt a kelet-közép-európai állapotokhoz. Spanyolország déli részén a múlt század közepén a mezővárosok (*agrotown*) lakosságának többsége mezőgazdasággal foglalkozott, Andalúziában ezek aránya 58,4%-ra tehető.⁶¹⁴ A Székelyföld közvetlen közelében, a Kárpátok túlsó oldalán, Moldvában és Havasalföldön is 1831-ben a városi jellegű települések lakosságának fele földműves volt, és csak mintegy negyede kézműves és kereskedő.⁶¹⁵

A mezőgazdaságnak a székelyföldi városok életében elfoglalt helyére vonatkozóan ha nem is teljesen megbízható, de valamelyes képet nyerhetünk a 18. századi összeírásokból, és ehhez képest a helyzet a 19. század elején sem változott lényegesen.

1701-ben az összeírók csak Kézdivásárhelyen és Székelyudvarhelyen jegyezték fel kézműveseket; Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredában és Illyefalván mindenki földműves volt. Sepsiszentgyörgyön például a „városiak” és a nemesek földjének a nagysága a falvak átlaga körül mozgott, míg az állatlétszám meghaladta azt.⁶¹⁶ 1703-ból Háromszék adóügyi összeírásából hiányzik Kézdivásárhely és Bereck, így csak a sepsiszentgyörgyi állapotokat elemezhetjük. Ebben az évben társadalmi rétegenként írták össze

a lakosságot. Sepsiszentgyörgyön ekkor sem jegyezték fel egyetlen mesterembert vagy kereskedőt az összeírók, tehát a lakosság valószínűleg mezőgazdaságból élt. Az armalistáknak több szántóföldjük, de valamivel kisebb állatállományuk volt, mint sepsiszéki társaiknak, a jobbágyok és házatlan zsellérek helyzete megfelel a széki átlagnak. A „városiakat” ekkor nem jegyezték külön rovatba, de a primipilusok és pixidáriusok helyzete rosszabb a szék átlagánál: szántóföldjeik nagysága alig éri el a széki átlag felét, kaszálók pedig az egyharmadát sem; az állatállomány is kisebb, de ennél nem ilyen nagyok a különbségek.⁶¹⁷ A két év eltéréssel készült két összeírás közti különbségek rámutatnak különben e forrástípus megbízhatóságának és felhasználhatóságának korlátaira is.

1713-ból ismét több helység adatait ismerjük. Ami a szántóföldek nagyságát illeti, lényeges eltérés figyelhető meg egyrészt Kézdivásárhely, Székelyudvarhely és Csíkszereda, másrészt pedig Sepsiszentgyörgy, Illyefalva és Bereck között. A kézdívásárhelyi „városiak” szántóföldjének átlaga például hatszor kisebb a sepsiszentgyörgyi szabadokénál, kaszálójuk egyáltalán nincs, és az állatállományuk is kisebb.⁶¹⁸ Az utóbbi három település, de alighanem a többi székely mezőváros lakosságának is fő megélhetési forrása a mezőgazdaság volt, amint ez a fenti adatokból is kitetszik, kiegészítve azt fuvarozással, főképp a bereckiek és a csíkszeredaiak esetében. Csíkszeredában az összeírók feljegyzéséből tudjuk, hogy a szűk határ ellenére itt is a mezőgazdaság és a fuvarozás volt a lakosok alapvető foglalkozása. Ez csak Székelyudvarhelyen és Kézdivásárhelyen szorult némileg háttérbe, de az összeírás egy másik változatában sok udvarhelyi kézművesről feljegyezték, hogy a mesterségük után alig tudnak megélni.⁶¹⁹ Itt is szükség volt tehát a földművelésre mint kiegészítő foglalkozásra.

A következő nagyobb összeírás 1721-ben készült, ennek az adatait foglalja össze az alábbi táblázat.

**A szántóföld és kaszáló átlagos nagysága
adózó háztartásonként 1721-ben⁶²⁰**

Helység	Szántó (kőből)	Kaszáló (szekér)
Marosvásárhely	1,38	0,41
Székelyudvarhely	3,84	1,04
Csikszereda	2,79	1,18
Sepsiszentgyörgy város	13,76	2,68
Szentgyörgy falu	8,63	1,13
Illyefalva város	16,87	3,29
Illyefalva falu	11,02	2,48
Bereck	9,04	3,56
Oláhfalva	2,94	9,51
Székelykeresztúr	7,68	1,21
Felvinc	26,60	3,29
Nyárádszereda	4,21	1,05
Székelyföld	11,76	3,31

A mezővárosok szántóföld tekintetében több esetben is meghaladják az átlagot, így pl. Sepsiszentgyörgy, Felvinc illetve Illyefalva, vagy az átlag közelében vannak.⁶²¹ Az átlag alatt marad Székelykeresztúr, Nyárádszereda, Székelyudvarhely, Csikszereda és Marosvásárhely; Kézdivásárhelyről hiányoznak az adatok. Sepsiszentgyörgy és Illyefalva esetében érdekes összehasonlítani a település kiváltságos és kiváltság nélküli részét (a „várost” és „falut”, ahogy az összeírásokban szerepeltek). Kiderül, hogy a „faluban” kevesebb földet birtokoltak, mint a „városi” részen.⁶²² Ez is mutatja, hogy a „város” és „falu” közötti eltérés a két rész kiváltságai és a jogállása közötti különbségen alapult, és nem járt együtt az életmód vagy foglalkozási struktúra különbözőségével. A „városi” részen sem voltak még kézművesek vagy kereskedők, hanem szabad székely földművesek éltek; a két rész közötti eltérést pedig az okozza, hogy a „falu” lakosai – az összeírásokban

általában nem szereplő nemesek mellett – jobbágyok és zsellérek voltak.

A szántóföldek mérete csak Székelyudvarhely és Marosvásárhely esetében utal az urbanizáció magasabb szintjére; itt fordítottan arányos a földek nagysága és a kézművesek száma, akik számára a földművelés csak kiegészítő tevékenység volt. A többi helység esetében a határ szűkössége miatt kapunk az átlagnál kisebb értékeket. Oláhfalva kiváltságos település külön színteret képezett. Itt a földrajzi és éghajlati adottságok nem kedveztek a földművelésnek, a kaszáló nagysága is mutatja, hogy ezt részben állattenyésztéssel pótolták, részben pedig fuvarozással és fafeldolgozással.

Csikszeredában a szűk határ volt az oka a szántóföldek csekély kiterjedésének. Gazdálkodásukat az 1733-as összeírás világítja meg jobban. Ekkor a 38 csikszeredai családfő mindenike az *agricola* (földműves) rovatban szerepel. Az adatokból azonban arra is fény derül, hogy zálogban tartott földjeik nagysága meghaladta saját földjeikét; így a szomszéd falvakbeli zálogföldek segítségével pótolták saját kis parcelláikat. Kézdivásárhelyen ekkor a 108 családfőből 48 (azaz 44,4%-uk) földműves, 19 (azaz 17,6%) kézművességgel is foglalkozó földműves (10-en egyáltalán nem gyakorolták a kézművességet), és csak 36 személy (33,3%) élt meg elsősorban a kézművességből.⁶²³ Érdekes azonban, hogy ez utóbbiaknak is ugyanakkora földjük és ugyanannyi állatuk volt, mint azoknak, akik kizárólag a mezőgazdaságból éltek. A kézművesség tehát egy plusz jövedelemforrást jelentett számukra.

A korszak legteljesebb és adatokban leggazdagabb összeírása az 1750. évi, az új adórendszer bevezetését előkészítő alapos munka. A 19. század közepe előtt nem is készült hozzá fogható, ezért adatait kissé részletesebben ismertetem. Az 1750-es összeírást a határőrezredek szervezése előtt végezték, ezért a Székelyföld teljes adózó népességére kiterjed.

Csikszeredában a 60 családfőből 42 „városi”, de 3 „városi” és 2 zsellér kivételével mindannyian a mezőgazdaságból éltek.⁶²⁴ Ahogy az 1733-ban is megfigyelhető volt, a gazdálkodás alapját

javarészt most is a zálogos földek képezték. Ez különben nagyon elterjedt jelenség volt a korszakban.⁶²⁵ A zálogföldek nagysága általában 5-20 köböl között váltakozott, és nagyrészt a szomszédos falvak határában terültek el: Tapolcán, Zsögödön és Csíksomlyón, de csíkszeredai lakosoknak voltak földjeik zálogban Csíkszentléleken, Csatószezen, Csíkdelnén és Rákoson is. Ha összehasonlítjuk a csíkszeredai helyzetet Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék szabad székelyeinek állapotával, azt látjuk, hogy a csíkszeredaiaknak saját tulajdonú szántójuk és kaszálójuk jóval kevesebb volt, de ezt zálogfölddel pótolták, állataik száma megközelítően azonos volt, de kétszer annyit adóztak.⁶²⁶

Aranyosszék kis mezővárosában, Felvincen a 155 családfő közül mindössze 3-nak nem volt fő foglalkozása a mezőgazdaság.⁶²⁷ Felvinc semmiben sem tér el Aranyosszék többi helységétől. Más székekhez viszonyítva itt több és termékenyebb a föld, ez képezte a viszonylagos jólét alapját.

Székelykeresztúron a 16 „városi” közül egyik sem volt kézműves. A „városi” és „falusi” rész között alig volt különbség, mindkettő nagyon közel állt az udvarhelyszéki átlaghoz.⁶²⁸ A 16 „városi” közül 7-nek Keresztúr „faluban” is volt szántója és kaszálója zálogban.

A helyzet ismét csak a három legfejlettebb városkában mutat nagyobb eltérést a székenkénti átlagtól – Székelyudvarhelyen, Kézdivásárhelyen és Marosvásárhelyen –, ahol a kézművesek aránya is számottevő volt.

Székelyudvarhelyen 162 adózó háztartást írtak össze: 27 egytelkes nemest és 6 nemesi özvegyet, 101 szabadrendűt 21 özvegygel, 2 jobbágyot és 5 zsellért. A 27 nemes közül 23 kézműves volt (85,2%). Ennek ellenére szántóföldjeik nagysága meghaladta az udvarhelyszéki lófők átlagát, bár állataik száma kevesebb volt. A 101 „városi” közül 69 kézművest és kereskedőt írtak össze (68,3%), ezeknek már csak feleannyi szántóföldjük volt saját tulajdonban, állataik száma is jóval kevesebb, de azért jelzi, hogy kiegészítő gazdálkodás nélkül ezek a mesteremberek sem bol-

dogultak.⁶²⁹ Ugyanerre mutat az is, hogy túlnyomó többségüknek zálogföldjei is voltak – szántó és kaszáló – az Udvarhelyvel összeolvadt Bethlenfalván és Szombatfalván, és kisebb mértékben a környező falvakban: Farcádon, Hodgyán, Oroszhegyen, Patakfalván stb.

Kézdivásárhelyen is hasonló a helyzet. A 212 „városi” közül 119 kézműves (56,1%). A város határának szűkösége miatt egy telken átlag 3,2 család élt. A szántóföldek nagysága ennek ellenére meglepően nagy,⁶³⁰ és ezt még zálogban megszerzett szántók és kaszálók egészítették ki Kantán, Alsótorján, Alsó- és Felsőcsernátomban, Szentkatolnán, és ritkábban Gelencén, Kézdiszentléleken, Peselneken (ma Kézdikővár), Oroszfaluban stb. A zálogföldek területe általában 10-20 köböl körül mozgott, de egyes esetekben az 50 köblöt is meghaladta.

Jellemző azonban a helyzetre, hogy Székelyudvarhelyen és Kézdivásárhelyen nem volt különbség a kézművesek és a földművelésből élők között a zálogföldek nagysága tekintetében. Egy másik sokat mondó tény, hogy a felvinci parasztok magasabb adót fizettek, mint a székelyudvarhelyi „jónak” minősített kézművesek.

Marosvásárhelyen a 612 családfő közül 368 volt „városi”, ezek 64,7%-a kézműves és kereskedő. A „városiak”-nak általában több földjük és állatuk volt, mint a többieknek, de még így sem érték el a falvak átlagát; a helyzet nagyjából az udvarhelyi állapotokkal mutat hasonlóságot. Marosvásárhelyen ezen kívül a lakosoknak átlag 13,5 (a „városiak”-nak 18,6) vedret termő szőlőjük is volt.⁶³¹ A szőlő ritka jelenség a Székelyföldön, csak a peremvidékeken fordul elő. Marosvásárhelyen azonban hozzátartozott a város életéhez, minden polgárnak volt egy darab szőlője is. Székelykeresztúron is termesztettek szőlőt. Innen ismeretes a hegyközség 1794-es szabályzata is,⁶³² de a szőlőtermesztés és borkészítés nem érte el a Küküllő-menti települések szintjét, és soha nem tett szert olyan jelentőségre, mint egyes magyarországi városok esetében.

Természeti adottságok tekintetében meglehetősen mostoha volt e városkák helyzete. A 18. század vége fele készített különféle

classificációk szerint – amelyek célja az adó igazságosabb elosztása volt – a talaj termékenysége szempontjából csak Marosvásárhely és Felvinc szerepeltek az I. osztályban, Sepsiszentgyörgy és Illyefalva a III.-ban, a többi székelyföldi kiváltságos település a IV., azaz utolsó osztályba került.⁶³³ A Főkormánysház 1790-ben így írt Udvarhelyszéknek: „A két Oláhfalvi közönség igen nagyon panaszkodott itten, hogy ők ámbár határok igen terméketlen és igavonó marháikból is csaknem egészen kifogytak, mégis mind az adóval, mind pedig főképpen a forspont és vectura adásával szerfelett terheltetnek, mivel pedig ezen helységnek nyomorult, és minden jobb kereskedés módjától egészen elzáratott állapotja mindenek előtt tudva vagyon”, kéri, hogy terheiken lehetőség szerint könnyítsenek.⁶³⁴

A 18. század közepén még a mezőgazdaságban használt eszközök és módszerek is meglehetősen kezdetlegesek voltak. Ahogy ez az 1750-es összeírásból is kiderül, ekkor még a kétnyomásos gazdálkodás volt az általános, és a tavaszi vetés tette ki a nagyobb területet. A szántást 4 ökörral végezték. A mezőgazdasági termék értékesítése – már amennyiben egyáltalán sor került erre – a helyi, vagy – kisebb mezővárosok esetében – a közeli nagyobb város piacán történt, pl. Felvincről Nagyenyedre vagy Tordára, Illyefalváról Brassóba vitték az árut eladni.⁶³⁵

1848 előttről több, az 1750. évihez hasonló átfogó összeírás nem készült. A néhány részleges összeírásból pedig általában hiányoznak a határőrök, márpedig ezek jelentős hányadát képezték a lakosságnak Csíkszeredában, Kézdivásárhelyen, de Sepsiszentgyörgyön és Illyefalván is. Ugyanez vonatkozik a II. József-féle népszámlálásra is, ráadásul ebben nem szerepel a földek vagy az állatállomány nagysága. Egy 1781. évi összeírás szerint azonban Marosvásárhelyen még tovább csökkent volna az állatok száma.⁶³⁶ Ugyanerre a tendenciára utalnak a 18. századi összeírások, amelyek szerint az állatállomány folyamatosan csökkent. Ha a föld tekintetében több város esetében nincs különbség köztük és a székfalvai között, az állatállomány nagysága és összetétele némileg

különbözött. A városokban általában kevesebb volt az igásállat, de a sertés is, a leglényegesebb eltérés azonban, hogy ekkor majdnem teljesen hiányoztak a juhok.

A Cziráky-féle összeírás szintén csak a lakosság egy részét, a földesúri függésben élőket érintette, azonban így is képet kaphatunk a mezőgazdaság állapotáról a 19. század első felében. Az összeírás adatai szerint 1750-hez képest e helységek túlnyomó többségében áttértek a háromnyomásos rendszerre, bár Marosvásárhelyen például 1790-ben még kétfordulós határról tudósítottak.⁶³⁷ Ez annál meglepőbb, mivel Erdélyben ebben az időszakban még általános volt a kettősforduló, sőt a Partiumban is az esetek majdnem kétharmadában (58,9%) ez volt a használatos.⁶³⁸ Más adatokból azonban az tűnik valószínűbbnek, hogy ez nem „igazi” hármastörvény volt, hanem inkább egy 2+1-es rendszer, ahol a határ egy részét minden évben bevetették, a többi részben pedig a kettős törvény uralkodott. Hiszen még a múlt század közepén is így írt Kőváry László az egész Erdélyről: „Aztán még azon rettentő nyűgben is vagyunk, miszerint ugaras gazdaságunk lévén, a búza-földnek majd fele évenként számításba sem jöhet. Váltó gazdaság tán az egy zsibói uradalmat kivéve, egy sincs. És nem is lehet, tagosítás nélkül annyi sok apró és nagyobb birtokossal semmire menni, kik az avas slendriánnak esküdt barátjai.”⁶³⁹ Csak feltételezni lehet, de nem kizárt a szász vidékek pozitív hatása is, hiszen egykorú feljegyzésekből tudjuk, hogy „csapatostul mennek a székelyek nyáron, vállukon sarlóval és cséppel a szászföldre, ahol mint aratók és cséplők dolgoznak”.⁶⁴⁰

Az összeírás szerint 1819–20-ban háromnyomásos rendszert használtak Sepsiszentgyörgyön, Illyefalván, Bereckben, Székelyudvarhelyen, Székelykeresztúron és Marosvásárhelyen is, csak Gyergyószentmiklóson maradt meg a kétnyomásos rendszer a mostoha időjárás és a terméketlen talaj következtében. Egy másik forrás szerint ez utóbbi helyen: „Búzájuk is terem: de gazdaságosabbnak tartják pénzen venni Kézdivásárhelyről, s helyette rozsot termesztetni”.⁶⁴¹

A parasztok vallomása szerint általában két, illetve négy ökörrrel szántottak, a föld minősége szerint. Sepsiszentgyörgyön és Illyefalván főképp búzát és rozsot – az utóbbi helyen zabot, árpát, kölest és haricskát is – termesztettek, Székelyudvarhelyen rozsot, zabot és kukoricát, Székelykeresztúron búzát, rozsot és kukoricát, Bereckben rozsot, zabot, árpát és burgonyát. A termélekenység mindenhol alacsony volt, részben a már említett éghajlati és talajviszonyok következtében, részben pedig a kezdetleges eszközök és módszerek miatt. A jobb termésű földeken a búza 4,5-5-szörös termést adott, a rozs ennél kevesebbet. Mindenhol találunk veteményes kerteket, valamint „pityókaföldeket”. A szentgyörgyiek és a később a városba beolvadt Szemerja lakói nagyban termesztették a dohányt is. A kaszálók Sepsiszentgyörgyön és Illyefalván elégségesek voltak, de Kézdivásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Székelykeresztúron ezekben sem bővelkedtek. A rétet csak egyszer kaszálták, utána ráeresztették a csordát és lelegeltették a sarjút. Ugyancsak az állatok legeltetésére használták az ugart; a szentgyörgyiek például a sertéskondát és a juhnyáját hajtották rá. Erdő, legelő és kaszáló is főképp a hegyekhez közelebb eső helységekből volt bőségesen: Bereckben, Sepsiszentgyörgyön, Illyefalván vagy Gyergyószentmiklóson. Ezekből sem jutott mindig a társadalmi ranglétra alján elhelyezkedő úrbéreseknek. A kézdivásárhelyiek és a bereckiek panaszták, hogy a földeket kizárólag a székely határőrök használják. A berecki úrbéresek különben román pásztorok voltak, akik transzhumáló juhászattal foglalkoztak.⁶⁴² Róluk írta a tanács 1830-ban: „itten nékiek örökös birtokok nincsen, csupán ló és juhnyáj tartásból élnek; télben Moldván és Havasalföldén, nyárban pedig az esztendőnek negyedik fertályán az itten való birtokos uraktól exarendált havasokon csakugyan moldvai pásztorok által legeltetik nyájokat”.⁶⁴³

A parasztok kötelezettségei nagyon széles skálán mozogtak, egy helységen belül is földesuranként és társadalmi rétegenként eltértek; ez különben Erdély-szerte általánosan elterjedt volt. Ebből a szempontból (sem) volt különbség a legtöbb mezőváros és a

falvak között. A környező falvak parasztjainak vallomásai a mezővárosi gazdálkodásra nézve is gazdagítják ismereteinket. A petőfalvi parasztok például elmondták, hogy „a Kézdi Vásárhelyieknek szekereskedik sok közüllünk, s nemkülömben ezen Kézdi Vásárhelyi lakosok jármás marhákat nem tartván, velünk közelebb való falusiakkal szántassák meg földeiket készpénz fizetés mellett”.⁶⁴⁴ Ezt a zabolaiak is megerősítették azzal, hogy nyaranként jó keresethez jutnak a kézdivásárhelyieknek végzett mezőgazdasági munkákért cserébe: „nyári dolognak idején, ha bemegyünk szántani, aratni, kaszálni, hordozni, jó napszámot kapunk”.⁶⁴⁵ A falusiak munkájának igénybe vétele mellett Kézdivásárhely 18. századi constitutiói előírták, hogy a város „oeconomia gabonáját és füvit” a gyalogosok arassák illetve kaszálják, a lovasok pedig szántsák és hordják be a termést.⁶⁴⁶

A régi rendszer megváltoztatása heves ellenállást váltott ki. Az udvarhelyi tanács 1847-ben a Főkormányzékhez folyamodott az ugarhasználat fenntartása érdekében. Kérvényükben előadták, hogy a városnak mindenkor három határa volt: egy az őszi, egy a tavaszi vetés számára, a harmadikon, az ugaron, a város csordái legeltek, „s minthogy ezen városnak semmi havasa, közös legelője ezen kült [kívül] nincsen, innen s más falukból pénzen kibérlett helyekről legelőkről postálkodtak igavonó marháink, az illeténi legelőkről folytatott a gazdaság, míveltettek a más két természetben levő határok szántó és kaszáló földei, szóval ezen ugarbéli 3-ik határ tartása mozdítá elő a gazdaság lehető fenntartását”. Mivel azonban a város népe megszorodott, az idegenek önkényesen kezdték az ugart elfoglalni, például a nemesi rend tizedese a város botránkozására annak „ugarhatárának s közlegelőjének csaknem harmadrészt kerítette be”. Őt követték mások, a város egy része is „utánok rohant”, s mindenki „tulajdonát már nem csak az ugar, de vetéskertekben is vagy határokból kerítettetni kezdte, s nagyobb részt be is kertelte, úgy hogy a város csordái jelenleg az ugarhatárnak csak imitt-amott szabadon levő suhar helyén kéntelenek tanyázni”. Kéri, hogy engedjék meg a kerítések lerombolá-

sát, mert „megszűnik a postálkodás, nem tarthatni igavonó marhákat, (...) csökken a gazdaságbani előléphetés, haladás”, a marhás gazdák nem fogják tudni az adót fizetni.⁶⁴⁷

A határhasználat rendje máshol is kötött volt, a nyomáskényszer a 19. századra még *Marosvásárhelyen* sem szűnt meg. Borosnyai Lukács János, kollégiumi tanár 1805-ben a Főkormány-székhez folyamodott, hogy „örökösön vásárolt szántóföldjének minden esztendőben lehető felhasználásában megtartassék”, mivel rendelés van, hogy aki a maga földjét „gyepük vagy sáncok közé veszi, az szabadon használhassa”.⁶⁴⁸ Ugyanő panaszolta, hogy „botanicus kertnek fordítottatott rétje a barompásztorok által élettetett, és az az körül ásatott sáncai a marhákkal bétapodtattak, és a fűzfák kitöredeztek”.⁶⁴⁹ A szabad határhasználatnak nem kedvezett sem a mentalitás, sem a körülmények: a sok apró, szétszórt parcella.

A 19. század első évtizedeiben a háromnyomásos rendszert itt azonban már kezdte felváltani a vetésforgó, vagy legalábbis a határ egy részének állandó használata. A Főkormány-szék rendeletére, hogy a határt osszák fel három részre, és egy rész maradjon nyomás alatt, ezt használják marhalegelőnek, a tanács azt válaszolja, hogy a határnak minden évben kevesebb mint egyharmada marad parlagon. Ez amúgy sem elég marhalegelőnek, mert sok a marha, és „többnyire azok tartanak több marhát, akiknek kevés vagy semmi birtokuk nincs”, így „a birtokosok prejudiciumára tartják a sok marhát”. Azonkívül a szántóföldek egy részét nem is lehet három fordulóra osztani, mert ezeket a földeket – több mint kétharmadát a határnak – minden évben bevetik valamilyen.⁶⁵⁰ Annak azonban, amikor 1828-ban a tanács tervbe vette, hogy az egész határt azontúl gabonával vessék be, az esküdt közönség ellentmondott.⁶⁵¹

1830-ban például búzát és burgonyát nagyon kevesen termesztettek – ezek között volt egy gazdag kereskedő családja is –, annak ellenére, hogy a Főkormány-szék ez utóbbit erőteljesen szorgalmazta, és megróttta a várost, amiért összesen csak 395 véka termett.⁶⁵²

Kukoricát azonban a városi polgárok fele termesztett, és érdekes módon inkább a jobb módúak, mint a szegényebbek. Ebből is látszik, hogy még a marosvásárhelyi polgárok életének is természetes része volt a földművelés. A 19. század elején az egyik mészáros mester „mezei kevés oeconomiáckáját” fiával kívánta megosztani, amikor ezt is beveszik a céhbe és megnősül.⁶⁵³

A katonai hatóságok játszottak némi pozitív szerepet a mezőgazdaság fejlesztésében. Ez nem csak néhány növény meghonosítására (pl. burgonya) tett kísérletben merült ki, hanem például a gyümölcsstermesztés elterjesztése terén is megnyilvánult. A kézdivásárhelyi székely határőr gyalogezrednek például 6 holdnyi mintaparcellája volt, ahonnan jó minőségű gyümölcsfákkal ültették be a tisztai szállások kertjeit. Ennek mintájára máshol is létrejöttek a századok kertjei, ilyen létezett Sepsiszentgyörgyön is. A határőrség kézdivásárhelyi főnormális iskolájában a gyümölcsstermesztés és méhészet külön tantárgyként szerepelt, ez utóbbi elterjesztésére is nagy gondot fordítottak.⁶⁵⁴

Láttuk már, hogy a marosvásárhelyi polgárok gazdálkodásának része volt a szőlőművelés is. Az itt termelt bor nem volt jó minőségű, de a szőlő részben státuszszimbólum volt, részben pedig a városi kiváltság szerves része. Szent Mihály és Szent György nap között ugyanis idegen a városba bort be nem vihetett és nem árulhatott, ez a polgárok kiváltsága volt, és jövedelmük egyik forrása. A kiváltságra féltékenyen örködtek – ahogy írják: „mert a város privilégiumainak megtartásokra és védelmezésükre erős hittel, mely minden Társaságnak megbonthatatlan kötele, meg vagyunk esketve”⁶⁵⁵ –, mert szerintük enélkül a szőlőben nincs haszon, a napszám kétszer drágább, mint falun, a bor ára mégis azonos. A bor után a kincstárnak adóval, a plébániának bordézmával tartoztak, mint írják: „ezért a kis haszonért fizetjük a dézsmát a Székelyföldön, ahol legalább való colonus se tartozik efféle prestatióval”.⁶⁵⁶ A kiváltság megsértése számtalan nézeteltérésre adott okot, ezek nemegyszer kerültek a Főkormány-szék elé. A városnak az idők folyamán ilyen vitája volt a jezsuitákkal,

a plébánossal, különböző nemesekkel és tisztségviselőkkel, a Királyi Tábla hivatalnokaival, de még a református kollégiummal is.⁶⁵⁷

A mezőgazdaság nagy szerepe ellenére a székelyföldi kiváltságos települések nagy része nem volt önellátó, különösen ami a gabonát illeti. Ez ugyanúgy vonatkozott a nagyobb és urbanizáltabb településekre, mint a kisebbekre és elmaradottabbakra, ahol viszont az éghajlati viszonyok nem tették ezt lehetővé. A moldvai gabonának fontos szerep jutott a Székelyföld egy részének, és ezen belül a városok ellátásában. A bereckiek 1805-ben egy bizonyos Panajot kapitány törvénytelenégeit panaszolták be, aki a gabona-behozatalt akadályozza, márpedig ők nem tudják ezt nélkülözni, ezért kéri a Főkörmányszék közbenjárását a moldvai hatóságoknál.⁶⁵⁸ 1830-ban viszont az oroszok tiltották meg a gabonakivitelt. A bereckiek írták, hogy „amint ezen contribuens népnek szaporodása szomszéd Moldvaországból áll, többnyire eddig való élelmetek is onnan szereztek meg”, ezért közülük most sokan nem is tértek vissza Erdélybe.⁶⁵⁹ A csíkszeredai tanács 1847-ben Henter József szeszgyárának a bezárását kérte, mivel szerintük éhínségtől kell tartani, Henter pedig felvásárolja a gabonát és a burgonyát a piacról. Eddig Udvarhelyszékből és Moldvából szereztek be ezeket, de most mivel rossz termés volt Magyarországon, – mint írják – az udvarhelyszékiek Arad és Bihar vármegyébe viszik, a moldvai „törökbúzá” pedig Angliába szállítják a tengeren.⁶⁶⁰ Ugyanabban az évben a bereckiek a kézdivásárhelyi pálinkafőzés ellen tiltakoztak, arra hivatkozva, hogy „a szomszéd Moldva országból nemes Háromszéknek népét nagy mértékben segíteni szokott gabonára” nem lehet számítani a szárazság miatt. Háromszék „több városai között Kézdivásárhely városa a gabonát elsodró pálinkafőzést üzők között elől áll”, hetente 3.000 köböl gabonát is kifőznek, „s míg az ők gőzőseik ki nem elégtetnek, addig a nyomorult ember egy véka gabona vásárához szert nem tehet”.⁶⁶¹ Udvarhely már távolabb esett a határtól, így ide máshonnan érkezett a gabona. A székelyudvarhelyi tanács jelentése alapján a 19. század elején:

„városunk piacán a gabonának bővebb vagy szűkebb, úgy annak drágább vagy olcsóbb volta attól függ, amint más helységekből többet vagy kevesebbet hoznak, mivel nagyobbára városunk piacát bővítik gabona dolgából n(eme)s Kőhalom székéből és Felső-Fehér vármegyéből”, mivel az a kevés, amit a székéből hoznak be, még a városiaknak sem lenne elég, s „ezen városunkon keresztül járómenők magoknak még kenyeret sem kaphatnának”.⁶⁶²

Amint ez a fenti szórványos adatokból is kiderült, a mezőgazdaság ezekben a helységekből sem kizárólag földművelést, hanem állattenyésztést is jelentett. Ez azonban ritkán lépte túl a háztartás szükségleteinek kereteit. Az ígás állatok száma viszonylag nagy volt, de ez a korabeli viszonyok között nemcsak a szántáshoz, hanem a fuvarozáshoz is szükséges volt. A marosvásárhelyi szántó céh tagjai, de más helységi földművesek is foglalkoztak szórványosan marhahízalással a földművelés mellett. A kézdivásárhelyi tanács azzal érvelt 1847-ben a pálinkafőzési tilalom enyhítése mellett, hogy mivel nincs marhalegelőjük, marhát és sertést csakis pálinkamolótán lehet nevelni.⁶⁶³ Mégis a helybeli mészárosok, akik saját állításuk szerint ellátták a regimentet, a parancsnokságot, a várost és a vidéket hússal, azzal érveltek a drágítás mellett 1830-ban, hogy szűk a disznó és marha, mert Moldvából sem jön úgy, mint régen.⁶⁶⁴ A marhahízalást sokkal kiterjedtebb mértékben üzték a gyergyószentmiklósi örmények, de ők elsősorban kereskedők voltak. Külön csoportot képeztek a berecki román juhászok, akikről már esett szó, és akik transzhumáló pásztorkodást folytattak. A juhokat a Kárpátokon túlra – Havasalföldre, Brăila vidékére vagy máshova – vitték telelni, Bereckben nem is volt „fekvő jószágok és szántóföldjök”.⁶⁶⁵ Még 1861-ben is így írtak róluk: „a város lakosságának fele része románokból állván, ezeknek egyedüli gazdálkodások a juhtenyésztés, mely már egymagára nézvést oly természetű, hogy a Dunai fejedelemségekbe csaknem folytonosan jövésmenést és ottani tartózkodást kíván”, mivel ott teleltetik, de egy része egész évben ott is tartja juhait.⁶⁶⁶

Felmerül a kérdés: hogyan látták a mezőgazdaság szerepét a kortársak e városok életében? Az udvarhelyi magisztrátus így válaszolt a Főkormányzéknek, mikor az a gabonatermésről érdeklődött: itt nincsenek „nagy mezei gazdaságot folytató emberek, hanem többnyire mester emberek lévén, mesterségek után élnek”, s a gabonát is mesterségük jövedelméből szerzik be a piacról.⁶⁶⁷ Ahogy írták, „mint mesteremberek hetenként vásárnapokon minnek utána míveikből annyit árultanak”, veszik meg a gabonát, ki többet, ki kevesebbet.⁶⁶⁸ A marosvásárhelyi tanács 1790-ben azt panasolta, hogy „sokan kéntelenítetttenek közülünk örökségeiket, fundusaikat, szőlőiket eladni s idegeníteni”, és megjegyzi: „az idevaló városi lakosoknak nagyobb részének mezei takarmánya vagy teljességgel nincsen vagy igen kevés vagy”.⁶⁶⁹

Az, hogy a város elsősorban kézműveseket és kereskedőket jelent, nemcsak a történettudomány későbbi sztereotípiája, hanem ezt a kortársak is így gondolták. Csíkszékben az 1726-os elszegényedés okait feltáró előterjesztésben így írtak: „Szereda városát is mind szántó-vető oeconomus gazdák és nem mechanikus vagy kereskedő emberek lakják: innen van az, hogy székünkben nincs cirkulációja a pénznek, mert azt sokadalmak idein külső mesteremberek hordják ki székünkéből; mindenütt a városbeliek a mechanikum mellett exerceálván a mezei oeconomiát, amely ösztönzi, hogy ha feljebb nem, illendő áron ne adja árúját, mert azon kívül is oeconomiájából teli a kamrája”.⁶⁷⁰

A város és a szék közti ellentétnek is nagymértékben tulajdonítható azonban az alábbi javaslat: „az mely végre azon város, az két Csíkszék fundusán felállított volt, tudniillik, hogy legyen város, hol lenne nem csak nevezettel, hanem valósággal is város, azaz ültetnének meg azon fundus mesteremberekkel, kik manufacturájok után élvén naturáléinkot distrahálhatnók nékiek”, ezért „lehetne pedig ezen fundust megültetni vagy az Szépvízen lakó örménységgel, vagy publicálván az n(eme)s Országban az obsitos katonákkal”.⁶⁷¹

3.5.2. A földközösség továbbélése. A közföldek

A földközösség maradványainak megléte külön színtörténetet jelent; ez különben általánosan elterjedt jelenség volt a Székelyföldön, de nem csak ott.⁶⁷² Tagányi Károly Erdélyt a földközösség „klasszikus földjének” nevezte, egyrészt mert ott uralkodott a legtovább, másrészt mert ott a „legszelesebb elterjedésnek örvendett”.⁶⁷³ Még a 19. század végén is Erdélyben a földek 28% volt községi vagy közbirtokossági tulajdonban.⁶⁷⁴ A földközösséget azonban eddig főképp a falu viszonylatában vizsgálták, pedig maradványai ugyanúgy megtalálhatóak voltak a városokon is. 1820-ban a sepsiszentgyörgyi jobbágyok tanúsága szerint a közöségnek bőven volt legelője – külön a tehének, juhok és sertések számára –, mind a nyomás alatt álló földeken, mind az erdei legelőkön. Legelőik voltak ezen kívül a „szék erdejében” is, de mivel a saját határukon elégséges volt a terület, nem küldték az állatokat olyan messzire.⁶⁷⁵ A „szék erdejében” minden nyolcadik évben ők kaszálhattak, ekkor 20-30 forintért adták el a szénát. Ezen kívül még egy „pityókaföldjük” is volt közös használatban.⁶⁷⁶ A községi földek rendszere itt még jó ideig fennmaradt. Egy érdekes, de korántsem egyedi esetet képez 1874-ből egy volt jobbágy panasz, aki azt sérelmezte, hogy a törvényhatósági közgyűlés határozata szerint „a községi hatóság kezelése alatti közerdőkből faosztás alkalmával az eddigi gyakorlat szerint a volt úrbéreseket félannyiban részeltetnek a közjavadalmakból, mint a nemesi s volt székely katonai osztályhoz tartozott lakosok”.⁶⁷⁷

A Cziráky-féle összeírás alkalmával az illyefalvi jobbágyok is a sepsiszentgyörgyiekhez hasonlóan nyilatkoztak. A település közelében volt egy közös cserefa (tölgy) erdő. Ezt a megközelítés nehézsége szempontjából három nyílra osztották, és ennek függvényében szabták meg azt az összeget, amelyért bárki egy szekér fát hozhatott, a pénz pedig a közös kasszába folyt be. Hasonlóan kezelték a közös vesszős területet is. Volt még egy közös erdejük is Dobolló faluval, és részük a szék közös erdejében, ahová a

sertéseiket küldhették, és minden hatodik évben ők kaszállhatták, ekkor 30-40 forintért adták el a szénát. Ezen kívül a „pityókásföld” is közös volt, és a jobbágyok is részesültek belőle.⁶⁷⁸ Itt még 1870-ben is szabályozták a közlegelőn a juhok legeltetését: a helyi birtokosok minden 2 hold „városi határon levő külső birtok után” legeltethettek egy nagy juhot vagy bárányt.⁶⁷⁹

1820-ban a földközösség maradványai tovább éltek Kézdivásárhelyen, Bereckben és Gyergyószentmiklóson is, de Székelyudvarhelyen és Székelykeresztúron is volt egy-egy kis közös erdő, ez azonban a lakosság szükségleteire nem volt elég. Nyárádszeredán a vallomástevőktől tudjuk meg, hogy néhány évvel azelőtt osztották fel a közföldeket a belső telkek alapján.⁶⁸⁰

A közös erdők és legelők a gazdálkodás fontos elemét képezték, jelentősen könnyítették a „városiak” megélhetését is, éppen ezért igyekeztek megvédeni mindennemű *prevaricatiótól*. Ennek érdekében a szék és a katonai hatóságok segítségét is igénybe vették. Így például a kézdivásárhelyiek 1830-ban többször is bepanaszolták Kézdiszentlélek és Kászonyjakabfalva „némely vakmerő, s majd minden törvénytelen ségben merészül elfajult szembetűnő istentelen lakosait”, hogy „megbecsülhetelen káros pusztításokat” okoztak a város erdejében, a nagy cserefákat kivágták és eladták a város piacán, a tilalmas erdőbe tavasszal kecskéket hajtottak, egy részét az erdőnek máris elpusztították. Éppen ezért szigorú intézkedések jóváhagyását kérik a Főköormányzéstól, miután a határórség tisztjei nem segítettek.⁶⁸¹ Néhány évvel később ismét a katonaság segítségét kérték, hogy a majorsági erdők pusztításán kapott egyéneket „marháikkal és szekereikkel” együtt Kézdivásárhelyre kísérjék.⁶⁸² Amikor a brassói Nica testvérek vasbányát és hámort kívántak létesíteni Bereck határában, a szerződés egyik pontja kimondta, hogy a bérbe vett területen az erdőt kötelesek „rendesen plájánként erdőltenni”, ahol lehet, ott új erdőt növelni, ahol meg nem, kitisztítani a talajt kaszáló számára.⁶⁸³

Az udvarhelyszéki tisztség is panaszt tett nemegyszer az udvarhelyi timárookra, hogy a fiatal tölgyeseket pusztítják, mivel sehol Erdélyben nem dolgoznak ki annyi bőrt „cserefa cserrel”, mint éppen ott. A tilalom ellenére amúgy is „hordják, lopják [ti. a tilalmas erdőt], kivált a nemtelen, nem földbirtokos parasztok, lipitorok, nem tekintvén a maradéknak ebből következő nagy kárára”.⁶⁸⁴

Az oláhfalviaknak éppenséggel a közös erdő volt a fő megélhetési forrásuk, mint 1830-ban írták, ebből fizetik az adót és a képét. 1788-89 körül egy szélvihar megtizedelte az erdőt, de ekkor még a „tilalmas és bükk erdőket meg tudták pásztorlani”, de 1805-től „a szélvészttől megmaradt tőke fenyőket, a csere és a bükkerdőket annyira prevaricáltak”, hogy a kárt fel sem tudják becsülni.⁶⁸⁵ Egy más alkalommal megint elmondták, hogy favágásból, deszkakészítésből és fuvarozásból élnek.⁶⁸⁶ Teleki Domokos erről így írt a 18. század végén: „Gazdasági állapotjáról Oláhfalunak azt lehet megjegyezni, hogy a lakosai csak a deszka kereskedésből és a szövésből keresik élelmeiket. Ugyanis terméketlen földjük lévén, a gabonának semmi neme sem terem, kivéven a zabot. Azért mind a gabonát, mind a törökbúzát, mellyel erősen élnek, pénzen veszik; pénzt pedig csak a fával való kereskedésből szereznek. Mert nagy havasaik vagynak, ahonnan a legszebb fenyőfákat bőségesen kapják. Azokból aztán fűrészmalmaik segítségével deszkákat készítenek, amelyeket nagy számmal visznek eladni, különösen Segesvárra, M. Vásárhelyre és Károlyfejevárra; azonban nem kevés fáradságokba jut a szegény oláhfalusiaknak azon élelmek keresésének módja.”⁶⁸⁷

Gyergyószentmiklóson szintén nagy szerepe volt az erdőknek és legelőknek; s bár itt voltak a legkiterjedtebb erdők és legelők a tanulmányozott helységek közül, itt sem hiányoztak a használatuk miatti konfliktusok. A székelyek korlátozni akarták az örmények legeltetési jogát. Az örmények egy része marhakereskedéssel foglalkozott, és a közös legelőkön hízlalta a Moldvában vagy Erdélyben vásárolt marhákat, amelyeket aztán Magyarországon, Bécsben

vagy más helyen adtak el. 1805-ben a szék taksát szabott ki az örmények által legeltetett állatokra,⁶⁸⁸ ez az örmények tiltakozását váltotta ki. A vita aztán egészen a század közepéig elhúzódott.⁶⁸⁹

A földközösség maradványai e helységek közül a legépebben Felvincen maradtak meg. Itt az archaikus viszonyok széles körben és majdnem érintetlenül maradtak fenn egészen a 19. század közepéig. Az aranyosszéki állapotokat már a kérdés szakértője, Imreh István is tanulmányozta. A 18. század közepén Felvincen még minden lakos igaerejéhez mérten részesedett a szántóföldekből.⁶⁹⁰ De még 1805-ben is egy tanúkihallgatás alkalmával a helybeliek így nyilatkoztak: „Itten Felvincen a felvinci privilégium és szokás szerint (melyet mi is, mint aranyosszéki birtokokosok jól tudunk) senki sem szénafüvet, sem szántó földet se el nem adhat, se el nem zálogosíthat, és nem is örekesíthet magának”; majd ezt így egészítették ki: „privilégium szerint örökösíteni az egy belső session kívül semmit sem lehet”.⁶⁹¹

A 19. század elején azonban itt is felmerült a határosztás kérdése. Ez azonban hosszú és keserves folyamat volt. 1830-ban 147 felvinci lakos fordult a Főkormányshékhez egy beadvánnyal, amelyben előadták, hogy a határt évszázadokon át közösen használták, mivel egyrészt ők kevesen voltak, és az idegenek csak csekély mértékben részesedtek a határból, ezért nem is telepedtek meg itt jobbágysok nagyobb számban – ezt különben büntették is –, másrészt pedig az aláírók szerint amíg a szomszédos falvak I. Rákóczi György idejében felosztották a földeket, addig ebben Felvincet a háborús idők és az irigyeik megakadályozták. A 18. században aztán egyre nőtt a lakosság száma, most már idegenek is nagyobb számban költöztek be, és egyre többen kezdtek egy-egy részt elfoglalni a közös határból. A Főkormányshék az ellentétek miatt 1810-ben megparancsolta a határ végleges felosztását. Hosszú huzavona után 1817-ben egy bizottságot is kineveztek, de a lakosok elégedetlensége miatt a felosztás csak 12 évre szólt. A „tösgyökeres” lakosok nagy felháborodására a határosztást nem „a székely lakosok személyére, hanem azoknak valamint más

idegeneknek ökrei és lovai” alapján végezték, „olyformálag, hogy a közszolgálatban elszegényedett régi székely lakos csak annyiban részesült a határban, amennyiben egy Vintzre telepedett oláh vagy jobbágy”.⁶⁹² Sokan a székelyek közül ezért kölcsönpénzen lovakat vettek, s az adósság miatt tönkrementek, elvesztve földjüket és házukat is. Amikor a szerencsétlenül jártak a Főkormányshékhez fordultak könyörgésükkel, a királybíró elfogatta a levélvivőt, a többi pedig megfenyegette. 1821-ben a határ egyik fordulóját felmérték és felosztották, de a „régii törsökös székely lakos, melynek marhája nem volt (...) a határból csak egy 4-ed részt kapott, ha mindjárt 10-ed magával volt is egy háznál, ezen 4-ed rész pedig áll egyik-egyik fordulón hat véka búza és három véka zab férő földből”, az öregeknek meg éppen „egy barázda föld sem adatott”, ami „ellenkezik Isten és emberek törvényével”.⁶⁹³ Azt is sérelmezték, hogy a rossz minőségű, hasznavehetetlen földeket is felmérték, és most az is „contributio alá vétetett”. A felosztás annak idején csak 12 évre szólt, de a beadvány keltezése idején már 13 éve folyt, anélkül, hogy befejezték volna: a kaszáló egyáltalán nincs felosztva, de a búzatermő földek egy része sincs, ráadásul térkép sincs, amely a felosztást rögzítené. Végül az aláírók kérték, hogy a versengés megfékezése végett minél hamarabb fejezzék be a határosztást, de egy semleges bizottságot rendeljenek ki, ne a szék embereit, és küszöböljék ki az általuk visszásságnak minősített rendelkezéseket. Érdekes az indoklás is, amelyben a földközösséget mint a haladás kerékkötőjét, az elmaradottság szimbólumát látják: „gyors lépésekkel halad elő az egész ország, és annak minden szegletében csak az előmenetel jövai tündökölnék, egyedül Felvinc városa vagy on még ott, ahol ezelőtt századokkal volt”, sőt „Felvinc mostani állapotjába száz esztendő alatt mehet oda, ahová más helységek 10 esztendő alatt jutnak el”. Az új és végleges felosztásban – amely „a városunk által és annak hasznára készítendő, a hazai törvényekkel megegyező új pontok” alapján történne – „városunk jövendőbeli előmenetele fundamentumát” látják.⁶⁹⁴ A modern eszmék, a haladás iránti igény keve-

rednek itt a kiváltságokhoz való ragaszkodással; ez azonban Erdélyben a korszakban általános jelenség.

A megoldásra újabb 11 évet kell várni, ekkor egy királyi rendelet szabályozta „a rég óhajtott közhatár örökös felosztását”. Ez azonban csak részben történt a „tösgyökeres” székelyek kívánsága alapján. Most bárki, aki 1841 előtt Felvincen mint „fegyver leveles, lófő vagy darabont telepedett le örökösödés, házasság vagy törvényes szerződés útján”, azok számára „a részesedés mértékében különbség ne legyen”, tehát „akinek belső birtoka van, a határból egyenlő mértékben részesítsék”.⁶⁹⁵ Mivel az armalisták, lófők és darabontok kimutatásánál a köztudatra hagyatkoztak, ez újabb elégedetlenséget szült, a viták még 1848 utánra is elhúzódtak.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc kitörése előtt egy évvel Kőváry, miután ismertette az aranyosszéki határhasználat rendjét, hozzátette: „De ne büszkélkedjünk vele, mert ha egykor jótékony volt, most ellenkezővé vált. (...) E földek rendszere elavult. E térség senkinek sem sajátja, meg kell elébb utóbb pénzen venni mindennek, hogy később ő is eladhassa. Elhossa az idő az áruba vetés óráját, s inti, hogy e szék népe is az emberiség felfedezett útja felé siessen; s intő keze észre is van már véve...”⁶⁹⁶

Ha Felvinc esetében a földközösségi maradványok meglétét magyarázhatja a hagyományos társadalmi és gazdasági viszonyok továbbélése, az urbanizáció alacsony szintje, Marosvásárhely esetében ez annál meglepőbbnek tűnik. Itt ugyanis a szántó föld egy részét és a kukoricaföldeket szintén csak a 19. század elején, 1804-ben osztották fel végleg. Ekkor a tanács elárverezte ezeket, a vásárlók között pedig nemcsak a helyi földműveseket találjuk, hanem szép számmal kézművest és kereskedőt is.⁶⁹⁷

A felosztásra már korábban is történt kísérlet. 1794-ben a tanács és a centumvirek elrendelték, hogy mérjék fel a földeket, és készítsenek egy kimutatást azok minőségéről, hogy aztán minden családfő a maga *classisa* szerint kaphasson egy részt a határból. A „felső határból”, amelybe eddig csak búzát vetettek,

egy darabot ki akartak szakítani kukorica számára, amelyet szintén felosztottak volna. Megtiltották viszont, hogy búza helyett valaki a szántóföldön kukoricát vagy dinnyét termesszen.⁶⁹⁸ A kaszálók és különösen az erdők még jó ideig közös tulajdonban maradtak.

A közföldek mellett megvoltak a város földjei – a városgazda kezelésében –, amelynek jövedelmei a városi pénztárt gyarapították. A város földjeiből 1847-ben is felparcelláltak és eladtak egy részt.⁶⁹⁹ A város ezen kívül földesúr is volt, Bárdos falut birtokolta. Ezt a 19. század első felében általában árendába adták.⁷⁰⁰ Azelőtt a jobbágyok robotra voltak kötelezve a város számára. Elvileg 4 ökörrrel heti 1 napot, 2 ökörrrel 2 napot, tenyérrel pedig 4 napot kellett teljesíteniük, de 1820-ban ennek ellenére a 29 jobbágy tenyérrel heti 2 napot szolgált, ezen kívül pedig karácsonykor egy tyúkot és 10 tojást adott. Helyzetük könnyebb volt a többi jobbágyénál: a „városi publicum emberei” lévén nem fizettek vámot a hídon és a piacon, sokan a marosvásárhelyi hetipiacon és sokadalmak idején mészároskodtak, fuvarozták a kereskedőket és kézműveseket a vásárokbá, a várostól fát kaptak, de a városi erdőből is ők vették meg a fát, mivel alkalmoszerűen tutajozással is foglalkoztak. A városban mindig akadt munka – szántás, vetés, kaszálás, fuvarozás stb. –, ráadásul a városgazda is mindig őket hívta télen a fizetett munkákra.⁷⁰¹ Sőt a város nekik adta haszonbérbe a földet, így helyzetük a szabadokéhoz volt hasonlatos.⁷⁰²

Marosvásárhely egyik sajátos színterét képezte a „szántó-céh”,⁷⁰³ amely a kézműves céhek mintájára jött létre, és először 1519-ben említik. Ez tömörítette a mezőgazdaságból és fuvarozásból élő polgárokat. 1657-ben a város 19 céhe közül ez volt a legnépesebb a maga 82 tagjával. Privilegiumait 1751-ben újították meg. Az 1764-es statútum pontról pontra követi a kézműves céhek szabályzatait. A céhrendszer felszámolása után a szántó céh tovább folytatta működését két szántó társulat formájában.⁷⁰⁴ A város egy a 19. század végén készült leírásában még így emlékeztek meg róluk: a földművelő polgárok nagy része a Szántó utcában lakik,

„szorgalmas, munkás nép, mely a mezei munka mellett mindig egy-két marhát is hizlal, eladja, soványt vesz, ismét kiépíti, s így kereskedik. Asszonyaik tejet, veteményt hordanak egyes házakhoz és a piacra eladni”.⁷⁰⁵

A szántó céh végezte a fuvarozást is, cserében szabadon használhatta a város legelőjét, egészen addig, amíg a 19. század közepén az egyre szűkebb nem lett a megnövekedett népesség számára. A szántó céh panasszal fordult a Főkormányzékhez 1839-ben, majd 1847-ben a legelők ügyében. Mivel a szűk határ már nem volt elégséges a marha- és tehéncsorda legeltetésére, azért az utóbbi években a szántó céh az állatokat a város erdejében legeltette. A tanács azonban az erdő védelmében és ennek jobb kihasználása végett a legeltetést megtiltotta, csak a nyomás alatt lévő földeken engedve meg azt.⁷⁰⁶

A határ szűkössege már korábban is adott okot a vitára. Amikor 1791-ben a Főkormányzék parancsot adott a *canonica portio* kiszakasztatására a görög katolikus lelkész számára, a centumvirek azzal tiltakoztak, hogy köztudomású az egész országban, hogy Marosvásárhelyen annyira szűk a határ, hogy egy gazdának ritkán van egy hold földje, általában csak egy fél vagy negyed holdjuk van gabona számára, egy kis darab kukoricás – a legnagyobból is csak egy szekényi termést takarítanak be –, kaszálója pedig csak néhány gazdának van a Holt-Maros mellett.⁷⁰⁷ Éppen ezért tiltva volt, hogy a város polgárain kívül másnak is eladjanak földeket.⁷⁰⁸

3.5.3. Az 1848 utáni helyzet

Az 1848-as forradalmat követően megteremtődtek a modernizáció politikai, jogi, társadalmi feltételei, de ezek hatása viszonylag lassan érvényesült. A Székelyföldön a jobbágyfelszabadítást még külön bonyolította az ún. székely örökség kérdése,⁷⁰⁹ aminek szabályozása évtizedekig elhúzódott és hátrányosan érintette a székely gazdatársadalmat.

A mezőgazdasági terület nagysága (kat. holdban) 1870-ben⁷¹⁰

Helység	Szántó	Kaszáló	Szőlő	Legelő	Erdő	Terméketlen	Összes
Marosvásárhely	2533	772	151	320	1403	503	5710
Udvarhely	1317	688	0	260	721	921	3207
S. Szentgyörgy	2474	600	0	12	2968	306	6360
Kézdivásárhely	641	335	0	0	0	153	1128
Csíksereda	76	33	0	0	0	34	143
Gy.Szentmiklós	5287	16.644	0	12.659	48.866	1902	85.358
Sz. Keresztúr	2133	1271	52	872	548	213	5089
Oláhfalú	1284	2512	0	1382	6359	884	12.422
Bereck	1298	3134	0	878	18.118	794	24.222
Illyefalva	2434	653	0	513	1388	194	5188
Felvinc	2495	513	169	1075	9	233	4495
Nyárádszereda	587	81	9	11	8	66	762
Székely székek ⁷¹¹	487.155	409.788	4.390	231.716	1.006.187	60.858	2.203.482
Székek (%)	22,2%	18,6%	0,2%	10,5%	45,7%	2,8%	100%

Ekkor még mindenhol a háromfordulós ugarrendszert alkalmazták, és Kozma Ferenc mint különlegességet említi meg, hogy Kézdivásárhelyen és a szomszédos Oroszfaluban állandó művelés alatt volt az – amúgy nagyon szűk – határ, vegyesen őszi és tavaszi vetéssel. A korabeli és a későbbi elemzések egyik visszatérő eleme volt a földbirtok elaprózottságának taglalása, ebben látták különben a bajok egyik gyökerét is. A tagosítás, az arányosítás csak lassan haladt és rengeteg visszaéléssel járt. A szántó nagy része 10 hektáron aluli kis- és törpebirtokokra oszlott és ezek is általában 15-20 darabban voltak szétszórva a határban. Ilyen körülmények között nem lehetett szó modern mezőgazdaságról.⁷¹² A székelyföldi tagosításokat és arányosításokat nagyon sokat kritizálták már a kortársak is. A félelem a tagosítástól főleg a kiscsászák körében volt nagy, akik különösen az ugaron való legeltetés megszűnését

sérelmezték.⁷¹³ A sepsiszentgyörgyi polgármester a századfordulón így írt a városhoz csatolt Szemerja 11 éven át húzódó tagosításáról: „Szemerján igen sok olyan gazda van, ki ugyanannyi szétszórt tagocskát kapott, mint ahány parcellája volt azelőtt, de sőt vannak olyanok is, kiknek most többfelé van szakítva kisbirtokuk, mint volt a tagosítás előtt! És ennek a szegény népnek ilyen tagosításért, ily eredményért kellett 11 évig várnia s rengeteg költséget hordoznia.”⁷¹⁴ Az elhúzódó munkálatok miatt ráadásul a földek javítását, trágyázását is elhanyagolták. A föld minősége általában amúgy is gyengébb volt – Háromszék kivételével – mint az erdélyi átlag. Venczel József számításai szerint 1914-ben az erdélyi vármegyék szántóterületeinek kataszteri tiszta jövedelme holdanként átlag 4,04 korona volt, a Székelyföldön ez 3,44 korona.⁷¹⁵

A fenti táblázatból levonható néhány következtetés a mezőgazdaság szerepére nézve az egyes helységek életében, valamint a különböző ágazatok közti viszonyt illetően. A legnagyobb határa Gyergyószentmiklósnak, Berecknek és Oláhfalunak volt, és ennek több mint fele erdőből, illetve havasi legelőből állott. Ez mutatja az állattenyésztés és a fafeldolgozás hagyományosan nagy szerepét ezekben a helységekben. Míg azonban a két utóbbi megrekedt a hagyományos szinten, Gyergyószentmiklóson már korán kísérlet történt ezek modernebb felhasználására. Elég itt az örmények szerepére utalni, akik bérelt legelőkön szarvasmarhát hizlaltak, és jelentős szerepük volt a marhakereskedelemben, majd ugyanők szereztek befolyást a 19. század első felében a fakereskedelemben, a Felső-Maroson és mellékfolyóin folyó tutajozás irányítása révén. Korszakunkban ugyan szerepük nagymértékben csökkent, de Gyergyószentmiklós kisebb méretű faipari központként hasznosította természeti adottságait.

A század második felében a városi költségvetésekből kitetszően az erdők és legelők bérbeadásából befolyó összeg viszonylag csekély volt, bár némely helység esetében (Illyefalva, Bereck) az amúgy alacsony bevételek jelentős hányadát képezte.⁷¹⁶ Csak ritka

alkalmakkor hozott nagyobb jövedelmet az erdő, például Sepsiszentgyörgy 1894-ben több erdőrészből eladott 36 ezer tölgyfát 131.131 Ft-ért egy szebeni vállalkozónak.⁷¹⁷ Bereck hatalmas kiterjedésű határában egy falu is telepedett: Sósmezőt moldvai bevándorlók, részben már Bereckben lakó román juhosgazdák hozták létre 1825 körül, ekkor rendelte el ugyanis a Gubernium, hogy vegyék őket is adórajstromba.⁷¹⁸

Kézdivásárhely, Székelyudvarhely és Csíkszereda esetében a határ eleve nagyon szűk volt, bár ez utóbbi városnak ekkor még kimondott agrárjellege volt. A hiányos adatokból is levonhatjuk a következtetést, hogy a városok mezőgazdasága nem különbözött lényegesen a környező falvakétól, ugyanazokat a jellegzetességeket, elmaradottságot találjuk meg, mint a Székelyföld falvaiban általában, talán csak a piaci viszonyok voltak jobbak a városokban. Kozma Ferenc 1879-ben megjelent könyvében még feljegyezte: „tudjuk, hogy a kisvárosi iparosok és kereskedők egy jelentékeny része mellékesen földműveléssel is foglalkozik s így földbirtokkal bír, de magukat a főfoglalkozás szerint vallván be a népszámláláskor, mint földbirtokosok nem jöhettek számításba.”⁷¹⁹

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az egyes helységekben (az összes kereső %-ban)⁷²⁰

Helység	1857a	1857b	1870	1900	1910
Marosvásárhely	3,64	14,64	6,79	8,27	6,97
Sepsiszentgyörgy	27,14	63,96	2,47	25,68	15,13
Kézdivásárhely	4,61	11,02	2,64	10,59	11,55
Csíkszereda	60,39	72,79	29,28	14,14	12,76
Székelyudvarhely	7,72	17,22	3,83	12,37	11,91
Gyergyószentmiklós	52,94	67,33	-	62,02	37,78
Székelykeresztúr	48,73	82,52	-	51,17	43,62
Felvinc	76,57	90,96	44,23	80,25	56,87

Helység	1857a	1857b	1870	1900	1910
Illyefalva	56,16	97,36	44,75	72,31	77,67
Bereck	54,91	76,81	45,42	67,45	66,15
Oláhfalva	81,36	98,47	45,85	77,60	
Nyárádszereda	59,99	78,56	-	53,73	43,19
Összesen	27,32	43,73	-	28,45	19,77
Erdély	63,40	83,32	45,09	76,72	69,82

A fenti táblázatra tekintve, a városok esetében látványos változás nem tapasztalható, élesen elválnak azonban a városi kiváltságokat elvesztő települések csoportja, ahol a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya alig különbözik a falvakétól. Az 1857. évi népszámlálás már új kategóriákat használ, de ezekben a helységekben 52,2% a földtulajdonosok aránya – nyilván nagyjából az önálló parasztgazdákról van szó –, ehhez hozzáadhatjuk a 7,9% mezőgazdasági segédmunkást és a 27,1% szolgát is, tehát összesen a férfi felnőtt lakosság 87,3%-a dolgozott a mezőgazdaságban. A városok esetében mások az arányok: 16% a földtulajdonos, 1,8% a mezőgazdasági segédmunkás és 13,3% a napszámos, de ez utóbbiak nem feltétlenül a mezőgazdaságban dolgoztak, tehát összesen mintegy 20-25%-ról van szó.⁷²¹ Ha egyenként is megnézzük a városokat, akkor kiderül urbanizáltságuk akkori foka is: nagyon alacsony a mezőgazdaságban dolgozók aránya Kézdivásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen, magasabb Sepsiszentgyörgyön, még magasabb Gyergyószentmiklóson, míg Csíkszereda a falvakkal áll azonos szinten. A „lecsúszott” települések közül Székelykeresztúr Gyergyószentmiklóssal áll azonos szinten.⁷²² Ezek a számok megelőlegezik és részben magyarázzák a hat település kiváltságainak elvesztését, hiszen közülük csak Székelykeresztúr mutat rokonságot a rangjukat megőrző városok struktúrájával. Gyergyószentmiklós és Csíkszereda esetében pedig más funkciók kompenzálták az agrárlakosság nagy arányából adódó falusias jelleget.

1870-ben a lakosság társadalmi-foglalkozási struktúrája nem változott lényegesen 1857-hez képest, de a mezőgazdaságból élők aránya a városokban érezhetően csökkent, 17,8%-ról 5,7%-ra, bár ennek jó részét feltehetőleg a két népszámlálás közötti módszertani különbség számlájára írhatjuk.⁷²³ Megint csak élesen elválnak a települések két csoportja, Csíkszereda még mindig őrizve erős agrárjellegét.

Az 1870. és 1900. évek közti nagy különbség főként a két népszámlálás eltérő felfogásából és besorolásából adódik. Az 1900. évi sokkal inkább megközelítette a valós helyzetet, amint ezt az egyes helységek adatsoraiból is láthatjuk. Első ránézésre is kiderül, hogy még a 19. század végén is mindössze a Székelyföld három hagyományos kézműves központjában volt „városias” a foglalkozási szerkezet, azaz alacsony az őstermelők aránya. Ezekhez zárkózik fel Csíkszereda a század végére, elsősorban közigazgatási szerepköréből adódó gyors urbanizációja révén. A 20. század első évtizedének gyors modernizációját a számok is tükrözik, bár 1912-ben még Csíkszeredáról és Gyergyószentmiklósról is azt jegyezték fel, hogy lakosai túlnyomórészt földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, Sepsiszentgyörgyről pedig úgy szintén, hogy a „tiszt magyar (székely) lakosság nagy részben kis és közép birtokain földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik”.⁷²⁴ Általánosságban elmondhatjuk, hogy elég jelentősen csökkent az őstermelők aránya, de az általános tendenciát jóval meghaladó méretben a városok közül Sepsiszentgyörgyön és főképp Gyergyószentmiklóson. Ez utóbbi éppen abban az évtizedben nyerte el hivatalosan is a városi rangot, eltekintve részben falusias jellegétől, meglevő városi szerepkörének elismeréseképpen. Kézdivásárhelyen az arány enyhe romlása mutatja a város hanyatlását a vámháború következtében. A rangjukat elvesztett települések általában a korszak egészében agrártelepülések maradtak, mutatóik az erdélyi átlag közelében mozognak vagy éppen ezt is meghaladják; némileg kivételt képeznek Székelykeresztúr és Nyárádszereda. Az előbbi sokat megőrzött városias jellegéből,

míg az utóbbi járási székhely lévén, a kisszámú lakossághoz képest viszonylag nagy arányban találunk hivatalnokokat és más kategóriákat. Felvinc adatainak nagyarányú változását a 20. század elején egyelőre nem tudom értelmezni. Mindenképpen kitűnik azonban ezekből az adatokból is, hogy az említett települések visszaminősítése nem önkényes lépés volt.

**A mezőgazdasági terület nagysága
művelési ágak szerint
(katasztrális holdban) 1895-ben⁷²⁵**

Helység	Gazdaságok száma	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Terméketlen	Összes
Marosvásárhely	898	2174	211	466	178	335	1374	393	5144
Udvarhely	411	1377	63	568	-	267	704	172	3153
S. Szentgyörgy	896	3541	271	818	-	29	4275	352	9286
Kézdivásárhely	404	621	96	215	-	-	-	50	982
Csikszereda	157	69	22	24	-	-	-	28	143
Gy.Szt.miklós	1159	4203	286	11964	2	14183	49337	1751	81726
Sz. Keresztúr	536	2152	108	1078	62	359	1276	220	5257
Oláhfalva ⁷²⁶	866	1318	126	6691	-	1774	9143	805	19857
Bereck	700	1265	117	2895	-	546	17866	771	23460
Illyefalva	230	2578	58	522	-	538	1387	195	5278
Felvinc	531	2485	75	414	168	1029	12	317	4504
Nyárádszereda	195	582	39	39	9	-	7	91	767

A 19. század végére a mezőgazdasági terület nagysága nem változott lényeges módon; a művelési ágak megoszlásában szintén nem tapasztalunk nagyobb eltolódásokat. Ez még szembevetőbb, ha a negyed évszázad előtti arányokkal hasonlítjuk össze.

A művelési ágak aránya 1870-ben (%)

Helység	Szántó	Kaszáló	Szőlő	Legelő	Erdő	Terméketlen
Marosvásárhely	44,4	12	2,6	5,6	24,6	8,8
Udvarhely	33,7	17,6	0	6,6	18,4	23,6
S. Szentgyörgy	38,9	9,4	0	0,2	46,7	4,8
Kézdivásárhely	56,8	29,7	0	0	0	13,6
Csikszereda	53,1	23,1	0	0	0	23,8
Gy.Szentmiklós	6,2	19,5	0	14,8	57,2	2,2
Sz. Keresztúr	41,9	25	1	17,1	10,8	4,2
Oláhfalva	10,3	20,2	0	11,1	51,2	7,1
Bereck	5,3	12,9	0	3,6	74,8	3,3
Illyefalva	46,9	12,6	0	9,9	26,7	3,7
Felvinc	55,5	11,4	3,7	23,9	0,2	5,2
Nyárádszereda	77	10,6	1,2	1,4	1	8,7
Székely székek	23,9%	18,6%	0,2%	10,5%	45,6%	2,7%

A művelési ágak aránya 1895-ben (%)

Helység	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Terméketlen	Össz ⁷²⁷
Marosvásárhely	42,3	4,1	9	3,5	6,5	26,7	7,6	99,7
Udvarhely	43,7	2	18	-	8,5	22,3	5,5	100
S. Szentgyörgy	38,1	2,9	8,8	-	0,3	46	3,8	99,9
Kézdivásárhely	63,2	9,8	21,9	-	-	-	5,1	100
Csikszereda	48,2	15,4	16,8	-	-	-	19,6	100
Gy.Szentmiklós	5,1	0,3	14,6	0	17,4	60,4	2,1	99,9
Sz. Keresztúr	40,9	2,1	20,5	1,2	6,8	24,3	4,2	100
Oláhfalva	6,6	0,6	33,7	-	8,9	46	4,1	99,9
Bereck	5,4	0,5	12,3	-	2,3	76,2	3,3	100
Illyefalva	48,8	1,1	9,9	-	10,2	26,3	3,7	100

Helység	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Terméketlen	Össz ⁷²⁷
Felvinc	55,2	1,7	9,2	3,7	22,8	0,3	7	99,9
Nyárádszereda	75,9	5,1	5,1	1,2	-	0,9	11,8	100
Erdély	26,9	1,7	15,1	0,4	14	38,5	3,3	99,9
Magyarország	42,8	1,3	10,2	1	13	26,6	4,7	99,6

A mezőgazdaságnak csak a fejletlenebb településeken volt nagyobb jelentősége, de nagyobb fordulat a 19. század végéig nem következett be. A hagyományos viszonyok továbbélése az állatállomány összetételéből is kimutatható. A szarvasmarha állomány 1895-ben még mindig túlnyomórészt a magyar, illetve erdélyi marhából állt: a legalacsonyabb az arányuk Kézdivásárhelyen (71,1%), de Csíkszeredában és Oláhfaluban kizárólag csak ilyenek voltak, míg az erdélyi átlag 73%, a magyarországi átlag pedig 56,5% volt.⁷²⁸ Ez csak részben tulajdonítható az elmaradott viszonyoknak; figyelembe kell venni azt is, hogy a hagyományos fajták sokkal ellenállóbbak voltak és a hegyes talajon igavonásra is használták őket. Sertést és baromfit nagy számban találunk minden településen; ezek a családok önellátását biztosították. Juhokat nagyobb számban, kecskéket pedig kizárólag csak a hegyvidéken tartottak (Bereck, Oláhfalva, Gyergyószentmiklós). A gyümölcsstermesztés főként Sepsiszentgyörgyön és Marosvásárhelyen volt jelentős.⁷²⁹ 1895-höz képest 1911-re az állatállomány (főleg a sertés és a szarvasmarha) csökkent, de ez nem csak a városokra, hanem a Székelyföld nagy részére jellemző volt. A szarvasmarha állomány esetében viszont ebben a másfél évtizedben itt is felgyorsult a hagyományos fajták visszaszorulása és ez a városok esetében jóval nagyobb arányú volt, mint a falvakban: Kézdivásárhelyen a piros-tarka fajta aránya 1911-ben már 58,4%, Sepsiszentgyörgyön – ahol a szarvasmarhák száma egyötödével csökkent – 65,3%, Székelyudvarhelyen 50,1%, Háromszék vármegyében viszont még 56,9% volt a magyar fajta részaránya, Udvarhely megyében pedig 80,8%. A hegyvidéken megmaradt még ez utóbbi túlsúlya (pl.

Bereckben, Gyergyószentmiklóson, Csíkszeredában, Oláhfaluban még mindig az állomány 100%-a), de Maros-Torda vármegyében is 71,1% volt az arányuk. Marosvásárhelyen szintén drasztikusan visszaesett a sertések létszáma, de a szarvasmarháké mintegy 20%-kal nőtt (ezek 71,8%-a piros-tarka).⁷³⁰

Marosvásárhelyen a filoxerajárvány a hagyományos szőlészet és borászat végét is jelentette. A város szőlőiből 1895-ben több mint fele volt elvényt (a magyarországi átlag 15,8%), a peronoszpóra majdnem a teljes állományt megtámadta, új szőlőfajokat pedig nem ültettek. Ebben az évben még 460 hektoliter bor termett; a nem éppen kiváló minőség ellenére az árak (szőlő, must, bor) erdélyi összehasonlításban igen magasak voltak.⁷³¹ A hagyományos dohánytermesztés is teljesen megszűnt mind Marosvásárhely környékén, mind Sepsiszentgyörgyön. A messziföldön híres szemerjai dohány – amelyet a 19. század '60-as éveiben még Csíkba is csempészték – termesztésével is teljesen felhagytak a század végére.⁷³² Ennek okát egyrészt a dohánytermesztésre használt földek kimerülésében és ennek következményeképpen a minőség romlásában kell látnunk, másrészt pedig az állami monopóliumnak tulajdonítható. Szerepet játszott a divat alakulása is, mivel az itt termelt dohány elsősorban pipadohány volt, de a pipát fokozatosan kiszorította a szivar, majd a cigaretta.

A földtulajdon nagysága a marosvásárhelyi lakosok között 1910-ben⁷³³

Föld nagysága	Őstermelők		Iparosok	
	Tulajdon	Bérlet	Tulajdon	Bérlet
föld nélkül	1725		8736	
1 ha alatt	4	2	10	2
1-5 ha	128	97	45	5
5-10	52	22	6	-
10-20	29	7	7	1
20-50	12	2	6	-

Föld nagysága	Őstermelők		Iparosok	
50-100	7	-	3	-
100-200	8	1	1	-
200-1000	18	-	-	-
1000 fölött	2	-	-	-
Össz.	1985	121	9444	8

Marosvásárhelyen a századfordulóra szinte teljesen eltűnt az a hagyományos iparos réteg, amelyiknek a műhelyén kívül egy darab szántója vagy szőlője is volt. Ha a kisebb városokban még találunk is ilyeneket, a legnagyobb városban számuk elenyésző. A nagyobb földtulajdon a városban élő földbirtokosok, illetve arisztokraták kezén volt – és a birtok nem városi területre vonatkozik –, de arra is volt példa, hogy ipari vállalkozók vettek földet a környéken. Sepsiszentgyörgyön például az 1897. évi gazdacímár alapján több 100–500 hold közötti birtokos lakott; köztük volt takarékpénztári igazgató, két ügyvéd, kereskedő, árvaszéki ülnök, valamint a sörgyár tulajdonosának özvegye. A többi városban is többször szerepelnek ügyvédek, kereskedők, mészárosok a földbirtokosok között, több helyen a helybeli egyházak, Marosvásárhelyen pedig a református kollégium. A birtok azonban nem kizárólag (vagy egyáltalán nem) az adott városban terült el, olyan is volt, akinek 17 faluban voltak földjei. A birtokosoknak csak egy része gazdálkodott: ez jól látszik az állatok és a mezőgazdasági felszerelés kimutatásából, valamint a cselédek számából. Meglepő a felszerelés szegényessége: ekén, boronán és szekéren kívül alig találunk valamilyen más eszközt.⁷³⁴ A haszonbér csak kis mértékben volt elterjedve, a földeknek viszonylag kis hányadát érintette (Marosvásárhelyen mintegy ötödét, de ez a legmagasabb érték).⁷³⁵

A század közepén a gazdaságok felszereltsége még igencsak kezdetleges volt, bár valószínű, hogy a csíkszeredai állapotok már székelyföldi viszonylatban is elmaradottnak számítottak. Itt azonban még a 19. század közepén is: „az ekén, taligán,

boronán vagy más gazdasági eszközön egy-egy patkószeget és a két ekevason kívül több vasat felfedezni sem lehetett volna. Vas járómpálcát még a királybíró gazdaságában sem láttak.”⁷³⁶ „Hivatásos kerekesek sem Szeredában, sem a vidéken nem voltak, azért a gazdálkodáshoz szükséges eszközöket, szerszámokat mindenki maga készítette és javította, melyhez mindenki maga értett, legfennebb a kerékfalazást végezte egy-egy jobb keze-fogású faragó ember, aki e címen mester volt. Olyan gazdasági szekeret vagy taligát, melynek kereke talpán vas lett volna a legszigorúbb statisztikus sem tudott volna 15-nél többet összeírni az egész vármegyében.”⁷³⁷

A századfordulón bizonyos javulást tapasztalhatunk az agrártechnika terén, de a helyzet nem változott meg alapvetően. Szó sem volt itt arról, hogy a cséplőgép teljesen kiszorította volna a kézi cséplést.⁷³⁸ Az új technikák meghonosításában, a mezőgazdaság modernizációjában Marosvásárhely jár az élen: 1870-ben egy társaság alakult, melynek célja a cséplőgépek elterjesztése volt. Még abban az évben reklámként egy cséplőgéppel járták a Kolozsvár és Marosvásárhely közötti falvakat, és a feliratkozott parasztok gabonáját kicsépelelték. Ugyanakkor egy másik cséplőgép a Marosvásárhely–Szászrégen útvonalat járta.⁷³⁹ Az itt megrendezett mezőgazdasági kiállítások célja is a gazdák serkentése, az új módszerek, eszközök, fajok meghonosítása volt. Hasonló kiállításokat máshol is rendeztek, például 1877-ben Csíkszeredában egy gazdasági eszközkiallítást, amelynek célja a gépesítés elősegítése volt.⁷⁴⁰ 1907-ben Sepsiszentgyörgyön is rendezett a Székely Társaság egy nagyszabású kiállítást, amely a Székelyföld gazdasági életét kívánta bemutatni és amelynek megnyitóján Darányi Ignác földművelésügyi miniszter is jelen volt.⁷⁴¹ A következő évben itt a polgármester közbenjárásának köszönhetően állami mentelepelt hoztak létre.

Az állami segítség azonban a legtöbbször csak szavakban nyilvánult meg. Jellemző eset a csíkszerdai tejgazdaságé. T. Nagy Imre – a történet szenvedő alanya – örökölte meg, ahogy

1887-ben a mezőgazdasági minisztérium propagandája nyomán létrehozták a Csíki Székely Tejgazdaság Részvénytársaságot. A minisztérium részéről Egán Ede volt a tejgazdaságok felügyelője és ő a Székelyföldön is eredményeket akart felmutatni. A vállalkozás be is indult 3.000 Ft alaptőkével, felfogadtak egy képzett sajtimestert, ingyen mintákat küldtek szét, míg aztán „... a naponta mázsaszám készült sajtokkal pincéink dugva teltek, hetek múlva a készlet olyan bűzt terjesztett a telep környékén, hogy a járókelők befogott orral jártak az úton. Kétségbeesett felterjesztéseket tettünk a minisztériumba segítségért és az értékesítés iránti közreműködésért. Sehonnan választ nem nyertünk. A készlet rothadni kezdett. Öt hónapi kísérletezés után, júliusban, beszüntettük az üzletet. A felszámolás rövid úton történt, hogy a részvényesek közt felosztottuk a sajt készletet. Némelyek a földbe ásatták el azt, mások disznókkal etették fel s minden további reklamáció nélkül keresztet vetettek a 100 forint befektetésre. A gyergyószentmiklósi tejszövetkezet is megszűnt s ezzel a felülről annyi biztatással és rábeszéléssel támogatott tejügy lekerült a napirendről”.⁷⁴²

Marosvásárhelyen 1902-ben a földművelésügyi minisztérium létrehozott egy 10 hektáros faiskolát, amelynek a környéket kellett ellátnia gyümölcsfa csemetékkel, két évre rá itt alakult meg Erdély első tyúkfarmja.⁷⁴³ A város volt az egyik legjelentősebb tojásbegyűjtő központ. Az Auer Ignác vezette Marosvásárhelyi Tojáskivitel Társaság 1895-ben 14.500 mázsa tojást gyűjtött be és szállított különféle rendeltetési helyekre, nagy részét a Lajtán túlra (8.800 q), valamint Londonba (4.000 q). Bár a szőlőtermesztés nem volt jelentős a vidéken, a nagy filoxéra járvány után Marosvásárhelyen a Székely kirendeltség 1902-ben vegyszerekkel és új szőlőfajtákkal látta el – ingyen vagy nagyon olcsón – a környékbeli gazdákat.⁷⁴⁴

A város mégis leginkább a mezőgazdasági terményeket felvevő piaca révén hatott serkentőleg a vidékre. Ide gyűlt be a környék terményfölöslege, majd ezt vasúton továbbszállították. A szeszgyá-

rak számára szintén a környékbeli burgonya és gabona képezte az alapvető nyersanyagot. Az 1894-ben alapított cukorgyár volt a legjelentősebb felvásárló a környéken. A gyár elsősorban a környéken termelt cukorrépát hasznosította. Szerződéseken ezt már előre biztosította, így egy 76 települést érintő körzet alakult ki a város körül. A termeltető rendszer alapján a gyár vonzáskörzete egészen Balázsfalváig terjedt. A körzet falvaiból 1895-ben 250.000 mázsa cukorrépát szállítottak a gyárba, a termelők pedig 40.000 mázsa répaszeletet kaptak vissza. A gyárnak ezen kívül saját marhahizlaldája is volt, ahol 400 állatot tartottak.⁷⁴⁵ Egyedül csak a városban ekkor mintegy 313 hektáron termeltek cukorrépát közel 82 ezer Ft értékben.⁷⁴⁶ Később azonban Barabás Endre megjegyezte, hogy a cukorgyár állandó válsággal küzdött. Ezt támasztja alá az is, hogy 1908-ban már csak 6 holdon termeltek cukorrépát a városban.⁷⁴⁷

A 19. század végén néhány bolgárkertész is letelepedett Marosvásárhelyen, amelyeknek belterjes, a városi piacra termelő gazdaságaik a zöldségtermesztésben jelentettek modellt. Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika szerint a városban nagymennyiségű zöldséget termeltek (az egész Maros-Torda megyei mennyiség negyedét). Ugyancsak jelentős volt a lóhere- és lucernatermés.⁷⁴⁸ A város körül zöldség- és gyümölcsstermesztő körzet alakult ki, amely prosperitásának alapja a városi piacra való termelés volt.⁷⁴⁹

A Székelyföldre is érvényes Bácskai Verának az a megállapítása, amely szerint a fejlettebb városokra volt jellemző az őstermelő és az egyéb foglalkozások különválása,⁷⁵⁰ és itt ez nem, vagy csak nagyon későn történt meg. Még a fejlettebb, urbanizáltabb városokban is – mint Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Kézdivásárhely –, ahol a kézművesek aránya országos összehasonlításban is magas volt, a 19. század végéig a mezőgazdaságnak nem elhanyagolható, komplementer szerepe volt. A többi helységben, és különösen a kisebbekben, ez volt a gazdaság alapja; e helységek – mint Nyárádszereda, Felvinc, Illyefalva

vagy Oláhfalva – semmiben nem különböztek e téren a környező falvaktól. A mezőgazdaság fontosságát jelzi az is, hogy a „rendtartó székely város” státútumainak jelentős részét szentelték a határhasználatnak és más ilyen jellegű kérdéseknek, akárcsak a falutörvények esetében.⁷⁵¹

A Székelyföldön azonban a mezőgazdaság nem töltött be olyan urbanizációs szerepet, mint például egyes magyarországi városok esetében a szőlőművelés, vagy az alföldi városokban az állattenyésztés.⁷⁵² Itt a mezőgazdaság rurális szinten maradt, mind módszereit, mind volumenét tekintve, azaz önellátó jellegű volt, nem pedig árutermelő.

Az árucserre fejletlensége kihatott a székelyföldi városfejlődésre is. A hosszú ideig majdhogynem autarkiára berendezkedett Székelyföldön a városfejlődés is elakadt, eltorzult; a kiváltságok a legtöbb esetben nem jártak tényleges gazdasági fejlődéssel, és nem városi struktúrákat takartak. Témánk szempontjából ez azzal a következménnyel járt, hogy a vidék nem jelentett elégséges piacot a kézművesek áru számára – a kézműves központok száma maga is csekély volt –, az árucserre is kezdetleges szinten maradt, ezért a kézművesek rákényszerültek, hogy „két lábon álljanak”, azaz mesterségük mellett megtermeljék a saját háztartásuk számára szükséges élelem nagy részét. A kisebb mezővárosok lakossága pedig majdnem kizárólag a mezőgazdaságból élt; a csíkszeredai vagy a székelykeresztúri „városiak”-nak ugyanannyi földjük volt, mint a környező falvak parasztjainak, és általános jelenség a földzálogba vétele is.

Bár már a 19. század elején, a Cziráky-féle összeírás idején a legtöbb helyen háromnyomásos rendszert találunk, az archaikus vonások itt hosszú ideig továbbéltek, mint ezt a földközösség esetében is láthattuk. Hegyvidékről lévén szó – legalább is részben – a földművelés mellett nagy szerep jutott az erdőgazdálkodásnak és az állattenyésztésnek is. Csíkszereda és Székelykeresztúr juh-, illetve baromvásárai messze földön híresek voltak.

A 18. század végén – 19. század elején megindult változások 1848 után felgyorsultak ezen a téren is. Megváltozott a foglalkozási szerkezet is. Egyre inkább szétvált a közigazgatási reform után jogállásukat megőrzött városok és a községgé visszaminősített helységek csoportja, elmélyültek közöttük a különbségek. Míg az utóbbiak megmaradtak majdnem kizárólag agrártelepüléseknek, addig a városokban egyre jobban csökkent a mezőgazdaság szerepe. Ennek ellenére még 1879-ben is így írt Kozma Ferenc – ha ezt talán túlzásnak is tarthatjuk már a századfordulóra – „a székely városi elemnek legalább is fele szintén földművelésből él”.⁷⁵³ Majd csak a 20. század első évtizedében került sor több helyen lényegesebb elmozdulásra, és ekkorra mutatkoztak a modern módszerek elterjedésének jelei is.

Jegyzetek:

1. Alexa Csetri – Ștefan Imreh: i. m. 63.
2. SzO. Új sorozat. IV. *Székely népesség-összeírások 1575-1627*. Közzéteszi: Demény Lajos. Kolozsvár, 1998. A SzO II. kötete közölte az 1567. évi 25 dénáros adóösszeírást, de ez csak a porták számát adja meg, amely csupán a helységek közti nagyságrendet érzékelteti, de a népességszám becslésére nem nyújt elegendő támpontot.
3. Demény Lajos: A fejedelmi székely politika és a székelyföldi népesség-összeírások (1575–1627). In: SzO. Új sorozat. IV. 12.
4. Uo. 26-27.
5. Imreh István – Pataki József: A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. In: Benkó Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596*. Bukarest, 1979. 160.
6. Lásd Bácskai Vera: *Városok Magyarországon...* 64-71.
7. Imreh István – Pataki József: i. m. 180-190. Az adatok a tanulmány végén közölt táblázatokból származnak.
8. Uo. 160.
9. Demény Lajos: Bevezetés. In: SzO. Új sorozat. V. *Székely népesség-összeírások 1635*. Közzéteszi Demény Lajos. Kolozsvár, 1999. 10.
10. Uo. 59.
11. Uo. 84.

12. SZO. Új sorozat, V. 302-303.
13. Uo. 356-358.
14. SzO. Új sorozat. VI. *Székely népesség-összeírások 1635–1653*. Közzéteszi Demény Lajos. Kolozsvár, 2000. 235.
15. Csetri Elek – Imreh István: *Erdély változó társadalmá 1767–1821*. Bukarest, 1980. 15-19.
16. Mivel az adatok heterogenitása ennyire magas, az általánosítás igencsak problematikus. Ilyen magas szórású mutató esetében nem ajánlatos a közparányosok használata, ezek ugyanis félrevezetőek lehetnek. Jelen fejezetben azonban nem mondhatok le teljesen az általánosításokról, de a teljesebb kép kedvéért a továbbiakban megadom az átlagos eltérést az 1721-es összeírás néhány kategóriája esetében: 3,4% a nemesek, 27,7% a városiak (43,1% a taxás helyekre), 28,6% a szabadok, 7,9% a jobbágyok, 6,7% a zsellérek, 1,7% a kóborlók és 7,5% az „egyéb” kategóriák esetében.
17. Sajnos jelen munkában csak igen kevésé tudtam hasznosítani a legrészletesebb és legmegbízhatóbb összeírás, az 1750. évi általános összeírás adatait, amely a budapesti Magyar Országos Levéltárban található, és amelynek adatai nincsenek publikálva.
18. A székely határőrezredek levéltári anyaga nagy részének az első világháború után nyoma veszett.
19. Ignaz Lenk von Treuenfeld: i. m.
20. Mivel az 1767-es adótáblában a határőrök nem szerepelnek, ezt az 1765-ös tabella adataival egészítettem ki.
21. A szabad elemek összemosása azáltal, hogy mindenki a határőrkatonák között szerepel, megnehezíti a társadalmi és foglalkozási szerkezet rekonstrukcióját; az egyetlen általános kategória következtében eltűnnek a „városiak”, de a foglalkozási szerkezet is homályban marad.
22. Az adatok forrásai: MOL Exactoratus Provincialis, F 390 Erdélyi adózók kimutatásai; F 391 Erdélyi adózó családfők kimutatásai 1767–68.
23. A városiak ekkor Erdély adózó népességének 4,99%-át képezték.
24. Az összehasonlító adatok lelőhelye: Csetri Elek – Imreh István: *Erdély változó társadalmá 1767–1821*. 80.
25. Az 1848 előtti időszakra a vizsgált településeket két csoportba soroltam. Az elsőben a kiváltságos városok szerepelnek: Marosvásárhely, amely szabad királyi város volt, valamint Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Csíkszereda, Bereck és Illyefalva, amelyek taxás helyek voltak. A második csoportban az egyszerű mezővárosok, amelyek közül Székelykeresztúr, Felvinc és Nyárádszereda mezővárosok voltak, Oláhfalva taxás hely ugyan, de tulajdonképpen kiváltságokkal rendelkező falu, Gyergyószentmiklós pedig ebben az időszakban kezd a forrásokban mezővárosként szerepelni.
26. MOL F 390 Erdélyi adózók kimutatásai. Az arány a legkisebb Sepsiszentgyörgyön (72,9%), a legmagasabb pedig Csíkszeredában (97,7%) volt.
27. Uo. Nem elemeztem részletesen ezeket az adótáblákat, éppen a fent említett okok miatt.
28. Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, 1963; Dávid Zoltán: A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. In: *Történeti statisztikai évkönyv 1963–1964*. Budapest, 1965. 110-128.
29. Dányi Dezső – Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest, 1960. A rovatok az átmenet képét mutatják a rendi társadalomból egy modern társadalom felé, éppen ezért nagyon nehéz az összehasonlításuk mind a korabeli adótáblákkal, mind a későbbi népszámlálásokkal.
30. A „városi” kategória minden tisztázatlansága ellenére Háromszék Erdély „legvárosiasabb” vidékei között szerepel. Natalia Giurgiu: Populația Transilvaniei la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. In: Ștefan Pascu (red.): *Populație și societate. Studii de demografie istorică*. Cluj, 1972. 97-137.
31. Uo. A szórású mutató ebben az esetben is nagy, ezt néhány adattal szeretném érzékeltetni. A nemesek aránya: Csíkszereda 46,3%, Székelyudvarhely 40,3%, míg Bereck és Csíkszereda 0%; polgárok: Gyergyószentmiklós 30,4%, Marosvásárhely 20,1%, de Kézdivásárhely, Illyefalva, Bereck, Székelykeresztúr 0%; parasztok: Székelykeresztúr 54,7%, Sepsiszentgyörgy 39,9%, Felvinc 39,2%, de Marosvásárhely és Csíkszereda 0%; zsellérek: Bereck 80,8%, Székelykeresztúr 28,3%; „honoratiores”: Székelyudvarhely 7,1%, Marosvásárhely 5,1%, de Székelykeresztúr 0%; „egyéb”: Gyergyószentmiklós 24,8%, Csíkszereda 7,1%. A határőröket az 1767. és 1770. évi adótáblák alapján extrapoláltam.
32. Az adatok lelőhelye: MOL Exactoratus Provincialis, F 392 Erdélyi adózók 1831. évi kimutatása; az 1830-as lista: *Consignatio Statistico-Topographica singulorum in Magno Principatu Transylvaniae existentium locorum, civitatem item et oppidum*. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár. Col. Mike, Ms. 475; a határőrök számára nézve: Ignaz Lenk von Treuenfeld: i. m.
33. Az összehasonlítás torzít, mivel az összeírók – ahol ilyen eset adódott – csak a helység kiváltságos részét írták össze (oppidum), a másik része, a falu (pagus) külön szerepel. A székelyföldi taxás helyek esetében azonban én összeadtam a két rész adatait, így a „városiak” részaránya ezeken a településeken (Sepsiszentgyörgy, Illyefalva) csökkent.
34. A jobbágyok és zsellérek magas aránya a fenti okokkal magyarázható, ugyanis azzal, hogy e három település esetében a kiváltságos „városi” rész adataihoz hozzáadtam a „falusi” rész adatait is, amelyek jogilag nem tartoztak oda.

35. Pakot Levente szakdolgozata 2001-ben készült a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. Ebből közölt egy összefoglalást: Szentegyházassfalva népesedéstörténete a XVIII-XIX. században. In: *Székelyföld*. VI. évf. (2002) 3. sz. 81-109.
36. A számítások alapjául szolgáló adatok forrása: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, XII. Budapest, 1896; *Conscriptio Sedium Siculicalium Haromszek et Tsik et oppidorum Kezdivasarhely, Beretz, Illyefalva, Szentgyörgy, Csíkszereda*. Román Nemzeti Levéltár Nagyszebeni Fiókja (a továbbiakban SzL), Urbáriumok és összeírások (Fondul Urbarii și Conscriptiții), nr. 52.
37. A grafikonon látható csökkenés a 18. század második felében a II. József-féle népszámlálás hiányosságaival magyarázható, ebből ugyanis – mint már jeleztük – hiányoznak a határőrök.
38. Székelykeresztúr esetében viszont az addig külön joghatóságot képező és az összeírásokban külön szereplő három rész – Keresztúr város, Keresztúr falu és Timafalva – adatainak összesítéséből adódik a nagy különbség.
39. Bácskai Vera: *Városok Magyarországon...* 92.
40. Ebben az alfejezetben az 1850., az 1857., az 1870. és az 1900. évi népszámlálásokat használtam, valamint egyes adatokat az 1880. és 1910. évi népszámlálásokból:
Az 1850. évi népszámlálás, Budapest, 1983;
Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. October 1857. Wien, 1859; újra kiadva: Dányi Dezső (szerk.): *Erdély 1857. évi népszámlálása*. Budapest, 1992;
A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Pest, 1871;
A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 1-2. Budapest, 1902–1904.
- Az adatok kiegészítésére használtam még: Ernst Wagner: *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. Köln–Wien, 1977; Ernő Deák: *Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1870–1918)*. II/1-2. *Ausgewählte Materialien zum Städtewesen*. Wien, 1989.
- A részletes adatokat a könyv végén levő táblázatok tartalmazzák, a fejlődést és egyes városok adatait grafikonok is illusztrálják.
41. Dányi Dezső: Az 1857. évi népszámlálás. In: *Erdély 1857. évi népszámlálása*. Budapest, 1992. 9.
42. A 12 település összlakossága 35.801 volt, ebből 24.930 a 6 városban élt.
43. Varga E. Árpád: A népesség fejlődése, az etnikai és felekezeti viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között. In: uő: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Budapest, 1998. 123-128.
44. Uo. 157.
45. Az erdélyi városok népességének növekedésére vonatkozó adatokra lásd Sükösd Jánosné: Adalékok Torda XIX. századi történeti földrajzához. In: *Történeti-statisztikai tanulmányok*. 6. Budapest, 1986. 133-162.
46. Thirring Gusztáv: Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. Különnyomat a *Városi Szemle* 1911. évi 7-8. (júl.-aug.) számából. 474-479.
47. Uo:
48. Thirring Gusztáv: i. m. 132.
49. Uo. 118.
50. Dányi Dezső: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. In: Faragó Tamás – Óri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2000*. KSH Népeségtudományi Intézet. Budapest, 2000. 88-115.
51. Az adatok forrása Dányi Dezső: fenti cikkének függelékében közölt táblázatok. Az adatok nem egyeznek pontosan a hivatalosan közzétett népszámlálási eredményekkel. A táblázatokban nagyon sok a tévedés, ezért a mobil és kvázi-mobil népességre vonatkozó arányokat óvatossággal kell kezelni, és Sepsiszentgyörgy, illetve Kézdivásárhely esetében kétséges, hogy honnan jöttek a legnagyobb számban a betelepülők.
52. A második szám az Ausztriából beköltözőkre vonatkozik. A többi város esetében nem derül ki, hogy „külföldön” a Lajtán túli területeket is értik-e.
53. Itt csak a más megyéből bevándoroltakat vette figyelembe.
54. A románok asszimilációjára a Székelyföldön lásd Bárdi Nándor – Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből*. Csíkszereda, 1999.
55. *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. October 1857*. Ebből 52,2% ún. földbirtokos, 7,9% mezőgazdasági kisegítő munkás, 27,1% szolga. A „földbirtokosok” magas aránya azzal magyarázható, hogy idesorolták a parasztokat, a volt jobbágyokat is, akiknek volt egy darab földjük és alapvetően a mezőgazdaságból éltek.
56. Itt 16% „földbirtokost”, 1,8% mezőgazdasági segédmunkást és 13,3% napszámot találunk (ez utóbbiak nem feltétlenül a mezőgazdaságban dolgoztak).
57. Lásd Nagy Áron: Erdély átalakuló társadalma 1848–1870 között. In: Szabad György (szerk.): *A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában*. Budapest, 1990. 419-420. A szerző is úgy véli, hogy a mezőgazdasági népesség csökkenését nem indokolják a tényleges gazdasági-társadalmi folyamatok, és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak egy részét a „különféle szolgák” közé sorolták.
58. Keleti Károly: *Hazánk és népe a közigazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Pest, 1873. 473-476.
59. Kozma Ferenc: *A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota*. Budapest, 1879. 67.

60. *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 2. Budapest, 1904. Az egyszerűség kedvéért a foglalkozási szerkezet esetében a százalékok az aktív keresőkre vonatkoznak, amely a teljes lakosság 49,3%-át alkotta; ez az erdélyi átlag közelében (49,7%) mozog és valamivel meghaladja a magyarországi átlagot (44,7%). Az aktív keresők és az eltartottak közti arány a legmagasabb a közlekedésben (ahol átlag 2,2 eltartott esik egy aktív keresőre) és a közszolgálatban dolgozók esetében (1,9), a legkisebb a szolgáknál (0,01), és a hadseregben (0,13), ami – ha az utóbbiak helyzetét vesszük figyelembe – teljesen érthető. Ekkor az aktív lakosság 22,2%-a került ki az őstermelők köréből (67,1% a kiváltságaikat elvesztett települések esetében, míg az erdélyi átlag 76,8% volt), 31,3%-a dolgozott az iparban (11,5%, illetve 8,3%), 4,9%-a a kereskedelemben (2,5%, illetve 1,4%), 2%-a a közlekedésben (2,1%, illetve 0,9%), 8,3%-a a közszolgálatban (4,7%, illetve 2%), 8,8%-a a hadseregben (0,6%, illetve 1,3%), 3,3%-a napszámos volt (3%, illetve 3,2%), 15%-a szolga (6,1%, illetve 3,4%), az „egyéb” kategóriába sorolták 5,3%-át (2,2%, illetve 1,3%).
61. *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai.* Magyar Statisztikai Közlemények. 56. Budapest, 1915. Az összehasonlításra lásd: Ernő Deák: i. m.
62. Lásd Bácskai Vera: *Városok Magyarországon...* 88.
63. Bónis Johanna: i. m. 61-62.
64. Fodor László: i. m. 184.
65. A marosvásárhelyi cipész céhet 1821-ben alapították, működését hivatalosan 1823-ban hagyták jóvá. Fodor István: *Marosszék és Marosvásárhely sz. kir. város krónikája.* Krónikás Füzetek. III. sorozat, Marosvásárhely, 1938. IV. köt. 31; V. köt. 46-66.
66. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21.*
67. A táblázatot Bónis Johanna tanulmányából vettem át: i. m. 64. A számok a mesterek számát, a színezés a céh említését jelenti az adott évben.
68. Bónis Johanna: i. m. 63. 1762-ben a következő céheket sorolják fel: szabók, szűcsök, cipészek és tímárok, lakatosok, szíjgyártók, csizmadiák, arany- és ezüstművesek, mészárosok, borbélyok, gömbkötők, késesek, kötélverők, fazekasok, kádárok, kerekesek, pajzsosok, szappanfőzők, a szántó céh és a Szűz Mária segélyegylet. 1817-ben pedig (zárójelben a taglétszám): szántó céh (55), lakatos (15), cipész (39), kerekesek (11), nyeregkészítő, (18), szíjgyártó (16), kőműves (36), mészáros (22), asztalos (6), kötélverő (9), csizmadia (200), fazekas (17), kádár (13), fésűs (3), szabó (38, 1816-ban 44 volt), kordoványos (28), szűcs (58), kovács (11), arany- és ezüstműves (7) és a Szűz Mária Társulat (7). 1855-ből a következő céhek szerepelnek: kereskedő, mészáros, fazekas, csizmadia, szabó, szűcs, szíjgyártó, cipész (két külön céh volt: egy a „régí módí”, egy „az új módí” szerinti, ez utóbbiak *Schuster* néven szerepelnek), kerekesek, pajzsos (puskás), nyeregkészítő, fésűs, tímár, arany- és ezüstműves, gömbkötő, asztalos, kovács, kőműves, kötélverő, kádár és a szántó céh.
69. A tanácsi jegyzőkönyvet idézi Bónis Johanna: i. m. 67-68.
70. MOL F 46, 2648/1805, 5910/1805.
71. MOL F 49 Vegyes conscriptiók, 2. cs., 17. fasc. A 144 „városi” közül 6 szíjgyártó, 5 cipész, 4 csizmadia, 4 szabó, 2-2 szűcs, aranyműves, mészáros, borbély és 1-1 szappanfőző és fazekas volt, a szellérek közül 4 szűcs és 4 csizmadia, 2-2 kerekesek, szabó, cipész, szíjgyártó, kádár, fazekas, gömbkötő és 1-1 lakatos, aranyműves és borbély volt.
72. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21.* Kiegészítve a következő kéziratral: SzL Urbáriumok és összeírások (Fondul Urbarii și Conscriptii), nr. 52. *Conscriptio Sedium Siculicalium Haromszek et Tsik et oppidorum Kezdivasarhely, Beretzka, Illyefalva, Szentgyörgy, Csikszereda; valamint nr. 28. Novus Extractus Summarius totius Civitatis Marus Vasarhely.*
73. MOL F 49, 16. cs., 12. fasc. Kézdivásárhelyen azok közül akik csak kézművesként szerepeltek 9 csizmadia, 7 mészáros, 4 szűcs, 2-2 tímár, szabó, cipész, kerekesek és fazekas, 1-1 pedig aranyműves, kőműves, fegyverkovács és lakatos volt. A „vegyes” foglalkozásúak közül 5 cipész, 4 aranyműves, 3-3 szűcs, fazekas és szíjgyártó, 1 csizmadia volt, 10 közülük azonban nem gyakorolta az ipart.
74. Lásd a *Céhek megalakulása* című alfejezetet. Ugyanerre: Pál-Antal Sándor: Csikszereda mezőváros... 84.
75. MOL F 50 Az 1750-es általános összeírás, 79. téka.
76. Uo. 80. téka.
77. Uo. 61. téka. A nemesek közül 5 tímár, 1 mészáros, 1 szabó, 11 csizmadia, 2 szűcs, 1 fazekas, 1 fegyverkovács, 1 borbély, a „városi”-ak közül pedig 30 csizmadia, 11 tímár, 3 szabó, 4 szűcs, 4 kőműves, 1 öntő, 2 gömbkötő, 3 kovács, 2 mészáros, 1 serfőző, 2 szíjgyártó, 1-1 fazekas, asztalos, könyvkötő és borbély volt.
78. MOL F 52 Conscriptio Czirákyana. 134. köt.
79. Uo. 133. köt.
80. Uo. 139. köt.
81. Uo. 129. köt.
82. Uo. 143. köt.
83. MOL F 46, 4138/1805.
84. MOL F 52, 139. köt.
85. Uo. 21. köt.
86. Uo. 117. köt.
87. Apud Hermann Gusztáv: *Székhelyudvarhely művelődéstörténete.* Bukarest, 1993. 84-85.
88. Uo. 85.

89. MOL Gubernium Transylvanicum (in Politicis), F 37 Praesidialia. *Statistik betreffende Präsidial-Akten*. 400. cs.
90. Uo.
91. Imreh István: A székely határőrkatoná „rüsztungja”. In: Pál Judit-Rüsz Fogarasi Enikő (szerk.): i. m.
92. Cserey Zoltán: Kézdivásárhely a határország korában (1764–1848). In: *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára*. Sepsiszentgyörgy, 1997. 42.
93. Sepsiszentgyörgy esetében nem tudjuk ezt az arányt kiszámítani, mert a lakosok számából hiányoznak a határőrök, ez pedig eltorzítaná az arányokat.
94. Kézdivásárhelyen 221, Marosvásárhely 135 fő foglalkozott pálinkafőzéssel, ehhez számíthatjuk a korcsmárosokat is: Székelyudvarhelyen 103, Kézdivásárhelyen 75 főt. Ez utóbbi helyen 50 „segédmunkás”-t is összeírtak, de ezeket nem vettem tekintetbe a fenti számításoknál.
95. Johann Hintz: Stand der Privat-Industrie, der Fabriken, Manufakturen und Handlungen in Siebenbürgen im Jahre 1844. In: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. Jg. II (1846) Heft Nr. 3. 429.
96. Maros-Vásárhely szabad királyi város rövid ismertetése. In: *Hon és külföld*. 1841, I. félév, 25. sz. 102.
97. MOL F 46, 4396/1805. A kérés – mai mértékkel – elég szerény: évi 500 mázsa vas kiutalását szerették volna elérni a város és vidéke számára.
98. MOL F 37, 400. cs.
99. Uo.
100. MOL F 52, 118. köt. Bethlenfalva.
101. Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, 1975. 64-66, 122-126.
102. MOL F 37, 397. cs.
103. Uo. Bereckben 1832-ben a következő mesterségeket találjuk: molnár (6), mészáros (1), pálinkafőző (6), kádár (1), kőműves (1), szabó (2), cipész (1), asztalos (1), ács (5), kovács (4), takács (1), kalapos (1), szűcs (6), tímár (1), kékfestő vagy festő (1), kerekes (3), fazekas (2), valamint 4 fűrészmalom.
104. A vargák esetében a divat változása mellett tekintetbe kell azt is venni, hogy a különböző összeírásokban nem mindig különböztetik meg a vargákat a csizmadiáktól. Így aztán nem meglepő, ha Marosvásárhelyen a vargák száma 8-ról 221-re, Kézdivásárhelyen 16-ról 145-re nőtt.
105. MOL F 37, 400. cs. Lásd erre Pál Judit: Meșteșugurile în orașele din Transilvania în prima jumătate a secolului al 19-lea. In: *Historia urbana*. Tom VII (1999) nr. 1-2.
106. Alexa Csetri, Ștefan Imreh: i. m. 61-76.
107. Gyergyószentmiklósról csak az örmény tímárokat említette, Kézdivásárhelyről 12 kalapost, 62 tímármestert és 25 legényt, 45 szűcsöt „nem a legjobb állapotban” 9 legénnyel, 34 szíjgyártót, néhány nyergest, 119 csizmadiát 72 legénnyel, valamint a híres mézeskalácsosokat, Sepsiszentgyörgyről pedig 27 csizmadiát. Gyergyószentmiklós, mivel nem volt hivatalosan kiváltságos hely, nem szerepel az 1832–36-os statisztikákban. Fényes Elek: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. VI. Pest, 1840. 66-80.
108. Eperjessy Géza: *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848)*. Budapest, 1967. 103-113.
109. Cserey Zoltán: Istoria breslei cojocarilor din Țirgu Secuiesc la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. In: *Aluta*. VI-VII. évf. (1974-1975). 103.
110. Fényes Elek: i. m. VI. 75.
111. Eperjessy Géza: *Mezővárosi és falusi céhek...* 60.
112. Erdély ipari, kereskedelmi és foglalkozási statisztikája 1839-ből. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*. IV. évf. (1897) 371. A besorolási kritériumok nyilván mások voltak, mint ma, de még így is túlzottnak tűnik a „gyárak” és manufaktúrák magas száma, ez főképp abból adódik, hogy a lisztelő- és fűrészmalomokat is ideszámították.
113. MOL F 551 Statisztikai tabellák.
114. Johann Hintz: i. m. 434.
115. Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején*. Budapest, 1988. 83-84.
116. Eperjessy Géza: *A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1988. 13-22.
117. Eperjessy Géza: *Mezővárosi és falusi céhek...* 73.
118. Hudi József: Pápa szabadalmas mezőváros polgársága a 18–19. században. In: Á. Nagy László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. h. n., 1995. 99.
119. Eperjessy Géza: *A szabad királyi városok...* 26-27.
120. Katrin Keller: *Kleinstadt und Handwerk. Strukturen und Entwicklungstendenzen im 18. Jahrhundert*. In: Karl Heinrich Kaufhold, Wilfried Reinighaus (Hrsg.): *Stadt und Handwerk in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien, 2000. 66-74.
121. Uo.
122. Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom...* 72-76. A szerző 1828-as adatokat dolgozott fel.
123. Maria Bogucka: i. m. 333.
124. *Istoria României* (Tratat). III. București, 1964. 675.
125. Uo. 959.

126. A székelyföldi viszonyokra lásd Pál Judit: Az örmények a Székelyföld gazdasági életében. In: Lipták Dorottya – Ring Éva (szerk.): *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák*. Budapest, 1996. (Gazdaság és társadalomtörténeti füzetek, IV.) 35-50. Gyergyószentmiklósról nézve Pál Judit: *Comerțul, factor de conflict...* 287-300.
127. MOL F 49, 5. cs. 10, 13. fasc.
128. MOL Erdélyi Kincstári Levéltár. F 234 Erdélyi Fiscalis Levéltár, V. szekrény, 377. fasc.
129. MOL F 50, 78. téka. A fizetett adó alapján a gyergyói örmények a körülményekhez képest virágzó gazdaságot teremtettek. Az adót mesterségekre lebontva a következő kép bontakozik ki: a kereskedők közül 4 volt jó (átlag 47 forint 9 krajcár adóval), 3 közepes (23 forint 43 krajcár) és egy gyenge (9 forint 40 krajcár); a 9 kalmár közül 1 volt közepes (23 forint 10 krajcár) és 8 gyenge (9 forint 43 krajcár), 1 pedig, aki mindkét kereskedési ágat művelte, 37 forint 15 krajcár adót fizetett, míg az özvegy kalmárnék átlagban 2 forint 12 krajcárt. A tímárok közül 8 volt közepes (adójuk 11 forint 15 krajcár és 34 forint 50 krajcár között váltakozott, átlagban 19 forint 16 krajcár volt), 60 gyenge (30 krajcár és 23 forint 35 krajcár között, átlag 4 forint 39 krajcár); a többi mesterség képviselői között 1 szűcs volt a közepesek közé besorolva (24 forint 25 krajcár), a többi gyengének számított (1 forint 40 krajcár és 3 forint 19 krajcár között).
130. SzL Urbáriumok és összeírások (Fondul Urbarii și Conscriptii), Nr. 52. *Conscriptio Sedium Siculicalium Haromszek et Tsik*.
131. Uo.
132. Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza*. Bukarest, 1982. 220.
133. MOL F 234, V. szekrény, 377. fasc.
134. Tarisznyás: i. m. 221.
135. MOL F 234, V. szekrény, 377. fasc.
136. Uo. Az eladott bőrök számáról csak Szamosújvárról vannak adataink. Itt 1770-ben saját bevallásuk szerint Erdélyben évi 30 ezer, Magyarországon 20 ezer bőrt adtak el, a minőség szerint 6-10 máriásért; a Havasalföldről hozott fehér bőrökből pedig évi 40 ezret vagy még többet festettek feketére. Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. III. Szamosújvár, 1901. 41.
137. Uo.
138. Tarisznyás Márton: i. m. 99.
139. Uo.
140. HL F 1, II, 77. sz.
141. Uo. nr. 59.
142. Tarisznyás Márton: i. m. 91.
143. Uo. 94.
144. Vö. Kovách Géza – Binder Pál (szerk.): *A céhes élet Erdélyben*. Bukarest, 1981. 14, 51-53.
145. Eperjessy: *A szabad királyi városok...* 40-58.
146. Imreh István: Céhbeli kézművesek, népi mesterek és vásárlóköriük (1750–1830). In: uó: *Erdélyi hétköznapiak. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Bukarest, 1979. 171-172.
147. Katrin Keller: i. m. 77-82.
148. *Istoria Romîniei*. III. 642.
149. Ebből a szempontból sokatmondó a kézművesek számának alakulása. Marosvásárhelyen pl. 1657-ben 486 céhes iparos volt, 1721-ben 329, 1750-ben 268, míg aztán 1817-ben már 640, 1832-ben pedig 1.048 (ez utóbbi szám nem csak a céhes iparosokat tartalmazza).
150. Fodor László: i. m. 184.
151. MOL F 46, 2654/1809.
152. Incze László: Céhpecsétek és céhbehívótablák a kézdivásárhelyi Múzeum gyűjteményében. In: *Aluta*. VI-VII. évf. (1974-1975) 115.; Cserey Zoltán: *Istoria breslei cojocarilor...* 87, 94.
153. Imreh István: Céhbeli kézművesek... 173.
154. MOL F 46, 11683/1830.
155. Idézi Bogáts Dénes: i. m. 42.
156. MOL F 46, 8915/1830.
157. Felszeghi István: Adatok Sepsiszentgyörgy történetéhez különös tekintettel a múlt század iparára. In György Lajos (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Sepsiszentgyörgyön 1933. augusztus 27–29. napjain tartott tizenkettedik vándorgyűlésének emlékkönyve*. Cluj-Kolozsvár, 1934. 84-86.
158. MOL F 46, 4383/1830.
159. Uo. 5898/1847.
160. Uo. 1861/1830.
161. Uo. 8915/1830. A fejlettebb központokban ez a gyakorlat eleve ki volt zárva. Pl. Kézdivásárhelyen egy özvegynek megtiltották, hogy a rézműves mesterséget továbbra is gyakorolja, miután egy csizmadiához ment férjhez, azzal indokolva, hogy senki sem űzhet két mesterséget, nem lehet két céh tagja: „két különböző céhbeli mesterség folytatathatása szabadalmával fel nem ruházthatatik”. Uo. 11096/1847.
162. Ürögdi Nagy Ferenc: i. m. 80.
163. Gazda Enikő: i. m. 65.
164. Uo. 80-81.
165. Uo. 69.
166. MOL F 46, 9670/1847.
167. Más erdélyi városokban a hasonló kérdésekről lásd *Istoria Romîniei*. III. 804-805.

168. MOL F 46, 6757/1830.
 169. Uo. 6757/1830.
 170. Uo. 1443/1830.
 171. Uo.
 172. Uo. 11819/1830.
 173. Uo. 11993/1847, 7833/1847.
 174. Uo. 121/1830.
 175. Uo.
 176. Uo. 125/1830.
 177. HL F 1, 3. sz.
 178. MOL F 46, 4823/1805.
 179. Fodor László: i. m. 185-188.
 180. MOL F 46, 631/1830.
 181. Uo. 7766/1847.
 182. Uo. 14594/1847.
 183. Uo. 7049/1830.
 184. Uo. 1775/1830.
 185. Uo. 2631/1830.
 186. Cserey Zoltán: *Istoria breslei cojocarilor...* 87-88.
 187. Cserey Zoltán – Incze László – Binder Pál: *Kézdivásárhely. IV. In: Háromszék.* 1993. szept. 25.
 188. Incze László: *A rendtartó székely város.* In: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely képes kalendárium 2002.* Kézdivásárhely, 2002. 56.
 189. MOL F 46, 6701/1847.
 190. MOL F 234, XVIII. szekrény, 1082. sz.
 191. MOL F 46, 11682/1830.
 192. Uo. 159/1805.
 193. Uo. 2426/1805.
 194. Uo. 8337/1830.
 195. Uo.
 196. Uo. 13004/1830.
 197. Ez különben más céhekben is divatozott. A csizmadiák szintén elmondták egy kivizsgálás alkalmával, hogy a mesterek „neveletlen” fiaikat beiratták a céhbe, így amikor 9-10 év múlva alkalmassá váltak a céhbe állásra, előnyt élveztek mindazokkal az idegenek legényekkel szemben, akik időközben álltak be a céhbe. Uo. 159/1805.
 198. Uo. 6/1805.
 199. Uo. 797/1805.
 200. Uo. 9357/1805.
 201. Uo. 2727/1830.
 202. Uo.
 203. Uo. 4979, 7876, 9927/1847.
 204. Uo. 7948/1847. Annak ellenére, hogy a szűcsmesterek száma 70-ben volt korlátozva, a tanács engedélyezte egy legény mesterré való avatását.
 205. Uo. 12385, 13154/1847.
 206. Uo. 7948/1847.
 207. Uo. 11054/1847.
 208. Uo. 11911/1830. Miután így keresete felét mesterének kellett fizetnie, a Gubernium elrendelte, hogy újabb üresedésig gyakorolhassa a mesteriséget céhen kívül. A céh ellenezte, mondván, hogy a környék úgy tele van kontárokkal, hogy már a 200 céhes mester sem tud megélni a városon, kénytelenek az egész országban vándorolni az áruikkal.
 209. MOL F 46, 10459/1847.
 210. Uo. 10464/1847.
 211. Uo. 9770/1830.
 212. ML F9 Marosvásárhely város levéltára (Primăria Tg. Mureș). 117. lt. Tanácsi jegyzőkönyvek, 1810. év.
 213. Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849.* Bukarest, 1978. 187-198.
 214. Gergely András: *A polgárosodó város társadalma.* In: Farkas József (szerk.): *Szeged története.* II. Szeged, 1985. 502.
 215. Kovách Géza – Binder Pál (szerk.): i. m. 54-56.
 216. Hugo Hantsch: *Die Geschichte Österreichs.* II. Graz-Wien-Köln, 1953. 335.
 217. Miron Constantinescu (red.): *Din istoria Transilvaniei.* II. București, 1963. 157.
 218. Felszeghi István: i. m. 84-86.
 219. MOL F 46, 10625/1861.
 220. Felszeghi István: i. m. 86.
 221. MOL F 266, 8827, 9072, 10325/1868.
 222. Uo. 12311/1861
 223. Lásd pl. uo. 13035/1861.
 224. Uo. 8232/1861.
 225. Uo. 10625/1861.
 226. Uo. 10693/1861.
 227. *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. October 1857.* Sepsiszentgyörgyön az iparban foglalkoztatottak aránya 22,2% volt (a 14 éven felüli lakossághoz viszonyítva 17%), Csíkszeredában 14,4% (11%), Gyergyószentmiklóson 13,7% (12,4%), Székelykeresztúron 10,4% (9,6%), Bereckben 7,3% (2,59%), Illyefalván pedig 0%.
 228. Dányi Dezső (szerk.): *Erdély 1857. évi népszámlálása.* Budapest, 1992. 15-16.
 229. *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei...* A kiadvány csak az összesített adatokat közli, valamint a városokra vonatkozókat. Ekkor azonban még a városok között szerepeltek Bereck, Illyefalva, Oláhfalva, Felvinc, de hiányzik Gyergyószentmiklós, Székelykeresztúr és Nyárádszereda, ez utóbbiak ugyanis csak mezőváro-

- sok voltak, és nem taxás helyek. Az 1857-es népszámláláshoz képest helyenként mutatott nagy eltérések részben az eltérő szemléletnek, illetve az eltérő kategóriáknak tulajdoníthatók. A kiváltságukat hamarosan elvesztő településeken az iparban dolgozók arányszáma csekély: Illyefalva: 4,2%, Felvinc: 3,9%, Oláhfalva: 2,5%, Bereck: 1,4%.
230. Kozma Ferenc: i. m. 309. Sepsiszentgyörgyön ez az arány 14,9% volt, Csíkszeredában 8,9%, Illyefalván 3,7%, Bereckben 2,8%, Oláhfaluban pedig 2,5%.
231. Keleti Károly: i. m. 474.
232. Uo. 475.
233. Kozma Ferenc: i. m. 312-313.
234. Uo.
235. Uo. 311.
236. MOL F 266, 17862, 16415, 16010, 17125/1868.
237. Kozma Ferenc: i. m. 284-287.
238. Az ipartársulatokat az 1872. évi ipartörvény értelmében szervezték – a céheket pótolandó – az iparosok közös érdekeinek előmozdítására, de nem rendelkeztek hatósági jogkörrel. A iparosokat szakmánként csoportosította és a tagság önkéntes volt. Hatósági jogkörrel majd csak az 1884:XVII. tc. értelmében megszervezett ipartestületek rendelkeztek. Ezek – Budapest kivételével – iparágtól függetlenül tömörítették az iparosokat, és mindazokban a helységeken kötelezően létre kellett hozni őket, ahol több mint 100 iparos tevékenykedett és kétharmaduk kérte ezt. Az érdekvédelem mellett feladatai közé tartozott például a tanoncok vizsgáztatása is. Lásd Bán Péter (szerk.): *Magyar történelmi fogalomtár*. I. Budapest, 1989. 211-212.
239. Kozma Ferenc: i. m. 316.
240. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1891-ik évben*. Marosvásárhely, 1892, 94-98. A következő mesterségek képviselői szerveződtek társulatokba: Marosvásárhelyen (zárójelben tagjaik létszáma 1891-ben): csizmadiák (300), mészárosok (26), asztalosok, cipészek (24), fazekasok (17), kalaposok és takácsok (7+2), szűcsök (65), szabók (48), kötélverők (6), kerekesek és kádárok (6+5), aranyművesek, fésűsök, szíjgyártók, kőművesek, kovácsok, lakatosok, bádogosok, kordoványosok, ácsok, pékek és kárpitosok; Kézdivásárhelyen: csizmadiák (180), asztalosok (44), szabók (20), tímárok, fazekasok, szíjgyártók, szűcsök, cipészek, kalaposok, mészárosok, kerekesek, kovácsok, bádogosok, fésűsök; Székelyudvarhelyen: csizmadiák (165), tímárok (70), fazekasok (49), szűcsök (24), kordoványosok (24), asztalosok (25), cipészek (21), lakatosok, takácsok és bádogosok (20), mészárosok (11), kalaposok (9), kovácsok, kerekesek és kárpitosok (9), szíjgyártók (8), fésűsök (5); Sepsiszentgyörgyön: csizmadiák (118), tímárok (46), cipészek és kalaposok (45), szabók és asztalosok (40), kerekesek és kovácsok (38).
241. Felszeghi István: i. m. 86.
242. Uo. 92-95.
243. Katus László: *A tóhéás gazdaság fejlődése a kiegyezés után*. In: Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története 1848-1890*. (Magyarország története tíz kötetben, 6/2) 934.
244. *Jelentés a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara kerületének 1906. évi közgazdasági viszonyairól*. Marosvásárhely, 1907. 33-34.
245. Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepsi-Szent-Görgy rendezett tanácsú város 1898. évi közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1899. 56.
246. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése Marostorda-, Csík-, Háromszék-, Udvarhelyvármegye és Marosvásárhely szab. kir. város közgazdasági állapotáról az 1912. évben*. Maros-Vásárhelyt, 1912. 53-54.
247. Nagy Elek, ifj.: *Az ipar*. In: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*. Sepsiszentgyörgy, 1899. 160.
248. György Endre: *A székely ipar keleti missiója s e tekintetben teendőink*. In: *A Székely Mivelődési és Közgazdasági Egyesület ötödik Évkönyve 1880-ra*. Szerk. Buzogány Áron. Budapest, 1881. 77.
249. Szász Zoltán: *Gazdaság és társadalom... 1521*.
250. Lásd *Erdély rövid története*. 500-502.
251. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1891-ik évben*. Marosvásárhely, 1892. 23.
252. Uo. 31.
253. Uo. 175.
254. Nagy Elek, ifj.: i. m. 161.
255. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1891-ik évben*. 86-87.
256. Uo. 91.
257. Kelemen Lajos: *Születtem Marosvásárhelyt*. Kolozsvár, 1993. 94-95.
258. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1891-ik évben*. 90.
259. Uo. 3.
260. Barabás Endre: i. m. 100.
261. Uo. 95-96.
262. *Ipari tevékenység a Székelyföldön*. Kiad. Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara. Maros-Vásárhely, (1907). 16-19. Itt felsorolták a „hiányszakmákat” is, így pl. Marosvásárhelyen hiány volt mészárosokban, kádárokbán, kordoványosokban, tímárokbán, gombkötőkben, késesekben, kaptafa- és hangszerkészítőkben, Székelyudvarhelyen kerekesebben, kárpitosokban és pékekben, Sepsiszentgyörgyön fazekasokban, kályhá-

- sokban, mészárosokban, kárposokban, festőkben, Csíkszeredában esztergályosokban, kályhásokban, cukrászokban, mészárosokban, tímárokban, kerekesebben, Gyergyószentmiklóson kerekesebben és szűcsökben. Uo. 23-24.
263. Nagy Elek, ifj.: i. m. 161-162.
264. Egyed Ákos: Erdély civilizációja a dualizmus idején. In: uő: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. II. Csíkszereda, 1997. 57.
265. Máshol Nagy Ferencként szerepel.
266. Az élelmiszeripar túlsúlyát mutatja az is, hogy Kézdivásárhelyen 10 szesz- és 2 sörgyár működött, Sepsiszentgyörgyön 2, illetve 1, Marosvásárhelyen és Gyergyószentmiklóson 1-1, Székelyudvarhelyen 3 szeszgyár, míg Csíkszeredában 1 sörgyár. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1891-ik évben*. 88-89, 150-152.
267. Előtanulmányok hiányában ezeknek a vállalatoknak a kialakulásáról, fejlődéséről, a tulajdonosok személyéről, családi hátteréről alig tudunk valamit. Baruch Adolf valószínűleg fia lehetett annak a Baruch Jeremiásnak, aki a város egyik első nagyszabású zsidó vállalkozójaként köztisztelőben állott a 19. század közepén és magyar nemességért is folyamodott közvetlenül 1867 után. A névvezetés alapján a csíkszeredai és a gyergyószentmiklósi (mindkettő Rosenfeld), valamint a sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi (mindkettő Wellenreiter) sörgyárosok rokonására lehet következtetni.
268. Uo. 161.
269. Cserey Zoltán–József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes története*. Sepsiszentgyörgy, 1999. 49.
270. Szakáts Péter: *A székelyföldi ipar fejlesztése ügyében... javaslatai a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamarának*. Marosvásárhely, 1901.
271. Barabás Endre: i. m. 102-103. Több mint 20 alkalmazottal működött: a fűrészgyár (105 munkással), az 1893-ban 1.800.000 korona tőkével alapított cukorgyár (18 tisztviselő, 1 mester, 27 munkás, 8 kisegítő személyzet), a sörgyár (38), két építkezési vállalkozás (30, illetve 23 alkalmazottal), egy szálloda és egy kávéház (31). Több mint 10 alkalmazottja volt 2 szeszgyárnak, a város téglagyárának, a református egyház gőzmalomának, egy bútorgyárnak, a kőolajfinomítónak, a játékgyárnak, a villanytelepnek és egy fűrészgyárnak. Említésre méltó még két mezőgazdasági gépeket javító műhely, egy cementgyár, egy festőde, egy fonóda és szövőde, ezen kívül több kisebb műhely.
272. Orbán István: *Marosvásárhely földrajza*. Sárospatak, 1943. 52.
273. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése Marostorda-, Csík-, Háromszék-, Udvarhelyvármegye és Marosvásárhely szab. kir. város közgazdasági állapotáról az 1912. évben*. Maros-Vásárhely, 1912. 108.
274. Gaál Kornélia: Marosvásárhely a XIX. század végén és a XX. század elején. In: Pál-Antal Sándor, Szabó Miklós (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. Marosvásárhely, 1997. 229-231.
275. Barabás Endre: i. m. 95.
276. Uo. 155-156.
277. Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepszi-Szent-Görgy rendezett tanácsú város 1900. évi közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1901. 56.
278. Haszmann Pál: A sepsiszentgyörgyi Textilgyár csernátoni bedolgozói. In: *Aluta. A Sepsiszentgyörgyi Múzeum Évkönyve*. XII-XIII. évf. (1980-1981) 453-455.
279. Binder Pál – Cserey Zoltán: Sepsiszentgyörgy. I. In: *Háromszék*. 1991. okt. 6.
280. Vitos Mózes: *Csikmegyei füzetek. Adatok Csikmegye leírásához és történetéhez*. Csíkszereda, 1894–1901. 681-696.
281. Orbán János: i. m. 245-246.
282. *Jelentés a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara kerületének 1906. évi közgazdasági viszonyairól*. Marosvásárhely, 1907. 49-50. Lásd még Vajda Lajos: *Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Gazdaság, társadalom- és munkásmozgalomtörténet a XVIII. század második felétől 1918-ig*. Bukarest, 1981, passim.
283. *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 2. köt. Az iparban foglalkoztatottak a legnagyobb arányban most is Kézdivásárhelyen voltak találhatóak (48%, a foglalkoztatottak 45,2%-a), ezt követte Székelyudvarhely (37,2%, ill. 34,5%), Marosvásárhely (36,4%, ill. 31,7%), Sepsiszentgyörgy (33,6%, ill. 33,4%), Csíkszereda (22%, ill. 21,6%), és Gyergyószentmiklós (22%, ill. 21,6%). Székelykeresztúron a lakosság 24,8%-a élt ipari tevékenységből, Nyárádszeredában 14,9%-a, Bereckben 11,4%-a, Illyefalván 9,4%-a, Felvincen 9,8%-a, Oláhfaluban pedig 5,6%-a. Magyarországra nézve ez az arány 14,3% volt, a Királyhágón túli területeken pedig 9,4%. Az aktív és az eltartott családtagok közti arány a városokban 1,14 volt, a legnagyobb Marosvásárhelyen (1,28).
284. A textiliparban dolgozott az iparban foglalkoztatottak 42,8%-a Kézdivásárhelyen, 41,1%-a Székelyudvarhelyen, 41%-a Marosvásárhelyen, 37,1%-a Sepsiszentgyörgyön, 32,9%-a Csíkszeredában és 23,4%-a Gyergyószentmiklóson; az élelmiszeriparban pedig 21,8%-a Sepsiszentgyörgyön, 13,7%-a Gyergyószentmiklóson, 13,6%-a Kézdivásárhelyen, 13%-a Csíkszeredában és 8,5%-a Székelyudvarhelyen. A fémiparban a legnagyobb arányban Csíkszeredában (14,6%) és Sepsiszentgyörgyön (10,9%) dolgoztak, a többi városban általában 8% körül mozgott ezek aránya. A faipar esetében kimagaslóan nagy volt az arány Gyergyószentmiklós esetében (59%), de Kézdivásárhelyen is 15,2%-a dolgozott e téren az iparban foglalkoztatottak közül, Marosvásárhelyen 14,7%, a többi városban pedig 8% körül.

- Marosvásárhelyen 15,7% a vendéglátóiparban dolgozott, Csíkszeredában 13,7%, Székelyudvarhelyen 10,5%, máshol általában 4-8% között. Az építőiparban dolgozott az ipari munkások 10,7%-a Marosvásárhelyen, máshol 5% körül mozgott az arány. A bőripar csak Székelyudvarhelyen (7,3%) és Sepsiszentgyörgyön (6%) volt jelentősebb.
285. Uo. A „vállalat” ebben az esetben gyűjtőfogalom, amely az önálló kézműveseket is felöleli. A vállalatok száma Marosvásárhelyen 1.313, Székelyudvarhelyen 624, Kézdivásárhelyen 557, Sepsiszentgyörgyön 403, Gyergyószentmiklóson 313 és Csíkszeredában 139 volt; a kiváltságaikat elvesztett települések esetében nagyobb számban csak Székelykeresztúron (228) és Bereckben (106) fordultak elő. Kiegészítő személyzet nélkül működött Marosvásárhelyen 56,7%-uk, Sepsiszentgyörgyön 55,1%-uk, Kézdivásárhelyen 50,8%-uk, Csíkszeredában 47,5%-uk, Székelyudvarhelyen 53,7%-uk, Gyergyószentmiklóson 55,6%-uk, de Marosvásárhelyen is csak 18,5%-nak volt egy segédje, 10,4%-nak 2, 10,2%-nak 3-5, 2,1%-nak 6-10 és mindössze 0,8%-a használt 10-nél több segéderőt.
286. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. II. rész. A foglalkoztatottak között az iparban dolgozók aránya 1910-ben a következő volt (zárójelben az önálló iparosok aránya): Kézdivásárhelyen 45,2% (34,1%), Sepsiszentgyörgyön 45% (25,2%), Udvarhelyen 42,2% (31,5%), Marosvásárhelyen 34,4% (31,6%), Csíkszeredában 26,3% (31,4%), Gyergyószentmiklóson pedig 27,7% (28,8%). A kiváltságaikat elvesztett települések között Székelykeresztúron 26,1% (illetve 44,4%), Nyárádszeredában 19,5% (65%), Felvincen 15% (43%), Bereckben 14,1% (48,8%), Illyefalván 8,5% (58,6%). Magyarországon 1910-ben a foglalkoztatottak 23,6%-a dolgozott az iparban és bányászatban; számuk egy évtized alatt 31,1%-kal nőtt. Az önállók és segédek közti arány 100:219 volt, de a városokon minden 100 önálló iparosra 401 segédmunkás jutott.
287. Uo. Kézdivásárhelyen a ruházati iparban dolgozott az iparban foglalkoztatottak 42,7%-a (ebből csizmadia és cipész volt 23,8%), Székelyudvarhelyen 33,7%-a (ill. 10,4%), Sepsiszentgyörgyön 33%-a (12,4%), Marosvásárhelyen 30,4%-a (8,4%), Csíkszeredában 21,2%-a (9,8%), Gyergyószentmiklóson 19,8%-a (10%). Sepsiszentgyörgyön az élelmiszeriparban dolgozott 26,2%-uk, Kézdivásárhelyen 16,7%-uk, Csíkszeredában 11,2%-uk, Marosvásárhelyen 10,7%-uk, Gyergyószentmiklóson 9%-uk, Udvarhelyen 8,7%-uk.
288. Uo. A faiparban dolgozott Gyergyószentmiklóson az iparban foglalkoztatottak 40,3%-a, Kézdivásárhelyen 14,8%-a, Udvarhelyen 13%-a, Csíkszeredában 12,7%-a, Marosvásárhelyen 10,6%-a, Sepsiszentgyörgyön pedig 3,3%-a.
289. Az ebben az ágazatban dolgozók aránya Marosvásárhelyen 41%-ról 30,4%-ra csökkent, Csíkszeredában 32,9%-ról 21,2%-ra, Udvarhelyen 41,1%-ról 33,7%-ra.
290. 1910-ben Marosvásárhelyen 1.486 „vállalatot” tartottak nyilván (ebből 50,7% egyetlen segédmunkaerő nélkül működött), Udvarhelyen 755 (46,6%), Kézdivásárhelyen 575 (47,3%), Sepsiszentgyörgyön 521 (51,6%), Gyergyószentmiklóson 364 (54,9%), Csíkszeredában pedig 180 (36,1%). 10 segéderőnél többet csak a vállalatok 2,5%-a foglalkoztatott Sepsiszentgyörgyön, 2,2%-a Udvarhelyen, 1,9%-a Gyergyószentmiklóson, 1,8%-a Marosvásárhelyen, 1,2%-a Kézdivásárhelyen és 1,2%-a Csíkszeredában.
291. Uo. 15-16.
292. Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. A magyar városok országos kongresszusának iratai. II. Budapest, 1912.
293. Katus László: *Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914)*. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. I. Budapest, 1988. (Magyarország története tíz kötetben, 7/1.) 270-274.
294. Egyed Ákos: *Iparosodás és városfejlődés a 19. század második felében és a XX. század elején. A városi civilizáció elterjedése Erdélyben*. In: uő: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1981. 286-287.
295. Braun Róbert: *Adatok a vidéki munkásság életéhez. Marosvásárhely szervezett munkássága*. In: Medvigy Endre (szerk.): *Marosvásárhely és vártemploma*. Budapest, 1990. 241-253.
296. Barabás Endre: i. m. 100.
297. Fuchs Simon: *Munkásmozgalom a Maros völgyében*. Bukarest, 1975. 47-82.
298. Málk Loránd: *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsu városa 1912. évi közigazgatási állapota*. Sepsiszentgyörgy, 1913. 60-61.
299. A válság a kiegyezést követő 10-15 évben érte el tetőpontját. Katus László: *A tőkés gazdaság fejlődése...* 1014.
300. L'ubomir Lipták: *Elitenwechsel in der bürgerlichen Gesellschaft der Slowakei im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*. In: Elena Mannová (Hrsg.): *Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft in der Slowakei 1900–1989*. Bratislava, 1997. 67-69.
301. Wolfram Fischer: *Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung. Aufsätze–Studien–Vorträge*. Göttingen, 1972. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Band 1) 334-338. „...die Industriegesellschaft zwar das Handwerk zur Anpassung an neue Produktions- und Absatzweisen gezwungen hat, daß sie innerhalb des Handwerks auch vielfältige, mitunter komplizierte und schmerzhaftige Umschichtungsprozesse hervorgerufen hat, daß sie aber, soweit wir bisher sehen können, das Handwerk als solches nicht zum Untergang verurteilte, sondern an dem gesamtwirtschaftlichen Wachstum kräftig teilhaben ließ.” Uo. 334.
302. Katus László: *Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914)*. 351.
303. Ez részben az iparágak átcsoportosításából is származik a népszámlálásokban.

304. Maria Bogucka: i. m. 332-333.
305. Wolfgang Leiser: Die Stadt im süddeutschen Kleinstaat... 119.
306. Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom...* 7-26.
307. Uo. 58-59.
308. SzL Ms. Varia. II. 5. Anonimi: Historiola Transylvaniae. In: *Sylloge Historico-politica sive Scriptorum Hungariae et Trans(silva)niae civilem tractantium*. Tom II.
309. N. N. Constantinescu (ed.): *Romania's Economic History. From the Beginnings to World War II*. Bucharest, 1994. 154.
310. Orbán Balázs: i. m. I. 73.
311. MOL F 46, 1253/1805.
312. Uo.
313. Orbán Balázs: i. m. III. 31.
314. MOL F 266, 13161/1861.
315. Auszug aus der Tartlauer Chronik. In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. VI. Brassó, 1915. 101-102.
316. Orbán Balázs: i. m. IV. 69.
317. MOL F 46, 2559/1847.
318. Uo. 6172, 7384/1847.
319. Orbán Balázs: i. m. IV. 107.
320. ML F 9, 117. lt. 6. sz.
321. Borosnyai Lukáts János: *Régi és Új Vásárhely*. M.Vásárhelyen, 1836. 22.
322. MOL K 150, 1878-V-12. 705. cs.
323. Orbán Balázs: i. m. I. 22.
324. MOL F 46, 260, 1848/1847.
325. Az irat 1755-ből kelteződt. MOL F 234, XVIII. szekrény, 900. sz.
326. MOL F 46, 10916/1830.
327. Egy magyar mérföld 8,35 km.
328. MOL F46, 8883/1830.
329. Uo. 4997, 11684/1830.
330. Zur Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen. In: *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*. Zweiter Jahrgang, I. Heft. Wien, 1853. 17.
331. Uo.
332. MOL F 259, 1033. cs. 73. fasc. 5. sz.
333. MOL F 266, 2690, 7257, 10151/1861.
334. MOL F 46, 11767/1830.
335. MOL F 266, 10625/1861. A Főkormányzék azonban a kereskedelem szabadságának fenntartása érdekében elrendelte, hogy a brassói kereskedők továbbra is árulhatnak a szentgyörgyi piacon.
336. Uo. 5184/1868.
337. Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest, 1965. 70-71.
338. Paul Niedermaier: Evoluția rețelei de orașe din Transilvania medievală. In: *Historia urbana*. Tom I (1993) nr. 1. 21.
339. MOL F 50, 48. téka.
340. Keresztes Gyula: *Vásárhelyen vásár tartatik*. Bukarest, 1996. 33-35.
341. MOL F 46, 9019/1805.
342. Maros-Vásárhely szabad királyi város rövid ismertetése. In: *Hon és külföld*. 1841, I. félév, 25. sz. 103.
343. Lásd a mellékelt térképet. A forrás a Cziráky-féle összeírás: MOL F 52.
344. Azonban még ebben a „tisza” körzetben is említenek olyan falvakat, amelyeknek vásártartási joga volt.
345. MOL F 52, 120. köt.
346. Uo. 139. köt.
347. Uo. 141. köt.
348. Uo.
349. Uo. 135. köt.
350. Uo.
351. Uo. 133. köt.
352. MOL F 46, 787/1805.
353. Lásd Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt.. 97-110*.
354. Uo. 85.
355. Uo. 107.
356. Jorgen Mikkelsen: Märkte, Marktstädte und Marktwirtschaft: Das östliche Dänemark im späten 18. Jahrhundert als Beispiel. In: Holger Gräf (Hrsg.): *Kleine Städte im neuzeitlichen Europa*. Berlin, 1997. 179-183.
357. Maros-Vásárhely szabad királyi város rövid ismertetése. 100.
358. Borosnyai Lukáts Jánost idézi Keresztes Gyula: i. m. 89.
359. MOL F 52, 141. köt.
360. MOL F 52, 139. köt.
361. Uo. 20. köt.
362. MOL F 46, 13993/1847.
363. Szentiváni Mihály: Közlemények Erdélyről. 128.
364. Tivai Nagy Imre: *Emlékezés a régi csíkiakról*. Csíkszereda, 1996. 65. A visszaemlékezés a két világháború között íródott.
365. Uo. 60.
366. MOL F 234, XVIII. szekrény, 1082. sz.
367. Szádeczky Lajos: *A székely határőrség...*511, 437.
368. SzO. VII. 256.
369. MOL F 46, 14093/1830.
370. MOL F 52, 117. köt.
371. Uo. 139. köt.

372. Carl Bernh. von Hietzinger: *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaisertums. Ein Versuch. Zweite Teil, Erste Abtheilung.* Wien, 1820. 430-431.
373. ML F9, 117. lt. 4. sz.
374. MOL F 46, 159/1805.
375. Borosnyai Lukács János: *Régi és Új Vásárhely...* Idézi Keresztes Gyula: i. m. 20, 32.
376. Keresztes Gyula: i. m. 39-52.
377. MOL F 46, 4823/1805.
378. Uo. 1526/1805.
379. Uo. 125/1830.
380. Cserey Zoltán – Incze László – Binder Pál: *Kézdivásárhely. VI. In: Háromszék*, 1993. okt. 9.
381. Ürögdi Nagy Ferenc: i. m. 109.
382. Orbán János: i. m. 52.
383. Bogáts Dénes: *Sepsiszentgyörgy.* In: Dávid József (szerk.): *Székelyföld írásban és képen.* Budapest, 1941. 278-279.
384. MOL F 266, 6892, 2528, 2207/1861. Erre egy példa: 1861-ben Csíkszeredában a vásárok évi jövedelme 1.600 Ft volt, míg Oláhfaluban csupán 25 Ft.
385. Barabás Endre: i. m. 103-106. 1897-ben vasúton több mint 13 ezer tonna búzát, 7,5 tonna árpát, 17,6 tonna kukoricát, 8,6 tonna zabot, 14,5 tonna hüvelyes, és 11,9 tonna zöldséget és olajos magot, valamint 50,8 tonna cukorrépát szállítottak el innen.
386. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közigazdasági viszonyairól az 1891-ik évben.* 68-69. 1891-ben Marosvásárhelyről elszállítottak több mint 14 ezer m³ építéshez való gerendát, több mint 50 ezer m³ deszkát és zsindelet, 710 m³ tűzifát, 300 m³ vasúti sínekhez talpfát, 1,5 ezer m³ tölgyfahéjat. Ugyanakkor Székelyudvarhelyről elszállítottak 21 ezer m³ építéshez való gerendát, több mint 10 ezer m³ deszkát és zsindelet, 600 m³ tűzifát, 9,5 ezer m³ talpfát, 2,6 ezer m³ tölgyfahéjat.
387. Uo. 76-77, 81. 1891-ben Marosvásárhelyre 60 ezer felhajtott marhából több mint 25 ezer kelt el; Gyergyószentmiklóson a több mint 40 ezerből több mint 10 ezer, Székelykeresztúron a 45 ezerből több mint 11 ezer, és Székelyudvarhelyen is több mint 8 ezret adtak el. Ezzel szemben a többi településen jóval szerényebb volt a forgalom, pl. Sepsiszentgyörgyön ugyanakkor mindössze 2.487 marha kelt el.
388. Kozma Ferenc: i. m. 330-331.
389. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közigazdasági viszonyairól az 1891-ik évben.* 91.
390. Cserey Zoltán – Incze László – Binder Pál: *Kézdivásárhely. IV. Háromszék*, 1993. szept. 25.
391. MOL F 266, 1214/1861.
392. Uo. 2070/1861.
393. MOL F 46, 11751/1830.
394. Orbán Balázs: i. m. 102.
395. Ürögdi Nagy Ferenc: i. m. 108.
396. MOL F 266, 9433/1861.
397. Kozma Ferenc: i. m. 317-318.
398. MOL F 46, 93/1708.
399. SzL Urbáriumok és összeírások (Fond Urbarii și Conscriptii), 28. sz.
400. MOL F 49, 16. cs. 12. sz.
401. MOL F 50, 79. téka.
402. MOL Erdélyi Országos Főbiztossági Levéltár, F 362 Adórepartíciók 45/1744, 48/1747. Ekkor a polgárok közül 207 személy fizetett 5 Ft-on aluli adót, 162 személy 5-10 Ft között, 153-an 10-20 Ft között, 27-en 20-50 Ft között, 1 személy 50-100 Ft között, 1 pedig 100 Ft fölött.
403. MOL F 50, 78. téka.
404. MOL F 388. Ugyanakkor Kolozsváron 7, Medgyesen 3, Besztercén 6, Nagyenyeden 3, Fogarason 15, Gyulafehérváron 14, Erzsébetvároson 138 (+18 özvegy) kereskedőt tartottak nyilván. A többi városban a kézművesekkel együtt írták őket össze.
405. MOL F 46, 9889/1805.
406. Lásd MOL F 46, 7650/1790.
407. Kézdivásárhelyen például 1847-ben említik az örmény Dobál Antalt, aki „városunk kebelébe bolti kereskedést folytatván” megtébolyodott. MOL F 46, 3410/1847.
408. MOL F 46, 4942/1830.
409. Egy példa: Kézdivásárhelyen a Gubernium ellenezte, a városi tanács pedig támogatta, hogy az egyik helybeli – képesítés nélküli – polgár vegyen át egy kereskedést. MOL F 46, 8756/1847.
410. Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom...* 104-108.
411. MOL F 52, 134. köt.
412. Szörce és Petőfalva. Uo. 141. köt.
413. Uo. 20. köt.
414. Uo. 143. köt.
415. MOL F 46, 1749/1805.
416. Uo. 4396/1805.
417. MOL F 37, 400. cs. Lehet, hogy Kézdivásárhelyen az összeírók 8 üzletet két különböző rovatnál is felsoroltak, tehát elképzelhető, hogy összesen csak 10 üzlet működött.
418. Uo. A boltok száma Erdély néhány más városában: Torda 17, Erzsébetváros 12, Vajdahunyad 10, Hátszeg 5, Abrudbánya (a hozzá tartozó településekkel) 41, Nagyenyed 11, Szászváros 12, Segesvár 14, Szászsebes 11.

419. Eperjessy Géza: *A szabad királyi városok kézművesipara...* 64-66. 1828-ban Sopronban 140 kereskedő élt, Debrecenben 159, Kassán 274, Pozsonyban 435, Újvidéken 403.
420. Gheorghe Platon: *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României*. Iași, 1980. 127-129. Iașiban 1845-ben 424 belföldi kereskedő működött, emellett 2.073 zsidó és 276 idegen alattvaló, ezek 32 különböző kereskedelmi ágazatban tevékenykedtek.
421. Erdély ipari, kereskedelmi és foglalkozási statisztikája. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*. IV. évf. (1897) 371.
422. MOL F 551 Statisztikai tabellák.
423. Johann Hintz: i. m. 424-425. Valószínű, hogy többségük nem igazi üzlet volt, hanem inkább csak a vásároló kereskedők alkalmi sátrai.
424. MOL F 46, 429-442/1847.
425. Uo. 500/1830.
426. Tivai Nagy Imre: i. m. 66-67.
427. ML F 9, 117. lt. 1. sz.
428. MOL F 46, 11767/1830.
429. Uo. 6858/1830.
430. *A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara 1892. évi április hó 29-én tartott rendes teljes-ülésének jegyzőkönyve*. Marosvásárhely, 1892. 87.
431. MOL F 266, 4852/1861.
432. Uo. 11238/1861.
433. Uo. 5412/1861.
434. MOL F 46, 2587/1830.
435. MOL F 314 Kimutatás az erdélyi egyletekről és részvénytársaságokról.
436. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közigazdasági viszonyairól az 1891-ik évben*. 98-99.
437. MOL F 266, 17862/1868. Az 58 boltból 17 szövet, 11 fűszerbolt (3-ban festéket, 1-1-ben pedig vasat, bőrt és divatárut is árultak), 6 üveg- és porcelán, 3 bőr (1 rézárut is tartott), 2 vas, 1 rövidáru, 2 kalap (1 bundát is), 1 vázon, 2 divatáru, 1 készruha, 1 könyvesbolt és 12 vegyeskereskedés.
438. Uo. 16415/1868. Közülük 7 vegyes-, 1 szövet-, 1 vas- és 3 fűszerbolt volt.
439. Uo. 17125/1868.
440. Uo. 16010/1868.
441. Idézi Cserey Zoltán – József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes története*. 47.
442. T. Nagy Imre: *Csikmegye közigazdasági leírása*. Budapest, 1902. 37.
443. Ürögdi Nagy Ferenc: i. m. 68.
444. Erre lásd: Walter P. Zenner: Middleman Minority Theories: a Critical Review. In: Helen Fein (ed.): *The Persisting Question Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. New York, 1987. 255-276.
445. Michael Lebrecht: *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*. Wien, 1792. 98.
446. Idézi Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900*. I. Szamosújvár, 1901. 98-99.
447. A két település hamarosan városi rangot kapott.
448. Verzerescut hosszú ideig az erdélyi örmény püspökség megalapítójaként emlegették. Ilyen püspökség azonban sohasem létezett, Verzerescu valószínűleg csak in partibus kapott püspöki címet.
449. Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest, 1988. 264, 334-35.
450. Benkő Károly: *Csik Gyergyó és Kászon leírások*. I. Kolozsvár, 1853. 87.
451. Idézi Szongott Kristóf: i. m. III. 23.
452. Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711-1770). In: *Erdély története három kötetben*. II. 991.
453. Szongott Kristóf: i. m. II. 322.
454. Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika...* 265.
455. Uo. 454.
456. Lásd MOL F 49, 5. cs. 4, 13. fasc.; F 50, 78. téka; *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*.
457. MOL F 49, 5. cs. 13. fasc.
458. Szongott Kristóf: i. m. II. 272; HL F 26 Gyergyó fiúszék levéltára, Varia, nr. 39.
459. Kordován, szattyanbőr = különleges cserzési eljárással készített finom kecske- vagy juhbőr.
460. Lásd a fent említett összeírásokat a Magyar Országos Levéltárban.
461. HL F 1, II. 69. sz.
462. MOL F 49, 5. cs. 13. fasc.
463. Lásd a fent említett összeírásokat a Magyar Országos Levéltárban.
464. Orbán Balázs: i. m. II. 105.
465. Szádeczky Lajos: *A székely határőrség...* 397.
466. Idézi Tarisznyás Márton: i. m. 218.
467. Idézi uo. 215.
468. Uo. 219-220.
469. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-21*. 464.
470. Orbán Balázs: i. m. II. 104.
471. HL F 27, LXVII, 59. sz.
472. Uo. LVIII, 36. sz.
473. HL F 1, II, 53. sz.
474. Uo. III, 115. sz.
475. Uo. I, 38. sz.
476. HL F 27, LXI, 81. sz.
477. Orbán Balázs: i. m. II. 104.
478. Benkő Károly: i. m. II. 62, 145.
479. Szentiváni Mihály: *Cyaloglat Erdélyben*. Budapest, 1986. 110. A leírás 1837-ben készült.

480. Orbán Balázs: i.m. II. 74.
481. HL F 26, 609. sz. A duláp a két cólos vagy annál vastagabb deszka elnevezése, a szakirodalomban palló néven ismert.
482. Uo. 611. sz.
483. Uo. 563. sz.
484. HL F 27, XXXIV, 31. sz.
485. Uo. LXXXIV.
486. Uo. LXVIII, 56. sz.
487. HL F 1, II, 75. sz.
488. Uo.
489. Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938. 227.
490. Tarisznyás Márton: i. m. 218-219.
491. Uo. 204.
492. Trócsányi Zsolt: i.m. 440.
493. ML F 164, 413. sz.
494. Uo. 436. sz.
495. ML F 9 Esküdt közönség jegyzőkönyve, 4. sz. 90. o.
496. Uo. 117. lt. 5. sz.
497. HL F 249 Az udvarhelyi múzeum gyűjteménye, nr. 174.
498. Uo. 175. sz.
499. Uo. 628. sz.
500. Uo. 189. sz.
501. Uo. 244, 53. sz.
502. Uo. 1423. sz.
503. Tarisznyás Márton: i. m. 92.
504. MOL F 266, 4854/1861. Issekutz pályafutása szinte tipikusnak tekinthető a szegényebb örmény kereskedők számára. Kezdetben Nagyágon (Hunyad vármegye) folytatott kereskedést, majd 1848-ban elvesztve minden vagyonát Dévára menekült, onnan pedig szülővárosába, Erzsébetvárosra húzódott vissza. Innen hívták 1854-ben Oláhfaluba, ahol 1859-ben, a hadsereg távozása után, kibérelte a korcsmát. A bérlettől egy helyi érdekcsoport megfosztotta. Az ügy 1861-ben a Főkörmányszék elé került. Az oláhfalvi tanács azzal védekezett, hogy Issekutznak adósságai vannak, tehát nem jelent garanciát. Uo. 9866/1861.
505. *Zur Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. 17.
506. Ez Szárazajtáról való, de más példákat is idézhetnénk. MOL F 52, 142. köt.
507. Orbán János: i. m. 252-254.
508. *Az 1850. évi népszámlálás*. Sepsiszentgyörgyön az örmények hiánya gyors elmagyarosodásuknak tudható be, mivel más forrásokból tudjuk, hogy ekkor is éltek örmény eredetű családok a városban. E városok lakossága 1850-ben: Marosvásárhely – 6.488, Gyergyószentmiklós – 3.966, Kézdi-vásárhely – 3.346, Székelyudvarhely – 2.983, Sepsiszentgyörgy – 1.716, Csíkszereda – 914.
509. Bogáts Dénes: i. m. 285-286; MOL F 46, 13.709/1847. A zsidók ebben az időszakban főként szesz, sör-, lúg- valamint szappanfőzéssel foglalkoztak.
510. Lásd Sebestyén Mihály: Názánfalva-Marosvásárhely. Adatok egy zsidó várostörténetéhez. In: uó: *Nyúlgát az idő ellen. Az erdélyi zsidóság történetéhez*. Marosvásárhely, 2000. 343-360.
511. MOL F 46, 4900/1790. A Gubernium és az udvar is elodázta a döntés felülbíráását, az országgyűlésre hárítva a kérdés rendezését. Uo. 6369, 6877, 9555/1790.
512. ML F 9, 117. lt.
513. MOL F 46, 10907/1830.
514. MOL F 135, 125. cs.
515. Uo.
516. Orbán István: i. m. 61.
517. Sebestyén Mihály: i. m. 355-357.
518. MOL F 178 Departamentum allodiale hungaricum. 365.
519. MOL F 46, 93/1708.
520. Popa Traian: i. m. 318.
521. ML, F 9, 117. lt. 4. sz.
522. Nagygalmfalva. MOL F 52, 120. köt.
523. MOL F 46, 429-442/1847.
524. Uo. 4328/1805.
525. Uo. 10157, 11268/1847.
526. MOL F 266, 2044/1861.
527. MOL F 46, 58/1805.
528. *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. October 1857*.
529. 1857 a – a foglalkoztatottakon belüli arány; 1857 b – a 14 éven felüli férfiak körében; 1870, 1900, 1910 – a foglalkoztatottakon belüli arány.
530. *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás...*
531. *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 2.
532. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. II. rész.
533. Uo. 8.
534. MOL F 46, 12853/1830. A bírót végül is felmentették a vádak alól.
535. MOL F 46, 797/1805.
536. Imreh István: Hitelintézet alapítási törekvések a reformkori Erdélyben. In: Orosz István-Pölöskei Ferenc (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára*. Budapest, 1994. 245-246. Székelyudvarhely 4.230 Ft-tal szerezpel, Bereck 2.828 Ft-tal, Székelykeresztúr 2.032 Ft-tal, Csíkszereda 1.954 Ft-tal, Sepsiszentgyörgy pedig 262 Ft-tal.

537. Uo. 246. A kolozsvári református kollégium 60 ezer Ft-tal rendelkezett.
538. MOL K 150, 1879-V-12, 773. cs.
539. Egyed Ákos: A hitelrendszer: bankok, takarékpénztárak. Az erdélyi kapitalizmus etnikai arca. In: uő: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1981. 170.
540. *Erdély rövid története*. 497.
541. Egyed Ákos: A hitelrendszer... 176.
542. Uo. 179-182.
543. *A magyar szent korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 35. köt. Budapest, 1913. 16.
544. Barabás Endre: i. m. 132.
545. *A magyar szent korona országainak hitelintézetei...* 322.
546. Uo. 318-323.
547. Kozma Ferenc: i. m. 376.
548. Orbán János: i. m. 255-259.
549. Barabás Endre: i. m. 141-142.
550. A *-gal jelölt helységekre nézve 1891-es adatokat használtam (a maros-vásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelenése nyomán).
551. *A magyar szent korona országainak hitelintézetei...* 238.
552. Kozma Ferenc: i. m. 376; Egyed Ákos: i. m. 176.
553. Barabás Endre: i. m. 100.
554. Uo. 137-138.
555. Bodor Tivadar: *A háromszéki takarékpénztár XXV éves története 1876–1901*. Sepsiszentgyörgy, 1901. 6.
556. Uo. 6-37.
557. Vö. Egyed Ákos: A hitelrendszer... 177-178.
558. Bodor Tivadar: i. m. 45-46.
559. Gál Zoltán: A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal... Városhálózatok tanulmányok*. Debrecen, 1997. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 7.) 50.
560. A jelentőségtöbblet számításával Gál a központi funkciót vizsgálta, tehát a városok és vidékük kapcsolatát (a városok betétforgalmának vidékre eső hányadát). Ebből kiderül, hogy jelentettek-e ténylegesen innovatív-pénzügyi központot a környezetük számára.
561. Uo. 61-62.
562. Karlovsky Endre: Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben. Gróf Haugwitz és Procop egykorú jelentése nyomán. In: *Magyar gazdaságtörténeti szemle*. IV. évf. (1897) 222.
563. Egyed Ákos: i. m. 186.
564. Otto Mittelstraß: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*. München, 1961. 45-52. Lásd ott a IV. sz. térképet a függelékben.
565. MOL F 52, 142. köt.
566. Uo. 132. köt.
567. Uo. 135. köt.
568. Uo. 131. köt.
569. Uo. 139. köt.
570. Uo. 143. köt.
571. Uo. 135. köt.
572. Uo. 137. köt.
573. Teleki Domokos: Egynehány erdélyi út. In: Molter Károly (kiad.): *Hazai utazók Erdélyben*. Kolozsvár, 1942. 20.
574. MOL F 52, 135. köt.
575. MOL F 46, 9019/1805.
576. Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Fiókja (a továbbiakban KL), F 357 Bereck, nr. 43 - *Protocollum Magistratus Oppidi Bereczk in Anno 1843*. Lásd még Pál Judit: *Rolul drumurilor în viața târgului Brețcu*. In: *Historia Urbana*. Tom III (1995) nr. 1-2. 117-123.
577. Uo.
578. MOL F 46, 1501/1805.
579. Uo. 3346/1805.
580. Uo. 7425/1805.
581. Uo. 3346/1805.
582. MOL F 135 Diaetalia, 109. cs. (1795-es adatok).
583. Lásd Magyarai András: A környezet és életforma kölcsönhatása. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996. 377-385.
584. Lásd például MOL F 46, 2671/1805.
585. Uo. 7693/1805.
586. MOL F 135, 128. cs.
587. Uo. 125. cs.
588. Uo.
589. Uo.
590. Uo.
591. Szász Zoltán: Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In: *Erdély története három kötetben*. III. Budapest, 1987. 1512-1513.
592. Tivai Nagy Imre: *Emlékezés régi csikiakról*. 57-58.
593. Majdán János: Der Bau von Eisenbahnen als eine der Vorbedingungen der Modernisierung in Siebenbürgen. In: Sorin Mitu, Florin Gogăltan (Hrsg.): *Interethnische- und Zivilisationsbeziehungen im siebenbürgischen Raum. Historische Studien*. Cluj – Klausenburg – Kolozsvár, 1996. 232-233.
594. Gr. Zichy E: *Egy szó az erdélyi vasútról*. Apud: Szász Zoltán: i. m. 1514.

595. Egyed Ákos: A vasúthálózat kiépülése Erdélyben és hatása a gazdasági életre. A vasutak kultúrtörténetének egyes kérdései. In: uő: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1981. 148-151.
596. Majdán János: i. m. 235.
597. Egyed Ákos: i. m. 151-153. Ugyanitt lásd részletesen is a vasútépítés történetét.
598. Apud: Fodor István: i. m. 31.
599. Orbán Balázs: i. m. IV. 8-9.
600. Majdán János: i. m. 243-246.
601. Egyed Ákos: i. m. 157-160.
602. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1891-ik évben.* 4, 26-35.
603. Uo. 171-172.
604. Egyed Ákos: i. m. 160.
605. Szász Zoltán: i. m. 1517.
606. Uo. 1518.
607. Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepszi-Szent-Görgy rendezett tanácsú város 1900. évi közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1901. 52.
608. Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története...* 374.
609. Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Budapest 1912; *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1891-ik évben.* 171-172.
610. Szász Zoltán: i. m. 1559.
611. Majdán János: Az erdélyi vasútállomások vonzáskörzete. In: Papp Kincses Emese – Kassay János – Kánya József (szerk.): *Székelyföld 2000. A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben*. Válogatás a 2000. április 13-15-i, tusnádfürdői konferencián elhangzott előadásokból. Csík-szereda, 2001. 173-186.
612. Uo. 182.
613. Finn-Einar Eliassen: i. m. 49-74.
614. David Sven Reher: i. m. 37-52; John Lynch: *Bourbon Spain, 1700-1808*. Oxford, 1989. 241-246.
615. *Istoria României*. III. București, 1964. 983.
616. Sepsiszentgyörgyön a 20 „városi”-nak átlag 14,4 köből szántójuk, 1,2 szekérszékényi szénafüvük, 3,2 ökrük vagy lovuk, 1,7 tehenük, 4,8 sertésük volt. A 19 nemesnek és lófőnek, akik városi telken laktak, átlag 9,7 köből szántójuk, 0,6 szekérszékényi szénafüvük, 4,7 ökrük vagy lovuk, 1,9 tehenük, 3,5 juhuk, 5,5 sertésük volt. MOL Gubernium Transylvanicum, F 49 Vegyes conscriptiók. 2 cs. 17. fasc. Az erdélyi köből kb. 0,5 kat. holdnak, azaz 800 négyszögletnek felelt meg. A szekér meghatározása ennél bizonytalanabb, kb. 2 szekérszékényi kaszáló felelt meg egy holdnak, de nagyok voltak az eltérések.
617. A 4 armalistának átlag 49 köből szántója volt (zárójelben a sepsiszekéi adatok: 32,5 köből), 5,5 szekér kaszáló (5), 3,2 ló és ökör (4,6), 2,5 tehén (3,1), juh nincs (6,8), 6 sertés (5,8), 1,5 kaptár méh (nincs adat). A 21 primipilusnak és pixidáriusnak átlag 9,9 köből szántója (20,7), 1,6 szekér szénafüve (5), 2 lova és ökre (3), 1 tehene (1,9), 0,5 juha (6,8) és 2,5 sertése (3,5) volt. A 34 jobbágnak átlag 11,3 köből szántója (11,8), 1,5 szekérszékényi kaszálója (1,4), 2,3 lova és ökre (2,2), 0,9 tehene (1,4), 1,1 juha (4,9) és 1,4 sertése (2,3) volt. A 10 házatlan zsellérnek földje alig volt, állataik átlagos létszáma: 0,6 ló és ökör (0,7), 1 tehén (0,8), 1,1 juh (5), 1,8 sertés (0,4). Domokos Pál Péter: Háromszék és Csík adóügyi összeírása, 1703. In: *Agrártörténeti Szemle*. 19 (1977). 434-509.
618. Sepsiszentgyörgyön a „városiak”, armalisták és lófők (együtt 32 családfeje) tulajdonában átlag 13,2 köből szántó, 1,1 szekér kaszáló, 1,9 ló és ökör, 1,1 tehén, 3,5 sertés volt; Illyefalván az 59 szabadrendűnek 16,1 köből szántója, 2,2 szekér kaszálója, 4,6 lova és ökre, 1,4 tehene, 5,3 sertése volt; Bereckben a 21 szabadrendűnek 17,3 köből szántója, 3,4 szekér kaszálója, 3,8 lova és ökre, 1,6 tehene, 3,5 sertése volt; Csíkszeredában a 36 „városi” átlag 2,9 köből szántót, 4,6 ökröt és lovat, 1,3 tehenet, 3,1 sertést birtokolt; Székelyudvarhelyen a 14 „városi” átlag 6,1 köből szántó, 2,4 szekér kaszáló, 1,6 ló és ökör, 1,3 tehén és 2,4 sertés fölött rendelkezett; Kézdivásárhelyen pedig a 66 „városi”-nak mindössze átlag 2,1 köből szántója, 2,1 lova és ökre, 0,7 tehene és 1,7 sertése volt. MOL F 49, 5 cs. 17. fasc.
619. Uo. 20. fasc.
620. Az adatok forrása: *Magyarország népessége a Pragmatica sanctio korában 1720–21*. Magyar statisztikai közlemények. Új folyam. XII. Budapest, 1896.
621. Összehasonlításként álljanak itt két nagyobb falu adatai Háromszékről: Kovásznán az átlag 12,1 köből szántó, 2,2 szekér kaszáló, Baróton pedig 13,5 köből szántó és 3 szekér kaszáló. Uo.
622. Uo.
623. MOL F 49, 16 cs., 12. fasc.
624. A szántóföld átlagos nagysága 2,2 köből (3 a „városiak” esetében); a kaszáló 0,3 szekér (ill. 0,5), átlag 2,8 (ill. 3,6) lovuk és ökrük van, 0,8 (0,9) tehenük, 2,9 (4,1) juhuk, 0,8 (1) sertésük, és 10 forint 42 krajcár (13 Ft 25 kr) adót fizettek. A „városiak”-nak a kocsmárlás még 50 krajcár plusz jövedelmet jelentett. MOL F 50 1750-i erdélyi országos adóösszeírás, 48. téka.
625. Lásd David Prodan: *Iobăgia în Transilvania în sec. XVII*. București, 1986. 395-396.
626. Csík-, Gyergyó- és Kászszerékben a szabad parasztnak átlag 10,4 köből szántójuk volt, 2,4 szekér kaszálójuk, 2,1 lovuk és ökrük, 0,9

- tehenük, 6,9 juhuk, 0,9 sertésük és 5 forint 28 krajcár adót fizettek. MOL F 50, 48. téka.
627. A lakosság legnépesebb csoportját képező lófőknek (76 családfő) átlag 22,3 köből szántójuk volt, 3,5 szekér kaszálójuk, 4,5 lovuk és ökrük, 1,1 tehenük, 5 juhuk, 1,9 sertésük és 13 forint 27 krajcár adót fizettek. MOL F 50, 46. téka.
628. A Keresztúr „városiak”-nak átlag 9,9 köből szántójuk volt, 3,2 szekér kaszálójuk, 1,6 lovuk és ökrük, 1 tehenük, 1,7 juhuk, 1,2 sertésük és 7 forint 52 krajcár adót fizettek. A 119 „falusi” adófizető családfő közül 71 volt a szabadrendű, nekik átlag 9,3 köből szántójuk volt, 3 szekér szénájuk, 1,4 lovuk és ökrük, 0,8 tehenük, 1,2 juhuk, 1,1 sertésük és 8 forint 31 krajcár adót fizettek. Udvarhelyszéken az 5.492 adófizető családfőnek átlag 8,5 köből szántója volt (a lófőknek 10,4), 3,1 (ill. 3,5) szekér szénája, 2,4 (ill. 2,9) lova és ökre, 1,5 (1,9) tehene, 6,3 (7,2) juha és 3,5 (4,5) sertése. MOL F 50, 61. téka.
629. Az udvarhelyi armalistáknak átlag 11,8 köből szántója volt, 2,6 szekér kaszálója, 2,5 lova és ökre, 0,4 tehene, 0,2 juha és 0,9 sertése és átlag 4 forint 30 krajcár adót fizettek. A „városiak”-nak átlag 5,4 köből szántója volt, 1,2 szekér szénája, 1,7 lova és ökre, 0,3 tehene, 0,1 juha és 0,2 sertése és átlag 3 forint 39 krajcár adót fizettek. Uo.
630. A kézdivásárhelyi „városiak”-nak átlag 14,9 köből szántója volt (az özvegyeknek 8,1), 0,8 (ill. 0,3) szekér szénája, 1,7 (0,7) lova és ökre, 0,4 (0,1) tehene, 0,5 (0,4) sertése, juha nem volt, és átlag 6 forint 34 krajcár (az özvegyek 3 Ft 40 kr.) adót fizettek. MOL F 50, 80. téka.
631. Marosvásárhelyen a családfőknek átlag 3,3 köből szántója volt (a „városiak”-nak 4,7), 0,5 (ill. 0,8) szekér szénája, 0,8 (1,1) lova és ökre, 0,4 (0,6) tehene, 0,3 (0,4) sertése, juha nem volt, kocsmárlásból 48 krajcár (ill. 1 Ft 4 kr.) bevételük volt, és átlag 10 forint 40 krajcár (ill. 14 Ft 16 kr.) adót fizettek. MOL, F 50, 79. téka.
632. Orbán János: i. m. 214.
633. MOL Exactoratus Provincialis. F 389 Classificatiók iratai 1773–1836.
634. MOL F 46, 3395/1790.
635. MOL F 50, 46, 50. téka.
636. MOL Exactoratus Provincialis. F 356 Adómérlegek 1780–81. Bilanx Quanti Contributionalis Anni 1781.
637. MOL F 46, 678/1790.
638. David Prodan: *Problema iobăgiei în Transilvania 1700–1848*. București, 1989. 314. Erre a kérdésre lásd még: Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története 1790–1849*. Budapest, 1956.
639. Kóváry László: *Erdélyország statistikája*. Kolozsvár, 1847. 111.
640. Johann Hintz 1834-es leírása Rugonfalvi Kiss István fordításában: i. m. I. 416.

641. Szentiváni Mihály: Közlemények Erdélyről. In: Egyed Ákos (kiad.): *Az utazás divatja*. 127. A leírás 1839-ből való.
642. MOL Gubernium Transylvanicum. F 52 Conscriptio Czirákyana, 117., 120., 129., 133., 134., 139., 143. köt.
643. MOL F 46, 11488/1830.
644. MOL F 52, 140. köt.
645. Uo.
646. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen: i. m. I. 114.
647. MOL F 46, 8240/1847.
648. Uo. 6545/1805.
649. Uo. 8161/1805. Erre a tanács azt válaszolta, hogy Borosnyai „a háromlevelű fűvön kívül más semmi gyógynövényt nem vetett, sem különösebb buzgalmat nem tanúsított”. Uo. 9191/1805.
650. Uo. 8376/1830. Felsorolják e földek egy részét is: Dinnyeföld, a Morgó egy része, Hidak közötti földek, Halmok köze.
651. Uo.
652. Uo. 8178/1830.
653. Uo. 6/1805.
654. Cserey Zoltán – Binder Pál – Incze László: Kézdivásárhely (VI). In: *Háromszék*. 1993 okt. 9.
655. MOL F 46, 1105/1805.
656. Uo. 3257/1805.
657. Ezek mind megpróbálták bort vinni a városba tilalmas időben, azzal az ürüggyel, hogy saját használatra viszik, ennek igyekezett gátat vetni a város. A sok peres ügynek szeri-száma sincs. A plébánossal folyó civakodásban például arra hivatkoztak, hogy a plébános is birtokos polgár, és mint ilyennek polgári kötelessége a város privilégiumait és jussát betartani. Különben is, ha neki ezt elnézik, akkor a nemeseknek és tiszteknek is meg kell engedni. Uo. 3257/1805.
658. Uo. 4217/1805.
659. Uo. 14323/1830.
660. Uo. 4065/1847.
661. Uo. 6701/1847. Mivel egy nap alatt (1847. május 27.) egy köből rozs ára 8 Ft-ról 12 Ft-ra, egy köből búza ára 10 Ft 42 krajcárról 16 Ft-ra emelkedett (rénes forint), a Gubernium a körülményekhez képest a pálinkafőzés betiltását javasolta.
662. Uo. 8256/1805.
663. Uo. 7447/1847. Ezt elsősorban a saját szükségletükre hizlalták, és számukra nyilvánvalóan a pálinkafőzés volt fontosabb. Siettek is megjegyezni, hogy senkinek sem szabad 5 vedres üstnél nagyobbat használni, és a pálinkafőzéshez felerészben rozsot, felerészben árpát használnak.
664. Uo. 2631/1830.

665. Ezeknek a juhosgazdáknak számtalan kérése, panasza maradt ránk: útlevelért folyamodtak, kifogásolták a szigorú egészségügyi előírásokat, problémáik akadtak a hatóságokkal, a vámnál stb.
666. MOL F 266, 1214/1861.
667. MOL F 46, 13407/1830.
668. Uo. 11838/1830.
669. Uo. 678/1790.
670. Rugonfalvi Kiss István (szerk.): i. m. II. 229.
671. MOL F 46, 373/1727.
672. A székelyföldi földközösségre lásd Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, 1983, valamint a szerző más munkáit is. 1820-ban Erdély más részein is kimutathatóak voltak a földközösség nyomai, amint ez Trócsányi Zsolt könyvéből is kiderül (*Az erdélyi parasztság története 1790-1849*. Budapest, 1956. 75-84.).
673. Tagányit idézi Imreh István: Földesúri gazdálkodás a Székelyföldön. In: uő: *Erdélyi hétköznapiak. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Bukarest, 1979. 59.
674. Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés*. Bukarest, 1975. 58-61.
675. Uo.
676. MOL, F 52, 134. köt.
677. MOL, K 150, 1874-V-12. A Belügyminisztérium a bíróság hatáskörébe utalta át az ügyet.
678. MOL, F 52, 133. köt.
679. MOL, K 150, 1870-V-12.
680. MOL, F 52, 129. köt.
681. MOL F 46, 4147/1830.
682. Uo. 7527/1830.
683. Uo. 10459/1847.
684. Uo. 125/1830.
685. Uo. 11537/1830.
686. Uo. 10818/1830.
687. Teleki Domokos: Egynéhány erdélyi út. 18-19.
688. MOL F 46, 4600/1805.
689. Bővebben lásd Pál Judit: Comerțul, factor de conflict interetnic într-un târg din secolul al 18-lea (Gheorgheni). In: *Analele Brăilei*. I (1993) 287-300.
690. Imreh István: Földközösség Aranyosszéken. In: uő: *Erdélyi hétköznapiak*. 19-20.
691. Ifj. MOL F 46, 6991/1805.
692. Uo. 355/1830.
693. Uo.

694. Uo. A kis mezőváros műveltségének szintjéhez egy adalék, hogy 147 polgára közül több mint a fele *aláírta* a beadványt, a többi kereszteset tett.
695. Az 1701/1841 sz. királyi rendeletet egy későbbi tiltakozó beadvány nyomán ismertetem. MOL F 46, 12994/1847.
696. Kőváry László: i. m. 200-201.
697. MOL F 46, 1805/797.
698. ML F 9 117. lt. Tanácsi jegyzőkönyvek, 1794. év.
699. MOL F 46, 9780/1847.
700. Uo. 8375/1830.
701. MOL F 52, 126. köt.
702. MOL F 46, 624/1847. Ekkor 6 évre adták bérbe a földet a bárdosi jobbágyoknak, évi 812 Rft-ért.
703. Hasonló céhre Marosvásárhely és Székelyudvarhely mellett Erdélyben és Magyarországon nem találtam példát. Németországban van rá utalás, hogy a mezőgazdasági jellegű céhek helyezkedtek el a céhek hierarchiájának az alján. Lásd John G. Gagliardo: *Germany under the Old Regime, 1600-1790*. London-New York, 1991. 164. A jelenség mindenképp további kutatásra érdemes.
704. Bónis Johanna: A marosvásárhelyi céhekről. In: Pál-Antal Sándor, Szabó Miklós (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. Marosvásárhely, 1997. 60. A szántó céh, mint sajátos jelenség története még feldolgozásra vár.
705. Gergely Lajos – Sükösd István: *Maros-Tordamegye földrajza vezérkönyvül*. Marosvásárhelyt, 1891. 21.
706. MOL F 46, 9201/1847.
707. ML F 9, 117. lt., 1791. év.
708. Uo. 1793. év.
709. Lásd erre Egyed Ákos: Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és a zsellérkérdés történetéről a Székelyföldön (1848-1896). In: uő: *Falu, város, civilizáció*. 102-147.
710. Kozma Ferenc: i. m. 140-150.
711. A helyes összeg 2.200.094 hold, az arányokat ennek alapján számítottam ki.
712. Uo. 151-152, 166.
713. Balogh István: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914*. Budapest, 1972. 396. Az erdélyi gazdák 1879-ben éppen Sepsiszentgyörgyön gyűltek össze és javasolták, hogy tagosítás esetén az állattartás érdekében közös legelők létesítésére legyenek kötelezhetőek a 100 holdon aluli gazdák. Lásd uo. 96. sz. lábjegyzet.
714. Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsú város 1899. évi közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1900. 71.

715. Venczel József: A székely népfelleg. In: uó: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. Budapest, 1988. 112. Csik megyében 1,79, Háromszéken 5,42, Maros-Torda megyében 3,80, Udvarhely megyében pedig 2,02 korona volt.
716. MOL K 150 Belügyminisztérium, 1874-V-12, 1876-V-12, 1878-V-12. Kézdivásárhely 1874-ben 200 Ft-ért adta bérbe a Kétág nevű erdőt (a volt határőrségi kapitányi szállás béréért ugyanennyit kapott), 100 Ft-ért pedig a Kecskés havas legeltetési jogát. Bereck ugyanakkor a városi földek és kaszálók után 299 Ft-ot kapott, a városi legelők után 886 Ft-ot, az erdőkből származó tűzi- és épületfa értékesítéséből 1.856 Ft folyt be, összesen 3.041 Ft, azaz a bevételek mintegy 40%-a. Illyefalván a városi földek után befolyt 867 Ft, a legelők után 70 Ft, a fából 1.025 Ft, ezek tették ki a bevételek 43 %-át. Marosvásárhelyen 1877-ben a városi szántó és kaszáló után befolyt 2.300 Ft, a legelőkből 1.200 Ft, az erdők 4.000 Ft-ot, a bárdosi jószág 230 Ft-ot jövedelmezett, ez azonban a bevételek mindössze 6%-át képezte. Gyergyószentmiklósról 1861. évi adatunk van, ekkor a havasok hasznóbére 3.050 Ft volt, ehhez járul még a havasi legelőkért és kaszálókért fizetett bér, összesen több mint 3.800 Ft, ez a helység bevételeinek 90%-át tette ki. MOL F 266, 8484/1861. Ugyanakkor Székelyudvarhelyen viszont a szántók és rétek után 1.232 Ft jövedelem volt, ez az összes bevételek 10%-át jelentette. Uo. 4187/1861.
717. Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsú város 1896. évi közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1897. 46.
718. MOL F 266, 6445/1861.
719. Kozma Ferenc: i. m. 153.
720. 1857-ben és 1870-ben az összes kereső férfihoz arányítva. Az 1857-es népszámlálás esetében összeadtam a földtulajdonosok és a mezőgazdasági segédmunkások arányát (1857a rovat), az 1857b oszlopban pedig a napszamosok aránya is hozzá van számítva. Ha az 1900-as adatokat az egész népességhez viszonyítjuk, akkor a következő arányokat találjuk: mezőgazdaságból élt Marosvásárhely lakosságának 10,5%-a, Sepsiszentgyörgynek 26,4%-a, Kézdivásárhelynek 8,5%-a, Csíkszeredának 19,4%-a, Székelyudvarhelynek 14,6%-a, Gyergyószentmiklósnak 60,5%-a, Székelykeresztúrnak 49,7%-a, míg a többi helység esetében az arányok nem térnek el lényegesen a táblázatától. Az 1900-as adatok forrása: *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 2. Az 1910-es adatok: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. II. rész.
721. *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. October 1857*. A foglalkozási besorolást - nem csak a földbirtokosok esetében - kellő kritikával kell kezelnünk.
722. Uo.
723. *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Az összes foglalkoztatott 6,8%-a dolgozott a mezőgazdaságban Marosvásárhelyen, 2,5%-a Sepsiszentgyörgyön, 2,6%-a Kézdivásárhelyen, 3,8%-a Székelyudvarhelyen, 29,3%-a Csíkszeredában, 44,7%-a Illyefalván, 45,4%-a Bereckben, 45,9%-a Oláhfaluban, 44,2%-a Felvincen, míg az erdélyi átlag 45,1% volt.
724. Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. 120.
725. *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. Első rész. *A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. törvényezikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XV. Budapest, 1897.
726. Kápolnás- és Szentgyházasonóláhfalu adatait összeadtam.
727. A hiányzó százalékok általában nádist jelentenek.
728. *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XV. A többi helység esetében az arányok: Marosvásárhely 72,4%, Sepsiszentgyörgy 74%, Székelyudvarhely 78,1%, Illyefalva 79,6%, Felvinc 84,4%, Székelykeresztúr 91,1%, Gyergyószentmiklós 92,7%, Nyárádszereda 94,5%, Bereck 98,8%.
729. Uo.
730. *A magyar szent korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 41. Budapest, 1913.
731. *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. II. rész. *Mezőgazdasági termelés 1895. és 1896. évben*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XVIII. Budapest, 1897. 15, 40.
732. Uo. 82.
733. *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai*. Magyar Statisztikai Közlemények. 56. Budapest, 1915. 844-845, 852-853.
734. Cziffra Mihály vegyeskereskedőnek (a 168 hektáros birtokból 79 ha szántó) volt egy lokomobilja, 1 vetőgépe, 1 rostája és 1 szecs kavágója; Nagy Ferenc szeszgyárosnak Kézdivásárhelyről (a 262 hektáros birtokból 182 ha szántó) 1 vetőgépe, 1 rostája, 2 szecs kavágója és 1 hengere, de máshol a legritkább esetben van 1-1 szecs kavágónál több. *A magyar korona országainak gazdacímára*. Budapest, 1897. 472.
735. Uo.
736. Tivai Nagy Imre: i. m. 64.
737. Uo. 62-63.
738. Vörös Antal: *A mezőgazdaság*. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. I. Budapest, 1988. (Magyarország története tíz

- kötetben, 7/1.) 310. A szerző arról ír, hogy Magyarországon az 1890-es évekre a cséplőgépek már teljesen háttérbe szorították a kézi cséplést és nyomtatást.
739. Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben...* 90.
740. Varga Gyula: A parasztság munkaeszközei. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914.* 311.
741. Cserey Zoltán – József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes története.* Sepsiszentgyörgy, 1999. 52-53.
742. Tivai Nagy Imre: i. m. 98.
743. Barabás Endre: *Maros-Torda vármegye és Maros-Vásárhely törvényhatósági joggal felruházott és szabad királyi város közigazdasági és közművelődési állapota.* Budapest, 1907. 42.
744. Traian Popa: *Monografia oraşului Târgu-Mureş.* Târgu-Mureş, 1932. 298-299.
745. Majdán János: Az erdélyi vasútállomások vonzaskörzete. 182.
746. *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XVIII. 78.
747. Thirring Gusztáv: i. m. 270.
748. *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája.* XVIII. 90.
749. Kozma Ferenc erről így ír: „... például a gyökérvényeiről *murok-országnak* nevezett Nyárad-vidéken Lukafalva, Ilencfalva, Fintaháza, Szentmiklós, Lőrincfalva, Karácsonfalva s más szomszédos községek nemcsak a m.-vásárhelyi piacot látják el dúsan veteményfélékkel, de híres cellereiket a székeleyek és szászok messzebb fekvő piacain is jól ismerik s az őszi és téli országos vásárok alkalmával nagy keresletnek örvendenek. Csupán valamely nagy város távollétén és összeköttetés hiányán múlik, hogy e vidék főtermelése a konyhakertészetbe menjen át.” Kozma Ferenc: i. m. 209-210.
750. Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején.*
751. Lásd erre Kézdivásárhely vagy Bereck esetét. Ezúttal is köszönötet mondok Imreh Istvánnak, aki a két város statutúmairól készült jegyzeteit a rendelkezésemre bocsátotta.
752. Lásd Orosz István: *Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből.* Debrecen, 1995.
753. Kozma Ferenc: i. m. 68.